

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК
КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

ВИПУСК ДРУГИЙ

УЖГОРОД – 2018

УДК 32 (063)
ФО лО
А 43

Редакційна колегія:

Асланов Стеллас Антипович – доктор політичних наук, доцент
Вегеш Микола Миколайович – доктор історичних наук, професор,
відповідальний за випуск
Лендшел Мирослава Олександрівна – доктор політичних наук, професор
Остапець Юрій Олександрович – доктор політичних наук, професор
Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор
Червеняк Кристина Тарасівна – секретар

Рецензенти:

Климончук Василь Йосипович – доктор політичних наук, професор
(Прикарпатський національний університет імені В. С. Стефаника);
Олашин Микола Васильович – кандидат історичних наук, доцент
(Ужгородський національний університет).

Друкується за рішенням Вченої ради факультету суспільних наук
Ужгородського національного університету від 25 червня 2018 року

До другого випуску наукового збірника «Актуальні проблеми політичної науки» увійшли матеріали 72-ої науково-практичної конференції професорсько-викладацького складу кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет», яка відбулася 27 лютого 2018 року. Тематика статей багатопланова – політична наука в Україні та близькому зарубіжжі, проблеми геополітики та етнополітології.

В збірнику поміщені матеріали на допомогу викладачам політології, рецензуються новітні монографії з політологічної тематики.

Видання розраховане на викладачів, аспірантів і студентів політологічних спеціальностей, всіх, кого цікавить політологічна проблематика.

© Актуальні проблеми політичної науки. Випуск другий. 2018

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Остапець Юрій. Основні напрями дослідження електоральних процесів у зарубіжній та вітчизняній політичній науці.....	4
Вегеш Ігор. Концепт масового суспільства у дискурсі політичної науки: базові категорії та проблеми типологізації.....	60
Кічера Надія. Особливості забезпечення та захисту мовних прав представників національних меншин у Словацькій республіці.....	69
Сурніна-Далекорей Ольга. Політична культура суспільства крізь призму кроснаціональних досліджень: сучасні підходи до виміру.....	75
Гиря Володимир. Антиукраїнська пропаганда і агітація гортистської Угорщини в Закарпатті напередодні Другої світової війни (1938-1939).....	80
Вегеш Микола. «Гібридна війна» угорських і польських терористів у Карпатській Україні (1938-1939).....	88
Токарський Олександр. «Гібридна війна» як інструмент зовнішньої політики Російської Федерації: технології та засоби.....	104
Кополовець Роман. Теоретико-методологічні засади дослідження демократичних переходів.....	118
Асланов Стеллас. Наслідки етнополітичної нестабільності: анексія Автономної Республіки Крим.....	144
Колодій Маріанна. Підходи до трактування та розуміння понять «гендерна дискримінація» і «сексизм».....	166

ІСТОРІЯ В ПОСТАТЯХ

Басараб Володимир. Митрополит Андрей Шептицький про причини українсько-польського протистояння в 1930-1943 роках.....	170

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ПОЛІТОЛОГІЇ

Вегеш Микола, Остапець Юрій. Політичні конфлікти.....	181

РЕЦЕНЗІЇ

Вегеш Микола. Своєрідна енциклопедія про електоральні процеси в Україні та Закарпатті [Рец.: Остапець Ю. О. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів: Монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра». 412 с.].....	198
Вегеш Микола. Фундаментальна монографія про етнополітичну стабільність України [Рец.: Асланов Стеллас. Етнополітична стабільність держави: політико-правовий аналіз: Монографія. Ужгород: Ліра, 2016. 464 с.].....	203
Вегеш Микола. Довгоочікувана правда про «радянізацію» Закарпаття [Рец.: Міщанин Василь. Радянізація Закарпаття. 1944-1950 рр.: Монографія. Ужгород: РІК-У, 2018. 644 с.].....	208

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У ЗАРУБІЖНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

In the dissertation were analysed the electoral processes in Ukraine during the period of time from 1991 to 2014 in nation-wide and regional dimensions. It was formulated the methodological instrumentarium of the electoral processes. The author emphasized and characterized the main periods of the electoral processes of the electoral space evolution of Ukraine. It was researched the nation-wide context and regional peculiarities of the electoral companies from 1994 till 2004. Also were analysed the causes of actualization, exacerbation and institutionalization of the regional electoral particularities under the influence of the electoral companies of 2004–2012. It was characterized the influence of electoral cycle of the period of time from 2010 to 2015 on the socio-political processes in Ukraine.

Дослідження виборчих процесів та поведінки виборців має тривалу історію і величезний масив теоретичної та емпіричної інформації. Враховуючи особливості нашого дослідження та поставлені у роботі дослідницькі завдання, вважаємо за доцільне виокремлення таких напрямів електорального дискурсу у зарубіжній політичній науці: а) дослідження електоральної поведінки та чинників, які її обумовлюють; б) аналіз виборчих систем та їх вплив на електоральний процес, поведінку виборців, формування партійних систем; в) участь політичних партій у виборчих процесах; г) регіональні особливості електоральних процесів та вплив етнополітичних чинників на поведінку виборців; д) вплив трансформаційних процесів на виборчі практики у перехідних суспільствах.

Виокремлення таких напрямів та їх вивчення дозволило нам сформулювати авторську методологію дослідження, яка змогла поєднати вивчення виборчих процесів в Україні на загальнонаціональному і регіональному рівнях.

Дослідження електоральної поведінки та чинників, які її обумовлюють. Під час дослідження електоральних процесів було виокремлено 4 підходи до пояснення поведінки виборців: екологічний (А. Зігфрід, Ф. Гогель), соціологічний, соціально-психологічний та раціонально-інструментальний.

Засновником електоральної соціології став французький географ А. Зігфрід, який у роботі «Політична картина Західної Франції у період Третьої Республіки» (1913) запропонував першу аналітичну модель електоральної поведінки. На основі аналізу електоральної статистики за тридцятирічний період вчений порівняв географічні, економічні та соціокультурні змінні з результатами виборів. Згідно з його моделлю «людської географії», поведінка виборців детермінована трьома морфологічними факторами: характером ландшафту, типом поселення та режимом власності, що тісно пов'язані між собою та визначають соціальну структуру і релігійний клімат, які вже безпосередньо впливають на підсумок голосування.

Його учень Ф. Гогель суттєво змінив як прийоми й технічні методи, так і окремі принципові положення екологічної школи. На відміну від свого попередника, він менш ретельно розглядає географічні чинники та зосереджує увагу на соціально-структурних впливах.

Соціологічна модель електоральної поведінки запропонована вченими Колумбійського університету П. Лазарсфельдом, Р. Берельсоном, М. Наубетом. Відповідно до їхньої теорії, голосування є не стільки вільним волевиявленням, скільки проявом солідарності з певною соціальною групою. Остаточного оформлення цей підхід набуває у роботах С. Ліпсета і С. Роккана [267].

Згідно з теоретичними положеннями засновників «соціально-психологічного» підходу, електоральна поведінка розглядалася в рамках взаємодії партій і виборців, причому мотивація для підтримки певної партії виробляється в індивідів у процесі ранньої соціалізації (А. Кемпбел, Д. Стоукс, В. Міллер). Теорія викладена у праці «Американський виборець». У цій же роботі авторами було запропоновано і методологію аналізу чинників впливу на поведінку виборців, названу «воронкою причинності».

Авторами раціонально-інструментальної теорії електоральної поведінки прийнято вважати Е. Даунса [641] і М. Фіоріну [647].

Порівняльний аналіз соціологічної, соціально-психологічної та раціонально-інструментальної теорій електоральної поведінки зроблено російською дослідницею Ю. Шевченко, яка виокремила позитивні риси і недоліки кожної з них [615; 616; 617].

Постмодерністський підхід в електоральній соціології відкидає соціологічну, соціально-психологічну та раціонально-інструментальну теорії, але не пропонує власної теоретичної моделі. Водночас науковці, які працюють у постмодерністському дискурсі, характеризують сучасну електоральну культуру західного світу як неврівноважену фрактальну систему, напрямок розвитку якої визначається впливом випадкових атракторів. Дослідниками виділено кілька ключових атракторів, що впливають на формування ставлення громадськості до соціальних інститутів, у тому числі і до інституту політичних виборів. Кожен атрактор має біполярну структуру, що, з одного боку, свідчить про свободу особистості у виборі типу електоральної поведінки, а з іншого – описує детермінованість електорального вибору людини комплексом зовнішніх та внутрішніх чинників [587].

Досліджуючи вказані моделі електорального вибору російська дослідниця С. Пшизова вважає, що основними детермінантами політичного процесу у XXI ст. стають ціннісні орієнтації надзвичайно гетерогенних та диверсифікованих соціальних груп. Закономірний наслідок цього – електоральні невдачі традиційних політичних партій, які протягом довгого часу утворювали інституційне прикриття класової структури суспільства. На електоральну авансцену виходять партії двох типів – «універсали», що свідомо відмовляються від чіткого ідеологічного позиціонування та партії «одного інтересу», що, як правило, ставлять за мету не стільки оволодіння державною владою, скільки реалізацію певних регіональних, галузевих та соціальних проектів[449; 450].

Вплив соціально-політичних розмежувань на електоральні процеси та розвиток партійних систем. Авторами теорії соціополітичних розмежувань прийнято вважати С. Ліпсета і С. Роккана, які у своїй праці «Структура розмежувань, партійні системи і уподобання виборців: попередні зауваження» вперше ввели у науковий обіг поняття «соціально-політичний поділ» [267]. Концепція С. Ліпсета і С. Роккана набула розповсюдження і визнання в зарубіжній політології. Водночас питання щодо її евристичних можливостей викликало дискусію у політичній науці, а відповідно і подальший розвиток концепту. Її подальший розвиток пов'язаний з іменами таких дослідників, як О. Донова [160], О. Кнутсен [656], Г. Кітчельт [659], А. Морено [670], О. Мелешкіна [297], А. Рьоммеле [460]. Для нашого дослідження важливі ідеї науковців, у яких вони показують особливості формування соціально-політичних поділів у перехідних суспільствах.

А. Рьоммеле виокремлює чотири відмінності у соціально-політичних розмежуваннях у Центрально-Східній Європі на відміну від Західної. Це хід і складність транзиту, різниця електоратів, відмінності у партіях, вплив ЗМІ на трансформаційний процес [460]. Д.-Л. Сейле у статті «Чи можна застосувати розмежування Ст. Роккана до Центральної Європи?» також вважає, що теорію С. Ліпсета і С. Роккана не можна в повному обсязі застосувати до країн Центрально-Східної Європи [486].

Заслуговує на увагу думка Г. Кітчельта про те, що в посткомуністичних країнах формуються два поділи: ліво-правий і авторитарно-лібертарний [569]. А. Морено вважає, що «перехідні» демократії країн Центрально-Східної Європи характеризуються наявністю трьох основних ціннісних розмежувань: про- та антиреформаторські цінності, ліберально-фундаменталістські та демократично-авторитарні цінності [670].

На думку К. Лоусона, головним поділом у посткомуністичних країнах на початковому етапі переходу до демократії є поділ між меншістю, «яка процвітає в процесі посткомуністичної трансформації і більшістю тих, хто бідує», прагнучи загальмувати і зберегти дореволюційний стан справ. Партії ж створюються не відповідно до розмежувань, а до бажання здобути владу [272].

О. Донова у своїй статті вказує на ряд особливостей розвитку посткомуністичних країн, які впливають на взаємодії соціально-політичних поділів і організацій, які їх представляють [160].

С. Гантінгтон у роботі «Зіткнення цивілізацій» [99], констатує багатополісність сучасної цивілізації (9 цивілізацій), стверджує, що на сучасному етапі найбільш вагомими відмінностями між людьми є не політичні, ідеологічні чи економічні, а культурні, які лежать в основі головних ліній конфліктів між цивілізаціями. Що стосується України, то, на думку С. Гантінгтона, її територією пролягає лінія розламу між західною християнською та східною православною цивілізаціями. Свою тезу про «розколотість України» він підтверджує результатами президентських виборів 1994 р.

Таким чином, вивчення соціально-політичних розмежувань у країнах ЦСЄ дозволяє зробити висновок, що їхній вплив на електоральні процеси обумовлений

історичними традиціями країни, особливостями трансформаційних процесів, наявністю історичних партій тощо.

Аналіз виборчих систем та їхнього впливу на електоральний процес, поведінку виборців, формування партійних систем у роботі проаналізовано на основі методологічних підходів, запропонованих у працях Г. Голосова [117–121], В.Гельмана [109–111], М.Дюверже [163], С. Кюнле [258], А. Киніва [257], Т.Кіса [220], А. Лейпхарта [661; 662; 663], Г. Міхалевої [305], Дж. Сарторі [484; 676], К. Стрема [518], Р.Таагепери [660], М.Шугарта [523], М. Уоллерстайна [574], А. Щербака [622], Н. Яргомської [630].

Світовий досвід застосуванні різних типів виборчих систем описується в роботі Р. Таагепери і М. Шугарта [523]. М. Дюверже у своїй відомій праці «Політичні партії» описує залежність між типом виборчої системи і типом системи партійної, які дістають назву «закони Дюверже» [163]. Оскільки така залежність не завжди реалізується на практиці, то чимало вчених піддають її сумніву. Так, Т. Кіс у праці «Виборчі системи та їхні політичні наслідки» стверджує, що збільшення кількості політичних партій залежить не від способу голосування, а від соціально-політичних розмежувань, які існують у суспільстві [220].

А. Лейпхарт констатує, що вплив виборчих систем на системи партійні легше простежити в молодих демократіях, а відтак аналізує таку залежність на прикладі країн Центрально-Східної Європи [661; 662]. М. Уоллерстайн у статті «Избирательные системы, партии и политическая стабильность» досліджує ефективність поєднання різних типів виборчих систем та форм державного правління [574]. Аналогічна проблематика розглядається й у роботах Х. Лінца «Президентська система і парламентаризм» [270] та С. Мейнверінга «Президентська система, багатопартійні системи: складне рівняння» [295]. Дж. Сарторі у праці «Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів» на прикладі країн Західної Європи і США розкриває сутність конституційної інженерії і характеризує різне поєднання типів виборчих, партійних систем і форми правління [484].

Значну кількість праць присвячено цій проблематиці представниками російської політологічної школи. Г. Голосов у статті «Пределы электоральной инженерии: смешанные несвязанные избирательные системы в новых демократиях» досліджує змішані незв'язані виборчі системи, вказуючи на їхні недоліки і негативний вплив на структурування партійного простору [119].

В. Гельман, Н. Яргомська у своїх працях досліджують структуру і динаміку російського електорального простору [109; 110; 630], вплив «нових партій» на електоральний процес проаналізував С. Сморгунов [500], К. Доленко характеризує вплив виборів на демократичний транзит [160], А. Рібаков і Д. Квон – різновиди «електоральної злочинності» та методи боротьби з ними [481].

Участь політичних партій у виборчих процесах. Предметом дослідження політичної науки політичні партії стають наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть. Участь політичних партій у виборах нами проаналізована на основі теоретичних моделей М. Вебера [55], К.Джанди [651], М.Дюверже [163], А.Лейпхарта [662; 663], Дж.Лапаломбари [666], Г.Кітчельта [659], С.Ларсена

[260], С.Ліпсета [270], Е.Мелешкіної [297], Г.Міхалевої [305], Дж.Сарторі [484] та інших.

Передусім у нашому дослідженні ми використали модель партійної організації, розроблену М. Дюверже [163], К. Джандою [657], Дж. Лапаломбарою [666], Дж. Сарторі [676].

На основі робіт В. Гельмана [109; 111], Г. Голосова [117; 120], Є. Донової [160], С. Єлісеєва [165], Г. Кітчельта [659], С. Ларсена [260], Е. Мелешкіної [297], В. Меркель [667], Г. Міхалевої [305], В. Рендолла [482], Д. Растоу [453], Дж. Сарторі [676] проаналізовано особливості функціонування політичних партій і партійних систем у перехідних суспільствах, охарактеризована їх класифікація, участь у електоральних процесах, в реалізації владних відносин та зроблені висновки щодо можливості застосування розроблених концептів для вивчення українських електоральних практик.

В. Меркель, вивчаючи партійні системи у посткомуністичних країнах, виокремлює 5 факторів, які впливають на їхню конфігурацію [667]: 1) характер трансформаційного конфлікту. Йдеться про те, у якій формі відбувався трансформаційний конфлікт: як пакт, укладений між елітами, чи як колапс старого режиму під тиском народних мас; 2) наявність «історичних» партій; 3) вплив політичних інститутів (як правило форма правління і виборча система); 4) наявність традицій клієнталізму. Останній у поєднанні з різними формами регіоналізму і патерналізму характерний для немодернізованих суспільств; 5) вплив соціально-політичних розмежувань.

Характеристика сучасних форм партійних організацій зроблена на основі теоретичних розробок Р. Гантера [103], К. Діттербека [149], Р. Каца [216], С. Ліпсета [266], К. Лоусена [266], С. Ларсена [260] та інших. Йдеться про функціонування політичних партій в нових умовах політичних систем у ХХІ ст., нові класифікації політичних партій, характеристику картельних і всеохоплюючих партій тощо. На думку дослідників, картельний тип партій стає до певної міри механізмом розподілу державних посад між професійними групами політиків. Для картельних партій характерні такі ознаки: а) схожість програмних положень; б) незначні відмінності між членами і нечленами партій; в) скорочення дистанції між виборцями і політичними лідерами; г) безпосередній зв'язок політика і виборця в обхід партійної організації; д) розширене державне фінансування. Такий тип партій стає нині основним суб'єктом виборчого процесу на загальнонаціональному рівні.

Вагомим у дослідження участі політичних партій у виборчих процесах є внесок російських дослідників. Їхні роботи є комплексними і включають цілий ряд проблем, пов'язаних з розвитком політичних партій і партійних систем у суспільствах, які трансформуються, тому мають суттєве значення для формування методології дослідження. Насамперед це роботи відомих російських дослідників В. Гельмана [109–111], Г. Голосова [117–121], А. Киніва [257], Г. Міхалевої [305], О. Мелешкіної [297], С. Пшизової [449; 450], Ю. Шевченко [616; 617], А. Щербака [622] та інших. Значну увагу в своїх дослідженнях вони приділяють формуванню ідеологічних та організаційних засад партійної системи, участі політичних партій у виборчих кампаніях, аналізу виборчих систем і процесів.

А. Міхалева у монографії «Российские партии в контексте трансформации» [307], характеризує партійну систему Росії, пропонує власний методологічний підхід до аналізу політичних партій у перехідних суспільствах, який може бути використано в адаптованому вигляді і для української партійної системи. Аналогічною є і праця А. Киніва та А. Любарєва «Партии в современной России: эволюция и деволюция» [257].

Значимими у методологічному аспекті є дослідження російських електоральних циклів, зроблені колективом дослідників під керівництвом В. Гельмана, Г.Голосова та О. Мелешкіної, які розпочинаються колективною монографією «Первый электоральный цикл в России (1993–1996)» і в серії подібних наукових розвідок аналізують виборчі процеси в Росії в рамках парламентських електоральних циклів [391].

Регіональні особливості електоральних процесів та вплив етнополітичних чинників на поведінку виборців розглянуті в працях І. Бусигіної [45], С. Кандричина [213], Р. Туровського [553; 554; 555], С. Хенкіна [590], В. Швейцера [612; 613] та інших.

Вплив трансформаційних процесів на виборчі практики у перехідних суспільствах проаналізовано у роботах С. Гантінгтона [99], В. Гельмана [109; 110], Г. Кітчельта [659], В. Меркель [667], С. Мейнверінга [295], О. Мелешкіної [297], А. Рьоммеле [460].

Джерельну базу дослідження можна поділити на декілька груп. Першу групу складають нормативно-правові акти, які утворюють правове поле для організації і проведення виборів, програмні документи суб'єктів виборчого процесу, міжнародні правові акти, в яких викладені норми електорального права. До них належать Конституція України, Закон України «Про політичні партії в Україні» [190], закони про вибори ВР України, депутатів місцевих рад [180–189], виборчі програми політичних партій, виборчих блоків тощо.

Другою групою джерел є емпірична база даних, яку утворюють результати парламентських, президентських, місцевих виборів та результати опитування громадян різними аналітичними центрами України щодо електоральних симпатій, ідеологічних пріоритетів громадян тощо. Передусім заслуговують на увагу інформаційно-довідкові видання Центральної виборчої комісії: «Парламент України: Вибори-98» [376; 377], «Вибори Президента України 1999. Інформаційно-аналітичне видання» [71], «Вибори до Верховної Ради України 2006 року: Інформаційно-аналітичний збірник» [65; 66] та інші.

Складовими емпіричної бази даних є матеріали, які містяться в мережі Інтернет: офіційні сайти провідних політичних партій, наукових установ, аналітичних центрів, які висвітлюють у своїх наукових доробках електоральні процеси в Україні у всій їхній різноманітності.

Серед наукових установ, доробок яких використаний у дисертаційному дослідженні – Інститут історії України, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Інститут соціології та Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Науковцями вказаних установ видані фундаментальні праці, предметом дослідження яких стали також і різні аспекти електоральних процесів.

Науковцями ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса видані дослідження програмних документів українських партій (керівник проекту – М. Кармазіна) «Держава, влада, та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.)» [146], енциклопедичний довідник «Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.)» [571] та інші.

Серед неурядових аналітичних центрів України у дослідженні використовувалися матеріали Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [375; 381; 418; 419], Українського незалежного центру політичних досліджень [536], Лабораторії законодавчих ініціатив [307], Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» [585] та інших.

Третю групу джерел складають дисертаційні дослідження, монографії, наукові статті вітчизняних дослідників, у яких вивчаються електоральні процеси в Україні як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях.

Після прийняття в 1988 р. закону про вибори депутатів СРСР та Закону про вибори Верховної Ради УРСР відбулися принципові зміни в характері виборів – вони стали альтернативними. У 1989 р. на виборах депутатів СРСР кандидатам від КПРС протистояли «незалежні» відомі особистості, а в 1990 р. на виборах до Верховної Ради України комуністам протистояли кандидати від опозиційних суспільно-політичних організацій.

Першим кроком у становленні практики електоральних досліджень на загальнонаціональному рівні, розробці надійних методів дослідження електоральних установок і електоральної поведінки, прогнозуванні результатів виборів стали вибори першого Президента України у 1991 р. і референдум про підтвердження Акта незалежності України. Саме перші президентські вибори слід розглядати і як перший етап професійної інституціоналізації електоральних досліджень, адже в опитуваннях та прогнозуванні усіх виборів вперше брали участь не окремі «неформальні» групи соціологів, а провідні соціологічні інститути і центри країни – Інститут соціології НАН України, соціологічна служба Верховної Ради України, науково-дослідний центр «Психогенез» Київського університету, кафедра соціології університету «Києво-Могилянська академія» та інші.

Загальним недоліком електоральних досліджень цього періоду було те, що більшість фахівців акцентували увагу на аналізі безпосередніх результатів виборів, не беручи до уваги їхню роль у процесі переходу від одного політичного режиму до іншого, не аналізуючи моделі поведінки виборців тощо.

Не стала суттєвим кроком у становленні електоральних досліджень в Україні і практика проведення парламентських виборів 1994 р. Сама мажоритарна система виборів не передбачала ні масштабних загальнонаціональних досліджень, ні прогнозування персонального чи партійно-політичного складу Верховної Ради. А тому соціологи, як правило, займалися прогнозуванням персональних результатів виборів. Прогнози ж щодо партійного складу Верховної Ради виявились занадто неточними. Невдалими були прогнози українських фахівців і щодо результатів президентських виборів, які також відбулися в 1994 р.

Таким чином, з 1989 до 1994 р. дослідження виборчого процесу були прерогативою фахівців-соціологів. Тому не випадково, що першими дисертаційними роботами, в яких досліджувались електоральні процеси, були дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата соціологічних наук Ю. Візниць [87] та О. Князевої [222]. В них автори досліджують електоральну поведінку громадян України, створюючи власні моделі, які досить важко було застосувати на практиці.

Нині з електоральної проблематики або дотичної до неї захищено велику кількість дисертацій, і вона й надалі залишається предметним полем багатьох українських дослідників. Аналіз таких робіт не є предметом нашого дослідження, тому ми акцентуємо увагу лише на тих, які використані нами: С. Асланова [10], А. Берені [28], А. Берези [27], Ю. Візниць [87], Т. Дешко [150], О. Кухарчук [251], О. Кукарцева [250], О. Князевої [222], Т. Кучеренко [254], О. Михайлича [304], Г. Малкіної [283], І. Поліщука [422], Б. Райківського [452], К. Черкашина [598] та інших.

Значна кількість наукових розвідок, в яких аналізується електоральна проблематика, з'являється в Україні лише напередодні і після парламентських виборів 1998 р. У подальшому такі дослідження стають систематичними. Окрім того, проблематику, пов'язану з виборчим процесом, починають досліджувати, крім соціологів і політологів, представники інших наук: юридичної, державного управління, соціальної психології та ін.

Для зручності аналізу електоральних досліджень в Україні їх слід умовно розділити за такими основними напрямками: розробка методологічних принципів аналізу виборчого процесу та електоральної поведінки; дослідження особливостей становлення виборчої системи України, її впливу на виборчий процес, поведінку виборців; аналіз участі політичних партій у виборчому процесі; аналіз результатів та наслідків виборів; характеристика регіональних особливостей виборчого процесу; аналіз чинників впливу на електоральний вибір; розробка емпіричних методів дослідження електорального процесу; менеджмент виборчих кампаній та інші.

Розробка методологічних принципів дослідження виборчого процесу та електоральної поведінки. Цю проблематику розглянуто у дослідженнях таких авторів: В. Бунь [41; 42; 43], О. Вишняка [77–82], С. Вонсовича [85], Ю. Васильєвої [52], І. Гавриленка [98], Н. Дзюби [151], В. Жадько [170], С. Макеєва [278; 279], І. Кресіної [246], О. Михайлика [303; 304], О. Нельги [331], О. Петрова [395], І. Поліщука [423], Є. Перегуди [246], А. Романюка [472–476], Ю. Шведа [607–611] та інших. Авторами проаналізовані різні моделі електоральної поведінки, особливості застосування їх в українських політичних реаліях.

Аналіз і вивчення особливостей формування виборчої системи України. Цей напрям в електоральних дослідженнях представлений значною кількістю різного роду наукових праць як фахівців-політологів, так і юристів та державних управлінців. Зазначена проблематика стала темою багатьох дисертаційних досліджень, про що вже йшлося вище.

Перші наукові праці щодо того, якою має бути виборча система України, з'являються напередодні прийняття закону про вибори до Верховної Ради

України в 1994 р. [485]. Після прийняття закону, який установив мажоритарну систему абсолютної більшості, дискусії припиняються. З новою силою розпочинаються вони напередодні парламентських виборів 1998 р. і тривають по нинішній час, оскільки питання про те, якою має бути виборча система України, поки що залишається відкритим. Крім цього, до головних дискусійних тем відносимо: фінансування виборчої кампанії, виборчий поріг, виборча формула тощо. Йдеться про праці А. Білоуса [30; 31], Н. Богашевої та Ю. Ключковського [32], Р. Вовка [91], Г. Зеленько [205], Б. Козака [227], О. Кордуна [240], А. Романюка [473], Ю. Сахно [485], Д. Табачника та О. Верника [524], Ю. Тищенко [536], Ю. Шведа [611], А. Школьнікова [620] та інших.

Участь політичних партій у виборчому процесі – один з найбільш розроблених напрямів в електоральних дослідженнях. Ця проблематика розглянута в багатьох дисертаційних роботах. Відомими українськими науково-дослідними установами постійно робиться аналіз виборів та процесів, пов'язаних з реалізацією їхніх результатів у політичній практиці.

Електоральну складову діяльності політичних партій висвітлено в цілому ряді монографічних досліджень вітчизняних фахівців: Б. Байковського [11], І. Бекешкіної [24], О. Бойко [39], Л. Гонюкової [124], Г. Зеленько [204], М. Кармазіної [215], А. Колодій [231; 232], Р. Малко [284], Р. Манайло-Приходько [286], С. Недбаєвського [330], О. Оксак [338], В. Подгорної [409], А. Романюка [474], Н. Ротар [480], М. Примуша [437; 439], Ю. Шведа [609; 611], Н. Шестак [619], М. Шелемби [618] та інших.

Б. Байковський та Р. Манайло-Приходько досліджують феномен «регіональних» політичних партій в Україні, Г. Зеленько, М. Кармазіна – особливості інституціоналізації українських політичних партій, в тому числі і їх участь у виборчому процесі, Л. Гонюкова, В. Подгорна – формат партійної системи України, Н. Ротар – ідеологічні маркери партій у виборчих кампаніях, А. Романюк – вплив виборів на конфігурацію партійної системи, Ю. Шведа – етапи еволюції партійної системи України та їх характеристику, Р. Малко – причину появи в українському політикумі «малих» партій.

С. Недбаєвський у статті «Основні напрямки впливу політичних партій на електорат» [330] на основі аналізу результатів виборів 1998 р. вивчає як такі чинники, як назва партії, передвиборна програма впливають на електоральний вибір. О. Оксак у своїй статті пропонує систему індикаторів для порівняння політичних платформ партій [338], О. Бойко порівнює політичні цінності в програмних документах політичних партій [39], М. Примуша аналізує різні типи партій і їх електоральний потенціал [437; 438].

Важливим аспектом дисертаційного дослідження є характеристика результатів виборів та аналіз поствиборного розкладу політичних сил. Цей аспект електоральних досліджень подано у наукових працях таких вітчизняних учених: Р. Балабана [13], М. Белецького [25], С. Васильченка [53], К. Ващенко [54], М. Вегеша [58; 60], Д. Видріна [96], О. Вишняка [80], О. Грязнової [137], І. Жданова [171], М. Кармазіної [215], А. Колодій [239], О. Кордуна [240], О. Крамара [245], Р. Офіцинського [369; 370], В. Пашенка [384–390], Н. Ротар [480], Е. Слободянюк

[499], М. Томенка [546; 547], В. Фесенка [584], Н. Шестак [619], Ю. Якименка [627].

Регіональний вимір електоральних процесів проаналізовано у наукових розвідках А. Гальчинського «Схід–Захід: небезпечне передвиборне протистояння» [102], В. Горбача «Електоральна карта України: регіональний вимір» [127], А. Колодій «Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості» [234], І. Кононова «Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу» [237], Л. Нагорної «Регіональна ідентичність: український контекст» [320], Ю. Сокирки «Регіональний фактор у політичному процесі України» [504], Т. Татаренко «Регіональний фактор у політичному житті України» [527] та інших.

У контексті аналізу регіональних особливостей політичного розвитку охарактеризована концепція «двох Україн», яка розглянута в дисертаційному дослідженні на основі праць Я. Грицака [133], І. Зварича [195], А. Колодій [234], І. Кононова [237], Л. Нагорної [321], М. Рябчука [483].

Вивченню питання регіональних розмежувань та регіональної ідентичності в Україні присвячено дослідження Л. Нагорної, А. Колодій, А. Мальгіна, О. Сушко, Т. Татаренко, Л. Угрин та інших [230; 233; 320; 321; 520; 526; 562].

Вплив етнополітичних чинників на електоральні процеси проаналізовано в наукових роботах С. Адамовича [1], І. Варзара [50], М. Дністрянського [156; 157], І. Зварича [167], М. Зана [191–193], О. Майбороди [276], О. Михайлича [304], Ю. Тищенко [536].

Особливості формування електорального простору України досліджено на основі наукових розвідок А. Ключковича [221], Г. Куц [252], Є. Куценка [253], О. Швеця [614] та інших дослідників. Початком електорального протистояння всі автори називають президентські вибори 1994 р., а його поглиблення пов'язують з президентськими виборами 2004 р. Підхід авторів до виокремлення регіонів також є класичним, крім Є. Куценка.

Ґрунтуючись на власному науковому аналізі електоральних вподобань виборців за результатами парламентських кампаній 2002–2012 рр., Є. Куценко пропонує виділити три основні регіони: Західний, Центральний та Південно-Східний. Відмінність його підходу від усіх перелічених вище, насамперед у тому, що він допускає можливість входження певної адміністративно-територіальної одиниці, яка географічно повинна була б розглядатися складовою одного регіону, до іншого. На основі зробленого аналізу, автором запропонована така періодизація розвитку електорального простору України: перший період (1991–2004 рр.), другий період (2000 – 2013 рр.), третій період (починаючи з 2014 р.). До 2014 р. структуризація електорального простору відбувалася за ідеологічною ознакою, з 2004 по 2013 р. головним чинником структурування стали соціокультурні чинники, актуалізовані виборчими аксіотехнологіями.

Значна увага останнім часом приділяється вітчизняними дослідниками вивченню чинників, які обумовлюють електоральний вибір. До таких чинників відносять: партійний вплив, соціально-демографічні характеристики електорату, адмінресурс, PR-технології, вплив ЗМІ, індивідуально-психологічні характеристики особистості. Ґрунтовне вивчення впливу адмінресурсу на

виборчий процес зроблено аналітиками УНЦПД в колективній монографії «Використання «адміністративного ресурсу» під час парламентської виборчої кампанії 2002 р.» [75]. Вплив адмінресурсу на результати виборів також проаналізовано в статтях Д. Видріна [95] та інших дослідників.

Вплив ЗМІ на електоральну поведінку всебічно і глибоко досліджено в колективній монографії «Медіа в виборах: між політикою і культурою (контент-аналіз політичної преси)» [293], у працях відомого українського вченого В. Королька [242; 243]. Ряд інших чинників, які впливають на електоральний вибір (соціально-демографічні характеристики, рівень культури, економічний стан), проаналізовано у працях В. Жадько [170], О. Каревіної [214], С. Макєєва [279; 281], В. Полохало [424] та ін.

Важливою для вивчення виборчого процесу є *розробка емпіричних методів аналізу*. Характеристиці соціологічних виборчих технологій присвячена монографія О. Петрова [396], значне місце їх аналізу та застосуванню відведено в монографії О. Вишняка [78]. Різні аспекти застосування соціологічних виборчих технологій розглядаються в статтях відомих вітчизняних дослідників О. Нельги [332], Е.Слободянюк [500], М. Чурилова [604], О. Петрова і В. Полторака [393], В. Кушерця [255] та ін.

Емпіричні методи дослідження політичних партій і партійних систем охарактеризовано у працях таких дослідників: Ф. Алескерова і В. Платонова [3], О. Вишняка [78], Т. Дешко [150], А. Романюка [475], Ю. Шведи [609], колективній монографії ужгородських фахівців «Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України» [349].

Важливе значення для нашого дисертаційного дослідження мали узагальнюючі праці як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців: Г. Голосова «Российская партийная система и региональная политика 1993–2003» [121], Л. Сморгунова «Современная сравнительная политология» [501], «Теория и методы в современной политической науке» [532], О. Бойка «Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку» [39], О. Вишняка «Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін» [80], В. Горбатенка «Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть» [125], М. Дністрянського «Україна в політико-географічному вимірі» [157], Г. Зеленько «Політична матриця» громадянського суспільства на прикладі України та країн Вишеградської групи» [203], Н. Ротар «Політична участь громадян України у системних трансформаціях» [480], Т. Татаренко «Регіональний фактор у політичному житті України» [527], А. Романюка «Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституціональний вимір» [476], колективних монографіях «Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття» [164], «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості» [167], «Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України» [360], «Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур» [350] та інших. В цих роботах містяться важливі як в теоретичному, так і в практичному аспекті матеріали для вивчення загальнонаціонального та регіонального електорального досвіду.

Перші дослідження виборчого процесу на Закарпатті як однієї з областей України з'являються напередодні та після парламентських виборів 1998 р. Спочатку виходить книжка, яка мала швидше довідковий, ніж аналітичний характер – «Політичні партії в Закарпатті», авторами якої були ужгородський учений П. Токар та спеціаліст управління внутрішньої політики Закарпатської обласної державної адміністрації Н. Токарчик [543]. Аналітичними в книжці є останні розділи, де авторами розглядаються результати соціологічного дослідження про передвиборні уподобання закарпатського електорату.

Аналіз результатів виборів 1998 р. у Закарпатській області зроблений в аналітичній статті Н. Токарчик «Вибори – 1998 в Закарпатті. Соціополітологічний аналіз» [545]. Крім цієї дослідниці аналіз результатів виборів 1998 р. зроблено науковцями Ужгородського національного університету Ю. Остапцем і М. Вегешом, але дещо пізніше і вже в порівнянні з результатами виборів до Верховної Ради України 2002 р. [60].

Після парламентських виборів 1998 р. електоральна проблематика розглядалась лише на сторінках преси і була пов'язана з президентськими виборчими перегонами 1999 р. Винятком можуть бути декілька статей в обласних газетах, де наводилися результати рейтингових опитувань відносно впливовості політичних партій.

Про результати перших у демократичних умовах виборів до різних органів влади, референдумів тощо подано інформацію в довіднику «Політичне Закарпаття: 15 років вибору», упорядником якого є відомий закарпатський аналітик і політичний оглядач В. Пащенко [389]. Зокрема, автор подає значний фактологічний матеріал, що стосується статистики виборчих процесів на початку 90-х рр. ХХ століття, активність місцевого населення в референдумах, склади депутатських рад різних рівнів тощо. Його праця містить статистику й наступних виборчих перегонів у Закарпатській області.

В іншому виданні «Закарпатський вибір: Політичний розвиток області 1989 – 2006 рр. через призму електоральної соціології» В. Пащенко подає аналіз політичного розвитку Закарпаття через зміну голів ОДА і політичних виборів на місцевому рівні. Як пише у передмові С. Федака, підхід до політичних реалій у книжці досить епічний, близький до відстороненого. Але загалом це вдала спроба створити модель закарпатського політикуму [385]. В. Пащенко у статтях [384; 386; 387; 388] проаналізував президентські вибори 2004 р., мукачівські вибори міського голови 2003 р., парламентські вибори 2006 р.

Заслуговує на увагу й доробок у галузі електоральних досліджень Р. Офіцинського. Це стосується його монографії «Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (на матеріалах періодики Заходу)», де в окремих параграфах розглядаються і виборчі процеси на Закарпатті [367]. В іншій книжці Р. Офіцинського «Тяжко жити Кассандрою. Україна 2006–2008» зібрані науково-публіцистичні статті, які подавались у загальнонаціональних та регіональних друкованих та електронних ЗМІ. Чимало статей збірки присвячені аналізу результатів парламентських та місцевих виборів на Закарпатті 2006 та 2007 рр. Вираз «інформація Кассандри» прийшов до нас із глибини віків (Кассандра – донька Троянського царя Пріама), що означає прогноз

із високим рівнем точності, котрий, як правило, збувається, але йому не вірять, бо він містить негативну інформацію [369]. Продовженням вказаної збірки є новий цикл публіцистичних статей (в тому числі і про вибори) автора «Сталеві нерви тореадора... Україна 2009–2014» [368].

Діяльність Народного Руху України в Закарпатті описана у монографії колишнього голови крайової організації Руху В. Піпаша «Народний Рух України як форма національно-визвольної боротьби українців на зламі 80 – 90-х рр. ХХ століття: закарпатський регіональний аспект». На основі опрацювання значної кількості документів і матеріалів автор розповідає про передумови та процес утворення Закарпатського Руху, участь організації у виборах до центральних та місцевих органів влади [401]. В. Піпаш також є автором видання «Феномен регіонального сепаратизму», в якій він аналізує передумови виникнення політичного русинства [402].

Виборам міського голови м. Мукачева присвячені два видання, укладачем яких був ужгородський журналіст О. Гаврош – «Украдена перемога: хроніка мукачівської епопеї» [566] та «Мукачівська епопея: хроніка найбрутальніших виборів» [312]. Якщо в першому виданні йшлося про мукачівські вибори 2003 р., то в другому – про повторні мукачівські вибори міського голови 18 квітня 2004 р. Це були найбрутальніші вибори в незалежній Україні. Мукачево за стійкість опозиції називали «маленьким Сталінградом». Брудні технології, які використовувалися владою, були пізніше застосовані на президентських виборах 2004 р. в масштабі всієї України.

Цікавими, на думку автора дослідження, є спогади колишнього ужгородського міського голови Е. Ландовського «Ужгород на зламі епох», де він розповідає про суспільно-політичні події в місті напередодні та в перші роки незалежності в Ужгороді [259].

У 2009 р. вийшла друком праця «Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України». У монографії ужгородських дослідників М. Басараба і М. Токара аналізується процес утворення та діяльності перших громадських організацій Закарпаття, боротьба за державну незалежність України у новітню добу. Авторами здійснено аналіз формування суспільно-політичного масового руху, творення громадсько-політичних, культурно-просвітніх, патріотичних організацій, товариств, об'єднань, їхньої участі у референдумах і виборчих перегонах. Монографія містить унікальні виборчі листівки й плакати [19].

Виключно електоральній проблематиці присвячена монографія ужгородських науковців Ю. Остапця та М. Токара «Закарпаття через призму політичних виборів», яка вийшла з друку в 2009 р. і в якій аналізуються виборчі процеси на Закарпатті. Автори досліджують умови проведення виборчих перегонів різних років і різних рівнів, дають характеристику основним суб'єктам виборчих процесів. Видання вирізняється великою кількістю додатків, які дають змогу побачити цілісну картину виборчих перегонів [353].

У контексті вивчення електоральних процесів заслуговує на увагу дослідницький проект Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики Ужгородського національного університету і Науково-дослідного інституту

європейської інтеграції та регіональних досліджень Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича «Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття» [164], у якому науковці роблять порівняльний аналіз партійних структур регіонів та характеризують участь обласних осередків партій у парламентських, президентських та місцевих виборах.

Електоральна проблематика є невід'ємною частиною ще одного колективного проекту Інституту політичної регіоналістики «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура» [175]. В колективній монографії охарактеризовані історичні віхи розвитку Закарпаття при цьому значна увага приділена суспільно-політичним процесам у період незалежності. Йдеться про виборчі процеси, етнополітичні конфлікти, розбудову партійної структури краю тощо.

Виключно електорально-партійній проблематиці присвячено доробок автора роботи і його колег «Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України» [349] та «Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур» [350]. Це є комплексні дослідження, в яких розглядаються електоральні, трансформаційні, процеси партійного будівництва в Україні та країнах Вишеградської четвірки. До доробку автора в галузі регіональних електоральних досліджень також можна віднести цикл статей про виборчі процеси на Закарпатті, починаючи з 1994 р. [343; 345; 347; 348; 358; 364; 365; 366].

Електоральні традиції Закарпаття, аналіз партійної структури краю на початку ХХ ст. зроблено у працях М. Вегеша [94], І. Гранчака [130–132], М. Токара [538–540], В. Лемака [261–264], В. Худанича [596].

У 2011 р. В. Ільницький і С. Федака видали книжку «Перші особи», в якій вони охарактеризували діяльність «закарпатських губернаторів», починаючи з Г. Жатковича і закінчуючи О. Ледидою [210].

Етнічний чинник електоральних процесів подано у монографіях закарпатських дослідників О. Мишанича «Русини. Політика. Історія. Культура» [306], І. Миговича «Русини в Україні: тест на європейськість» [301], Ю. Балеги «Політичне русинство і будівництво Української Держави» [14; 15] та «Політичне русинство, або Фенцико-бродіївські привиди на Закарпатті». Цій проблематиці присвячено низку статей закарпатських дослідників М. Зана [191–193], О. Мальця [282], Г. Мелеганіч [296]. Етнополітичні процеси на Закарпатті стали предметом вивчення фахівців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України «Закарпаття в етнополітичному вимірі» [176].

Комплекс соціально-економічних проблем, пов'язаних з діяльністю етноменшин Закарпаття, розкрито у колективній монографії, підготовленій науковцями Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України «Етноменшини Закарпаття в умовах ринкової трансформації» [169].

Специфічне географічне розташування Закарпатської області (межує з Угорщиною, Словаччиною, Румунією, Польщею) – головна причина того, що

багато закарпатських дослідників у своїх працях вивчають електоральні процеси в сусідніх державах. Специфіку електоральних процесів у Чехії висвітлено у працях В. Лемака [262; 263]. Аналіз парламентських виборів і партійної системи Угорщини та Польщі зроблено в працях Ю. Остапця [349]. Партії і вибори у Словаччині та Чехії є предметом дослідження В. Приходька [440], А. Ключковича, Н. Марадик [349].

Однією з характерних ознак організації і проведення виборів на Закарпатті – відсутність комплексного, систематичного опитування громадської думки. Це, в свою чергу, не може не позначатись на якості електоральних досліджень. Пов'язано це з відсутністю наукових центрів, які б постійно такі опитування проводили.

Нині в Закарпатті діють такі наукові центри, громадські організації, які періодично займаються вивченням громадської думки та безпосередньо беруть участь у виборчих кампаніях:

1. Асоціація соціологів Закарпаття. Асоціація має потужну базу даних із вивчення громадської думки населення краю. Також слід врахувати те, що її члени займаються вивченням громадської думки на теренах краю понад 20 років. Результати опитувань друкуються в ЗМІ, наукових виданнях. Асоціація є політично незаангажованою структурою.

2. «Карпатський центр політичних досліджень». Очолює центр професор Ф. Шандор. Центр було створено у січні 2002 р. як виклик на непрофесійні дослідження, результати яких постійно публікувались в обласній пресі. Політичний центр має досвід у дослідженні рейтингу ЗМІ, вивченні ціннісних орієнтацій та електоральних настроїв громадян, рейтингу політичних партій. Банк даних політичного центру складають великі масиви емпіричної інформації, які можуть бути використані для вторинного аналізу.

3. ГО «Закарпатський інститут політичних досліджень», яку очолює історик В. Пащенко. В. Пащенко тривалий час займається опитуванням громадської думки, інколи особисто бере участь у виборчій кампанії.

4. Агенція політичних досліджень «Соціум Карпат» (Ю. Остапець). Емпірична база даних про діяльність політичних партій, їх рейтинг, участь у виборах почала створюватись спочатку на кафедрі політології УжНУ. В 2001 та 2002 рр. були проведені опитування лідерів найбільш впливових політичних партій в області. У 2002 р. кафедра політології УжНУ (завідувач проф. М. Вегеш) разом з НДІ карпатознавства видали тематичний збірник «Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної та Південно-Східної Європи». На виборах 2012 р. Агенцією було проведено опитування громадян області у відповідних виборчих округах щодо їх електоральних уподобань. Результати опитувань дали змогу зробити точний прогноз результатів виборів у всіх виборчих округах (як за партійними списками, так і мажоритарною складовою). Результати опитувань оприлюднюються в наукових виданнях, ЗМІ.

5. Соціологічна лабораторія факультету суспільних наук Ужгородського національного університету (доцент кафедри соціології і соціальної роботи Р. Жиленко). Навчальна лабораторія проводить різного роду опитування громадян передусім у рамках навчального процесу і в основному в м. Ужгороді.

6. Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія» (доцент кафедри політології і державного управління УжНУ М. Токар) сприяє моніторингу, вивченню та аналізу актуальних проблем українського та регіонального розвитку, здійснює безпосередні контакти і спільні наукові проекти з науково-дослідними, науковими закладами України й зарубіжних країн.

7. Регіональне відділення комітету виборців України. Ця громадська організація починаючи з парламентських та місцевих виборів 2002 р. займається відстеженням порушень законодавства України щодо організації і проведення виборів Президента України, Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування.

Характеристика наукового доробку зарубіжних і вітчизняних фахівців у галузі дослідження електоральних процесів має тривалу дослідницьку історію. Вперше електоральні дослідження було започатковано у США на початку XIX ст. і відтоді вони стали одним із головних напрямів дослідження політичної науки.

У розвитку вітчизняних електоральних досліджень можна виокремити 3 етапи: 1989–1994 рр. – фрагментарні, часто ідеологічно заангажовані теоретичні концепції в рамках пануючої на той час еkleктичної наукової парадигми в суспільних науках; 1994–2000 рр. – активне залучення зарубіжних наукових методологій для вивчення виборчих процесів та поведінки виборців. Застосування порівняльних політологічних моделей електоральних систем (М. Дюверже, Дж. Сарторі, А. Лейпхарта, М. Шугарта) і електоральної поведінки (П. Лазарсфельда, А. Кемпбела, М. Фіоріні, Е. Даунса) у вітчизняних електоральних дослідженнях почалося з 1998 р. З 2000 р. – систематизація наукових підходів до вивчення виборчих процесів, формування основних напрямів електоральної політології.

До основних напрямів вивчення електоральних процесів відносимо: розробку методологічних принципів аналізу виборчого процесу та електоральної поведінки; дослідження особливостей становлення виборчої системи України, її вплив на виборчий процес, поведінку виборців; аналіз участі політичних партій у виборчому процесі; аналіз результатів та наслідків виборів; характеристика регіональних особливостей виборчого процесу; аналіз чинників впливу на електоральний вибір; розробка емпіричних методів дослідження електорального процесу; менеджмент виборчих кампаній.

Аналіз вітчизняного електорального дискурсу засвідчує недостатність теоретичного узагальнення, комплексного політологічного аналізу ключових питань, пов'язаних з вивченням виборчих процесів. Залишається недостатньою або малорозробленою в науковому плані низка проблем, зокрема: формування цілісної та адекватної існуючим реаліям методології аналізу електоральних процесів в Україні; дослідження впливу демократичних трансформацій на виборчий процес та електоральну поведінку; теоретичне осмислення проблеми реформування виборчого законодавства та законодавства, що обумовлює функціонування політичних партій в Україні; дослідження впливу етнополітичних чинників на електоральний процес; розробка рекомендацій, спрямованих на подолання електорального розмежування в Україні.

1. Адамович С. Проблема автономії та політичне русинство у незалежній Україні / С. Адамович. *Людина і політика*. 2004. № 4. С. 11–19.
2. Адміністрація Президента України в нових політичних умовах. *Політичний календар*. 2002. №8. С.11–23.
3. Алескеров Ф.Т. Системы пропорционального представительства и индексы представительности парламента / Ф. Т. Алескеров, В. В. Платонов. М.: ГУ ВШЭ, 2003. 44 с.
4. Американское общественное мнение и политика. М.: Наука, 1978. 265 с.
5. Аналіз результатів місцевих виборів 2015: динаміка електоральних симпатій в регіонах [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://politcom.org.ua/?p=10637>
6. Андрій Сербайло «У першому турі ми виконали програму мінімум». *Місцевий час*. 2010. 23 січня.
7. Андрущенко Т. Зовнішні чинники президентської виборчої кампанії 2004 року / Т. Андрущенко. *Політичний менеджмент*. 2005. № 3 (12). С. 71–79.
8. Анохина Н. Смешанная и пропорциональная избирательные системы в условиях российского президентализма / Н. Анохина, Е. Мелешкина. *Электоральное пространство современной России. Политическая наука: Ежегодник 2008*. М.: РОССПЭН, 2009. С. 263–285.
9. Артертон Ф. Використання опитувань громадської думки у виборчих кампаніях / Ф. Артертон. *Вибори у США 1996 р.* / Вик. ред. Дж. Коарк. Київ, 1996. С. 20–22.
10. Асланов С. Політико-правові засади державної етнонаціональної політики: автореферат дис. канд. політ. наук: 23.00.05 / С. Асланов. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. 23 с.
11. Базовкін С. Партії та громадські об'єднання України / С. Базовкін, В. Кремень. К., 1994.
12. Байковський Б. Регіональні та регіоналістські партії у політичному просторі Європи / Б. Байковський, З. Зінько. *Грані*. 2013. №6. С. 144–149.
13. Балабан Р. Результати парламентських виборів 1990, 1994, 1998 рр.: політологічний аналіз / Р. Балабан. *Нова політика*. 1998. № 6. С. 2–5.
14. Балєга Ю. Політичне русинство і будівництво Української Держави / Ю. Балєга. Ужгород: Гражда, 2003. 196 с.
15. Балєга Ю. Політичне русинство, або Фенцико-бродіївські привиди на Закарпатті. Ужгород: Гражда, 2010. 248 с.
16. Балєга пообіцяв Януковичу забезпечити 250 тис. голосів» : (прес-конференція історика С. Федаки). *Р.І.О.* 2010. 5 лютого.
17. Балєга протягнув ще 8 штиків. *Р.І.О.* 2006. 8 квітня.
18. Бандити залякують членів ТВК. *Р.І.О.* 2010. 23 жовтня.
19. Басараб М. Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державну незалежність (кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.): Монографія / М. Токар, В. Басараб / *Серія «Studia Regionalistika»*; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. 336 с.

20. Бебик В.М. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг / В. Бебик. К.: МАУП, 2001. 216 с.
21. Бедзир В. Закарпаття відстоює свій вибір / В. Бедзир. *Старий Замок*. 2004. 26 листопада - 2 грудня.
22. Без переможців (Основні підсумки місцевих виборів: поразка регіонів на тлі перемоги, фіаско придворної опозиції, розчарування виборців) [Електронний ресурс]. *Тиждень*. 2010 р. № 45. режим доступу: <http://www.tyzhden.ua/Publication/7262>
23. Бей О. Регіоналізм як єдність у різноманітності. До питання еволюції владних структур України / Бей О. *Політика і час*. 2003. № 5. С. 7–14.
24. Бекешкіна І. Партиїні ідентифікації та партиїні преференції як характеристики політичної свідомості / І. Бекешкіна. *Соціальні виміри суспільства*. Вип. 5. К: Інститут соціології НАН України, 2001. С. 41–56.
25. Белецкий М.И. Президентские выборы 1999 г. в Украине: региональный аспект / М. Белецкий, М. Погребинский, А. Толпыго. *Стратегічна панорама*. 1999. № 4. С. 18–26.
26. Береза А. Регіоналізм і регіоналізація : проблеми теорії і практики / А. Береза. *Трибуна*. 2006. № 11–12. С. 29–30.
27. Береза А. Регіональна політика як чинник суспільної стабільності: європейський досвід і Україна: автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. політ. наук: спец. 23.00.02 – політичні науки і процеси / А. Береза. К., 2007. 20 с.
28. Берені А. Суспільно-політичне становище та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпатської області (1991–2004 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (07.00.01 – історія України). Ужгород, 2006. 227 с.
29. Бій за головне об'єднанське крісло. *Р.І.О.* 2006. 15 квітня.
30. Білоус А. Партиї та громадські об'єднання України / А. Білоус. К., 1998. 136 с.
31. Білоус А. Пропорційні вибори в Україні: ілюзії чи реалії / А. Білоус. *Нова політика*. 2001. №1. С. 2–6.
32. Богашева Н. Еволюція виборчої системи в Україні / Н. Богашева, Ю. Ключковський [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.eli.org.ua/press>
33. Богдан В. Вибори в Мукачеві: висновки і уроки / В. Богдан. *Європа-Центр*. 2003. 19 липня.
34. Богдан В. Вибори-2002: результати, оцінки, прогноз-3. Особливості виборів до обласної та місцевих рад у Закарпатті / В. Богдан. *Європа-Центр*. 2002. 4 травня.
35. Богдан В. Вибори-2002: результати, оцінки, прогнози-4. Моральні підсумки останніх виборчих перегонів / В. Богдан. *Європа-Центр*. 2002. 11 травня.
36. Богуш Д. «Зараз вираховують відсоток голосів, який можна свальсифікувати, щоб народ при цьому не піднявся на революцію» / Д. Богуш. *Високий замок*. 2012. 1 – 7 листопада

- 37.Бойко В. Ратушняк і Жолтані борються за друге місце / В. Бойко. *Срібна Земля. Фест*. 2010. 14 - 20 жовтня.
- 38.Бойко О. Політичні цінності в програмних документах політичних партій України / О. Бойко. *Історико-політологічні проблеми сучасного світу* / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. 2001. Т.8. С. 206–213.
- 39.Бойко О. Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія / О. Бойко. К.: ПІЦЕНД, 2002. 306 с.
- 40.Бульбенюк С. Десятиріччя здійснення системної модернізації в Україні та Росії: досягнення та втрати / С. Бульбенюк. *Людина і політика*. 2002. № 1. С. 33–40.
- 41.Бунь В. Вплив інституційних факторів на електоральний вибір. *Формування органів влади як результат виборчого процесу 2006: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції*. Львів: ЦПД ЛНУ ім.І.Франка, 2006. С.22–28.
- 42.Бунь В. Побудова інтегративних моделей електорального вибору на основі методології «лійки причинності». *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. Випуск 5. 2014. С. 177–188.
- 43.Бунь В. Соціополітичні поділи як детермінанти електорального вибору: суть та основні теорії / В. Бунь. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, Соціологія, Філософія*. 2009. Вип. 12. С. 79–83.
- 44.Бурдые П. Соціологія політики / П. Бурдые. – М.: Socio-Logos, 1993. 336 с.
- 45.Бусыгина И. Концептуальні основи європейського регіоналізму. *Регіони і регіоналізм в країнах Запада і Росії* / И. Бусыгина / Ін-т всеобщей історії РАН. М., 2001. С. 7–15.
- 46.В закарпатському БЮТі після виборів почалися «розбори». *Закарпатська правда*. 2010. 13 лютого.
- 47.В Ужгороді «голубі» запанікували. *РІО*. 2004. 18 листопада.
- 48.В Ужгороді будуть перевибори. *РІО*. 2010. 13 листопада.
- 49.Вакулова Т.Цивілізаційний вимір регіонів та національні інтереси України / Т. Вакулова. *Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: Зб. наук. праць*. Луганськ, 2007. С. 22–23.
- 50.Варзар І.М. Із контекстів минулих літ : Вибране в концептуальних і мемуарних вимірах / І. Варзар. К. : ФАДА ЛТД, 2003. – Кн. 1 : Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. 592 с.
- 51.Василь Петьовка : «Я маю чіткі аргументи як голосувати у другому турі». *Срібна Земля-Фест*. 2010. 4 – 10 лютого.
- 52.Васильєва Ю.А. Особливості електоральної поведінки (теоретико-методологічний аналіз) / Ю. А. Васильєва. *Політологічний вісник. Зб-к наук. праць: Вип. 18*. К., 2005. С.386–392.
- 53.Васильченко С. Електоральний портрет України. Аналіз активності громадян на виборах 1994-2004 рр. в Україні у регіональному розрізі С. Васильченко [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.vasylchenko.in.ua>

54. Ващенко К. Деякі підсумки виборчої кампанії партій і блоків: регіональний аспект / К. Ващенко. *Нова політика*. 1998. № 2. С. 14–16.
55. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Избранные произведения: Пер. с нем. М.: Прогресс, 1990. С. 602 – 643.
56. Вегеш М. Етнополітична реальність Закарпаття (1991 – 2001 рр.) / М. Вегеш, М. Зан. *Політологічний вісник. Зб-к наук. праць: Вип. 14*. К.: Т-во «Знання» України, 2003. С. 182–204.
57. Вегеш М. Політичні вибори: начерк до теорії електорального процесу / М. Вегеш, Ю. Остапець. *Sarpatica – Карпатика*. – Випуск 16. *Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної та Південно-Східної Європи*. Ужгород, 2002. С. 173–192.
58. Вегеш М. Політичні партії в Україні. 1991–2001 рр. / М. Вегеш, Ю. Остапець. *Sarpatica – Карпатика*. – Випуск 16. *Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної та Південно-Східної Європи*. Ужгород, 2002. С. 4–26.
59. Вегеш М. Регіональні особливості електорального процесу в Закарпатській області 1991–2002 рр. / М. Вегеш, Ю. Остапець. *Розвиток демократії в Україні: Матеріали II міжнародної наукової конференції (Одеса, 24-26 травня 2002 р.)*. К.: Ай Бі, 2003. 730 с.
60. Вегеш М. Якою ми бачимо нову Україну (Політичні замітки про минуле і майбутнє українського народу) / М. Вегеш. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. 117 с.
61. Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні / Я. Верменич. *Український історичний журнал*. 2002. №2. С. 3–26.
62. Вибори 2012: падіння міфів-привидів довкола «Свободи». *Свобода*. 2012. 13-19 грудня.
63. Вибори в Україні 1994 р. К.: Парламентське видавництво, 1995. 267 с.
64. Вибори депутатів Закарпатської обласної ради. Результати голосування по районах. *Р.І.О.* 2006. 1 квітня.
65. Вибори до Верховної Ради України 2006 року: Інформаційно-аналітичний збірник: У двох книгах. Книга 1 / Редкол. Я. В. Давидович (голова), М. І. Мельник, М. І. Ставнійчук. К.: Атіка, 2006. 624 с.
66. Вибори до Верховної Ради України 2006 року: Інформаційно-аналітичний збірник: У двох книгах. Книга 2 / Редкол. Я. В. Давидович (голова), М. І. Мельник, М. І. Ставнійчук. К.: Атіка, 2006. 328 с.
67. Вибори до Закарпатської обласної ради по округах. *Післямова*. 2006. 28 березня.
68. Вибори народних депутатів України. Результати голосування по районах. *Р.І.О.* 2006. 1 квітня.
69. Вибори Президента України 1991 [електронний ресурс] // Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вибори_Президента_України_1991
70. Вибори Президента України 1994 [електронний ресурс] // Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вибори_Президента_України_1994
71. Вибори Президента України 1999. Інформаційно-аналітичне видання / ЦВК; Редкол.: М.М.Рябець (голова) та ін. К., 2000. 400 с.

- 72.Вибори Президента України 2014 [електронний ресурс] // Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вибори_Президента_України_2014
- 73.Виборче законодавство України напередодні змін. Аналіз перспектив виборчого законодавства та іноземний досвід. *Часопис Парламент*. 2001. № 3. С. 24–45.
- 74.Виборче законодавство України: наявні проблеми та шляхи вирішення. *Часопис Парламент*. 2002. № 1–2. С. 6–12.
- 75.Використання «адміністративного ресурсу» під час парламентської виборчої кампанії 2002 р. К., 2002. 48 с.
- 76.Виступ депутата Ш.Фодо // Відомчий архів ОДА, Ф. 195.Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Опис 14. Спр. VII. Позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення прийняті сесією (Третє засідання). На 88 арк. Арк.29.
- 77.Вишняк О. Дослідження і прогнозування виборів в Росії та Україні: досвід і проблеми (1990–1998) / О. Вишняк, І Шевель. К.: Стилос, 1998. 150 с.
- 78.Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи / О. Вишняк. Київ: ЗАТ «Віпол», 2000. 310 с.
- 79.Вишняк О. Історичні регіони України: критерії типологізації, соціокультурні відмінності та політична свідомість / О. Вишняк. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2015. С. 24–37.
- 80.Вишняк О. Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін / О. Вишняк. *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг* / за ред. В. Ворони, М. Шульги. К. : Ін-т соціол. НАН України, 2008. С. 331–342.
- 81.Вишняк О. Регіональні політичні субкультури: критерії диференціації та динаміка / О. Вишняк. *Субкультурна варіативність українського соціуму* / за ред. К. Костенко, А. Ручки. К.: Ін-т соціол. НАН України, 2006. 258 с.
- 82.Вишняк О. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України : соціологічний моніторинг 1994–2006 / О. Вишняк. К.: Ін-т соціол. НАН України, 2006
- 83.Відкритий лист Президенту України Л.Кучмі від народного депутата України М.Ковача. *Вісник Берегівщини*. 2002. 12 лютого.
- 84.Відомості щодо депутатів, обраних 31 жовтня 2010 року в багатомандатних, одномандатних мажоритарних та одномандатних виборчих округах за поданням місцевих організацій політичних партій. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2011. № 1. С. 94 – 101.
- 85.Відомчий архів ОДА. Ф. 195.Закарпатська обласна Рада народних депутатів. м.Ужгород. Опис 23. Канцелярія. Спр. 27. Т.1. Листування з постановчих питань на виконання Указів Президента та доручень Кабінету Міністрів України. 04 січня 2000 – 03 береня 2000 р. На 197 аркушах. Арк.54.
- 86.Відомчий архів ОДА. Ф. 195.Закарпатська обласна Рада народних депутатів. м.Ужгород. Опис 23. Канцелярія. Спр. 14. Т.5. Листування з Кабінетом Міністрів України з питань економічного і соціального розвитку області. 03 липня 2000 – 03 серпня 2000 р. На 168 аркушах. Арк. 73.

87. Візниця Ю.В. Особливості українського електорату в процесі демократизації та становлення національної державності: автореф. дис. на здобут. наук. ст. канд. соціол. наук. Київ, 1993. 19 с.
88. Вісник «Твій вибір – 2014». № 1: Український незалежний центр політичних досліджень. К., 2014. 40 с.
89. Влада активно готується до фальсифікацій у другому турі, попереджають її опоненти. *Фест*. 2004. 18-24 листопада.
90. Влада мажорів (результати місцевих виборів 2010 в Україні). *Тиждень*. 2010. 12-18 листопада.
91. Вовк Р. Формування законодавства про вибори Президента України / Р. Вовк. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 74 – 82.
92. Володин К. Выборы-2004 – «болевые точки» / К. Володин. *Європа-Центр*. 2004. 6 листопада.
93. Волчан О.Ф. Грани политической жизни: теория и практика / О. Волчан. Симферополь: «Таврида», 2001. 180 с.
94. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М.Вегеш, М.В.Делеган, О.Д.Довганич та ін. [Відп. ред. М.Вегеш]. Ужгород: Карпати, 2002. 709 с.
95. Вонсович С. Реверсивний вектор транзиту в контексті соціополітичних поділів. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2013. Вип. 6. С. 45– 49.
96. Выдрин Д. Пентаграмма 2002. Формула особенностей парламентской избирательной кампании / Д. Выдрин. *Зеркало недели*. 2001. № 39.
97. Вятр Е. Социология политических отношений. М.: «Прогресс», 1979. 463 с.
98. Гавриленко І. Вибори як суспільно-історична ситуація: теоретичні моделі виборчого процесу / І. Гавриленко, А. Литвин. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. №3. С.119–129.
99. Гаврош О. Закарпаття обрало своїм президентом В. Ющенко. *Старий Замок*. 2004. 26 листопада -2 грудня.
100. Гаврош О. Президентські вибори-2004 на Закарпатті. *Регіональна аналітика*. 2004 (грудень). № 71[електронний ресурс] / Режим доступу:<http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=4402&mode=thread&order=0&thold=0>
101. Галиновский В. Русский десант (Деятельность русских политтехнологов в избирательной кампании в Украине). *Компаньон*. 2002. №4. С.13–15.
102. Гальчинський А. Схід–Захід: небезпечне передвиборче протистояння [Електронний ресурс] / А. Гальчинський. – Режим доступу до статті: <http://www.niss.gov.ua/Evointeg/den29092004.htm>
103. Гантер Р. Виды политических партий: Новая типология / Р. Гантер, Л. Даймонд. *Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире*. М.: ИНИОН РАН, 2006. С. 54 – 61.
104. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку [переклад з англ. Наталії Климончук] / С. Гантінгтон. Львів: Кальварія, 2006. 474 с.

105. Ганусич А. «Зачистка» студентських гуртожитків. Хто за цим стоїть? / А. Ганусич, В. Павлюх. *Фест*. 2004. 11-17 листопада.
106. Ганусич А. Газета закарпатських регіоналів опублікувала біло-блакитну карту електоральних настроїв на Закарпатті [Електронний ресурс] / А. Ганусич. «*Закарпатська правда*». 2010 р. 5 вересня.
107. Ганусич А. Усе сталося як гадалося? Результати виборів до парламенту хоч і не збіглися з прогнозами, але й сенсаційними не стали. *Срібна Земля. Фест*. 2002. №18. – С.4.
108. Гарантій, що за порушення під час виборів не доведеться відповідати – нема. *Трибуна*. 2004. 16 листопада.
109. Гельман В. «Учредительные выборы» в контексте российской трансформации / В. Гельман. *Общественные науки и современность*. 1996. № 6. С. 46–64.
110. Гельман В. Изучение выборов в России: исследовательские направления и методы анализа. *Выборы и партии в регионах России. Серия «Studiapolitica»*. Выпуск 2. Москва. Санкт-Петербург, 2000. С.12–44.
111. Гельман В.Я. Избирательные кампании в России: испытание электоральной формулы. *Полис*. 1996. №2. С.84–100.
112. Геслі В.Чинники впливу на голосування українських виборців. *Політична думка*. 2000. №3. С. 20–45.
113. Гетьманчук М. Регіоналізація Європи: теорія і практика [Електронний ресурс] / М. Гетьманчук, О. Кукарцев. Режим доступу до статті: http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Getmanchuk_Kukarcev.pdf
114. Гетьманчук М. Угорська національна меншина в Україні: правові засади політичної суб'єктності: Монографія / М. Гетьманчук, В. Грищук, Н. Шипка. Львів: ЛьвДУВС, 2008. 408 с.
115. Головаха Е.И. Трансформирующееся общество. К., 1996. 585 с.
116. Голови райрад (партійність). Післямова. 2006. 4 травня.
117. Голосов Г. Фрагментация партийных систем: новый метод измерения и его применение к результатам выборов российских региональных законодательных собраний (2003–2008) / Г. Голосов. *Электоральное пространство современной России. Политическая наука: Ежегодник 2008*. М.: РОССПЭН, 2009. С. 9–27.
118. Голосов Г.В. Поведение избирателей в России: теоретические перспективы и результаты региональных выборов / Г. В. Голосов. *Полис*. 1997. №4. С.44–57.
119. Голосов Г.В. Пределы электоральной инженерии: «смешанные несвязанные» избирательные системы в новых демократиях / Г. В. Голосов. *Политические исследования*. 1997. № 3. С. 102–114.
120. Голосов Г.В. Форматы партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментации. *Полис*. 1998. №1. С.106–130.
121. Голосов Г.Российская партийная система и региональная политика 1993–2003 / Г.Голосов. СПб.: Изд-во Европ. Ун.-та в Санкт-Петербурге, 2006. 300 с.

122. Гоменюк І. Закарпаття напередодні президентської виборчої кампанії – 2004 [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=index&catid=33&topic=&allstories=1>
123. Гончарук Г. Громадська думка напередодні референдуму та виборів Президента України. *Голос України*. 1991. 28 листопада.
124. Гонюкова Л. Політичні партії України: сучасність та перспективи розвитку / Л. Гонюкова / Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». К., 2014. 19 с.
125. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В. Горбатенко. К., 1999. 433 с.
126. Горбатенко В. Характеристика сучасного етапу політичної модернізації України / В. Горбатенко. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2005. Випуск 7. С. 44–51.
127. Горбач В. Електоральна карта України: регіональний вимір. *Український регіональний вісник*. 2001. №26. С.2–4.
128. Горобченко І. Осередки політичних партій в Закарпатській області(1991–2001 рр.) / І. Горобченко, Ю. Остапець. *Carpathica – Карпатика*. – Випуск 16. *Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної і Південно-Східної Європи*. Ужгород, 2002. С.78–96.
129. Грабовська С. Адміністративний ресурс у виборчій кампанії та способи його нейтралізації / С. Грабовська, А. Романюк, Л. Скочиляс. Львів, Центр політичних досліджень ЛНУ ім. І.Франка. 2005. 155 с.
130. Гранчак І. Спроби уряду М.Каролі утримати Закарпаття в складі Угорщини. Закон про Руську Країну / І. Гранчак, В. Ганчин. *Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ (1918–1945)* / ред. кол.: І.Гранчак та ін. Ужгород: «Закарпаття», 1995. С. 53–58.
131. Гранчак І.М. Угорці Закарпаття в післявоєнні роки: кількісний аналіз (1945–1996) / І. М. Гранчак. *Державне регулювання міжетнічних відносин на Закарпатті / Матеріали науково-практичної конференції*. Ужгород, 1997. С. 83–97.
132. Гранчак І.М. Хустський форум і його рішення / І. М. Гранчак. *Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ (1918–1945)* / ред. кол.: І.Гранчак та ін. Ужгород: «Закарпаття», 1995. С. 65–68.
133. Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі / Я. Грицак, Н. Черниш, О. Маланчук / Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні [Спеціальний випуск часопису «Україна модерна»]. Київ–Львів: "Критика", 2007. 355 с.
134. Громадська думка в Україні / Міжнародна фундація виборчих систем. Опитування, проведене компанією «Соціс-Геллап» в Україні 29 травня – 8 червня 1998 р. К., 1998. 140 с.
135. Гроші вирішили долю виборів на Закарпатті. *Закарпатська правда*. 2010. 6 - 12 листопада.
136. Групи впливу на Закарпатті. *Вісті тижня*. 2002. 23 січня.

137. Грязнова О. Політичні партії та вибори 2002 р. до Верховної Ради України. *Часопис Парламент. Інформаційно-аналітичне видання громадської організації «Лабораторія законодавчих ініціатив»*. 2002. №1–2. С. 2–6.
138. Гузенкова Т.С. Политические партии и лидеры в Верховной Раде Украины (1998–2000). М.: Российский институт стратегических исследований, 2001. 230 с.
139. Гураль В. Хто стане мером столичного Закарпаття? / В. Гураль. *Срібна Земля. Фест*. 2010. 12 - 18 серпня.
140. Гут Р. Берегово нарешті вийшло з-під контролю есдеків. Перемогу з відривом у 900 голосів отримав Віктор Ющенко! / Р. Гут. *Старий Замок*. 2004. 26 листопада - 2 грудня.
141. Гут Р. У Берегові закінчилася епоха Жупана, а каденція Гайдоша тільки почалася / Р. Гут . *Старий замок. Паланок*. 2006. 27 квітня.
142. Гута А. Владний табір на Закарпатті: хто на кого працював? *Закарпатська правда*. 2005. №3. С.6.
143. Дембельська сесія. *Трибуна*. 2010. 28 серпня.
144. Депутатами ужгородського городского совета предварительно стали ... *Європа – Центр*. 2010. 5 ноября.
145. Депутати Ужгородської міської ради. *Ужгород*. 2006. 15 квітня.
146. Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980 – 2011 рр.) / Керівник проекту – М. С. Кармазіна. К.: ІНІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 808 с.
147. Державотворчий процес в Україні / НАН України, Інститут Історії України / В. А. Смолій (відп. редактор). Київ, 2007. 910 с.
148. Десять доводів на користь ревізії кордонів. *Срібна Земля*. 2002. 8 червня.
149. Деттербек К. Картельные партии в Западной Европе / К. Деттербек // *Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире*. М.: ИНИОН РАН, 2006. С. 45–54.
150. Дешко Т. Взаємозалежність між виборчою системою та партійною структуризацією суспільства (на прикладі посткомуністичних країн та України): автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. політ. наук: спец. 23.00.02 – політичні інститути і процеси / Т.Дешко. К., 2007. 19 с.
151. Дзюба Н. Деякі аспекти дослідження електоральної поведінки / Н. Дзюба. *Соціальні виміри суспільства*. Вип. 3. К.: НАН, Інститут соціології, 1999. С.110–121.
152. Дивіться, хто пройшов.. (про результати виборів до Закарпатської обласної та Ужгородської міської рад). *Р.І.О*. 2006. 15 квітня.
153. Дмитриев А. Политическая социология США / А. Дмитриев. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1971. 84 с.
154. Дмитричева О. А почём противогазы в Украине? Украиной заинтересовались мастера загрязнения окружающей политической среды / О. Дмитричева. *Зеркало недели*. 2001. 6 октября.
155. Дмитричева О. Україна партійна. Частина 7. Блок «За єдину Україну» / О. Дмитричева, Ю. Мостова, С. Рахманін. *Дзеркало тижня*. 2002. 23 березня.

156. Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики: [Монографія] / М. Дністрянський. Львів, 2006. 490 с.
157. Дністрянський М. Україна в політико-географічному вимірі / М. Дністрянський. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 310 с.
158. Довіряй, але перевіряй, або чому наші партії не виконують роль генератора ідей. *Срібна Земля-Фест*. 2000. 29 січня.
159. Доленко Д. Выборы и российский демократический транзит». *Электоральное пространство современной России. Политическая наука: Ежегодник 2008* / Российская ассоциация политической науки. Гл. ред. А. И. Соловьев. М.: РОССПЭН, 2009. С. 50–66.
160. Донова О. Социально-политические размежевания и их трансляция в политическую систему стран Центральной и Восточной Европы / О. В. Донова. *Политическая наука*. 2004. № 4. С. 101–125.
161. Дорош Л. Політичні зміни в країнах Центрально-Східної Європи: рік 2002 – завершення трансформації? / Л. Дорош, І. Сюсько. *Регіональні студії*. Випуск 5. Ужгород, 2002. С.103–116.
162. Другий тур: фінішували не всі. Ще шестеро закарпатців в українському парламенті. *Новини Закарпаття*. 1994. 12 квітня.
163. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. М., 2002. 560 с.
164. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія / Під ред. А. Круглашова і М. Токаря; [Ред. колегія: М. Зан, М. Гуйтор, Ю, Остапець, Н. Ротар; Відп. За випуск М. Токар]; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці). Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 552 с.
165. Елисеев С. Социальные и политические размеживания, институциональные предпосылки и условия консолидации партийных систем в демократическом транзите / С. Елисеев. *Политическая наука: Социально-политические размеживания и консолидация партийных систем*. 2004. № 4. С. 64–89.
166. Етноменшини Закарпаття в умовах ринкової трансформації / В. Мікловда, М. Лендел, М. Пітюлич та ін. Ужгород: «Карпати», 2006. 96 с.
167. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: Монографія. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України, 2011. 396 с.
168. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. К., 2009. 500 с.
169. ЄЦ та Погорелов – порушники виборчого процесу. *Закарпатська правда*. 2010. 16 - 22 жовтня.
170. Жадько В. Парадокси свідомості сільського виборця / В. Жадько. *Політична думка*. 2000. №1. С.19–29.

171. Жданов І. Україна перед вибором – Яким він буде? / І. Жданов, О. Литвиненко, Ю. Якименко. *Національна безпека і оборона*. 2004. № 6. С. 2–14.
172. Жеребцов М. Метод «CASE-STUDY» в прикладних політологічних дослідженнях // М. Жеребцов. *Вестник Московского университета. – Серия 21. Управление (государство и общество)*. 2004. №1. С. 1–16.
173. Закарпатська обласна рада // Післямова. 2006. 11 квітня.
174. Закарпатські особливості виборів. *Р.І.О.* 2010. 23 січня.
175. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під. Ред.. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколегія: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар; Відп. за випуск М. Токар]. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. 720 с.
176. Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ: ІПЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. 682 с.
177. Закарпаття голосувало (голосування за основних кандидатів у розрізі міст і районів). *Місцевий час*. 2010. 23 січня.
178. Закарпаття за Юлю. Балога остаточно втратив контроль над областю. *Місцевий час*. 2010. 13 лютого.
179. Закарпатців розвели. Округи поділили. *Р.І.О.* 2012. 3 листопада.
180. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів». *Голос України*. 2010. 31 липня.
181. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (18 листопада 1993 р.). Ужгород, 1993. 42 с.
182. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (24 вересня 1997 р.). Київ: Парламентське видавництво, 1997. 27 с.
183. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (25 березня 2004 р.). *Все про вибори*. К.: КНТ, АТІКА, 2004. С. 144 – 219 с.
184. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (із змінами і доповненнями станом на вересень 2012 року). К. : Алерта, 2012. 160 с.
185. Закон України «Про вибори народних депутатів України»/ Науково-практичний коментар / Ред. Рябця М.М. К.: «Український інформаційно-правовий центр», 2002. 362 с.
186. Закон України «Про вибори Президента України» / За станом на 18 березня 2004 р. К., 2004. 85 с.
187. Закон України «Про внесення змін до Конституції України». *Урядовий кур'єр*. 2004. 10 грудня.
188. Закон України «Про місцеві вибори» (2015) [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/595-19>
189. Закон України «Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року». *Урядовий кур'єр*. 2004. 10 грудня.
190. Закон України «Про політичні партії в Україні». *Все про вибори*. К.: КНТ, АТІКА, 2004. С. 41 – 51.

191. Зан М. Етнічні процеси на Закарпатті / М. Зан. Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під. Ред.. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. С. 504–514.
192. Зан М. Русинський рух на Закарпатті: еволюція, фрагментація, перспективи / М. Зан. *Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Етнополітичні трансформації України в контексті інтеграційних процесів Центрально-Східної Європи», 22 – 23 травня 2014 року.* Івано-Франківськ, 2014. С. 16–23.
193. Зан М. Угорці Закарпаття (епізод етнополітичних процесів поч 90-х рр. ХХ ст.). *Carpatika – Karpatika*. Вип.18. Історія, політологія, культура: минуле і сучасність. Ужгород, 2002. С.222 – 237.
194. Зауваження та пропозиції щодо проекту протоколу, підготовленого угорською стороною для членів угорської делегації до 10 засідання змішаної українсько-угорської Комісії з питань забезпечення прав національних меншин // Поточний архів управління у справах національностей і міграції Закарпатської ОДА. Протоколи засідань українсько-угорської змішаної комісії з питань забезпечення прав національних меншин. 2001 р. На 5 аркушах. Арк. 5.
195. Зварич І. Регіональні особливості етнополітичних процесів у контексті електоральних настроїв українського суспільства / І. Зварич. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних ім. І.Ф.Кураса НАН України*. К., 2010. С.41–48.
196. Звернення брегівської районної ради народних депутатів до обласної ради народних депутатів та Верховної Ради України. *Вісник Берегівщини*. 1992. 7 травня.
197. Звернення до правління ПРП. *Срібна Земля*. 2002. 2 листопада.
198. Звернення до президента з приводу фальсифікацій. *РІО*. 2010. 13 листопада.
199. Звернення керівників релігійних центрів та єпархіальних управлінь Закарпаття до духовенства та віруючих у зв'язку з майбутніми виборами президента України. *Світогляд*. 2004. 23 жовтня.
200. Звернення представників інтелігенції до мешканців Закарпатської області. *Новини Закарпаття*. 2004. 30 січня.
201. Звернення представників української інтелігенції Закарпаття. *Трибуна*. 2010. 30 січня.
202. Звіт КВУ: Стан політичних партій напередодні державного фінансування [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cvu.org.Ua/nodes/view/type:news / slug: Звіт %20 КВУ% 3А% 20% 22 Стан% 20політичних%20партій%20напередодні%20державного%20фінансування% 22>
203. Зеленько Г. «Політична матриця» громадянського суспільства на прикладі України та країн Вишеградської групи / Г. Зеленько. К., Знання України, 2007. 336 с.
204. Зеленько Г. Співвідношення процесів правової та політичної інституціоналізації політичних партій: українська практика / Г. Зеленько.

- Партійна система сучасної України. Еволюція, тенденції та перспективи розвитку. К.: ІПЕНД ім. І.Кураса, 2012. С. 205 – 220.
205. Зеленько Г. Яка виборча система потрібна Україні? *Політологічні та соціологічні студії: Т. Х. Виборчі процеси в Україні та постсоціалістичних країнах: Зб. наук. праць* / Г. Зеленько / наук. ред. А.М. Круглашов. 2011. С. 61 – 73.
  206. Знову фальсифікація. *Трибуна*. 2004. 4 грудня.
  207. Зуева В. Философия политической регионалистики: теоретико-методологический анализ / В. Зуева. *Гуманітарний вісник* / Запорізь. держ. інженер. акад. 2001. Вип. 6. С. 127–139.
  208. Игнаци П. Партии и демократия в постиндустриальную эру / П. Игнаци. *Политическая наука: Политические партии, демократия и качество государственного управления в современном обществе* / Ред. кол. : Е. Ю. Мелешкина – гл. ред. и др. М.: ИНИОН РАН, 2010. № 4. С. 49–77.
  209. Із зведення крайової виборчої комісії про наслідки виборів Чехословацького парламенту по Закарпаттю (25 листопада 1925 р.) // Шляхом Жовтня. Зб. документів в 6 т. Т.2. Ужгород: Карпати, 1961. С. 166–167.
  210. Ільницький В. Перші особи. Історія Закарпаття в біографіях його керівників. Історико-публіцистичні нариси / В. Ільницький, С. Федака. Ужгород: ТІМРАНИ, 2011. 216 с.
  211. Інституційні зміни політичної системи України: оцінка стану, тенденції розвитку. Наукова доповідь / За ред. д. політ. н., професора Г.І. Зеленько. К.: ІПЕНД, 2014. 164 с.
  212. Інформації про виконання постанов та розпоряджень КМ України // Державний архів Закарпатської області. Ф. 195. Поч. 04 січня – зак. 30 березня 1998 року на 124 аркушах. Опис 23. Канцелярія. т 1. Інформація про висування та реєстрацію кандидатів у депутати місцевих рад, сільських, селищних, міських голів від 25.02.98. Арк. 73 – 74.
  213. Кандрычын С. Дифференциация социального пространства Украины и Беларуси как эффект «столкновения цивилизаций» / С. Кандрычын. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 4. С. 74–96.
  214. Каревіна О. Економічні інтереси та соціально-економічні і політичні орієнтації населення України на етапі переходу до нового соціально-економічного устрою / О. Каревіна. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1998. № 4–5. С. 176–186.
  215. Кармазіна М. Українська багатопартійність: становлення і розвиток / М. Кармазіна. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2012. № 3 (59). С.4–87.
  216. Кац Р. Изменение моделей партийной организации и партийной демократии: Возникновение картельных партий / Р. Кац, П. Мэйр. *Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире*. М.: ИНИОН РАН, 2006. С. 27–45.
  217. Квіткова І. Правда обов'язково переможе і на Березівщині / І. Квіткова. *Трибуна*. 2004. 19 листопада.

218. Кисельова О. Бідність в Україні / О. Кисельова. *Політична думка*. 1999. №3. С.56–67.
219. Китинг М. Новый регионализм в Западной Европе / Китинг М. *Логос*. 2003. № 6. С. 81–113.
220. Кіс Т. Виборчі системи та їх політичні наслідки / Т. Кіс. *Нова політика*. 1996. №2. С. 8–15.
221. Ключкович А. Електоральне структурування території України: основні регіони, фактори та етапи / А. Ключкович. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Політологія. Соціологія. Філософія* / Варзар І., Вегеш М., Денисенко В. та ін. Ужгород : Говерла, 2014. Вип. 17. С. 50–59.
222. Князева Е. Электоральное поведение как социокультурное явление: Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук / Е. Князева. Харьковський госуниверситет, 1996. 180 с.
223. Ковач Е.Я. Я за демократію, проти автономії / Е. Я. Ковач. *Закарпатська правда*. 1989. 29 грудня.
224. Ковач М.М. Угорська громада Закарпаття. *Державне регулювання міжетнічних відносин на Закарпатті* / М. М. Ковач / *Матеріали науково-практичної конференції*. Ужгород, 1997. С. 98–101.
225. Кого вибрали, того маємо ... *Новини Закарпаття*. 2010. 6 листопада.
226. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та пояснювальна доповідь, ухвалені Венеціанською комісією на 52-й сесії (Венеція, 18-19 жовтня 2002 року), Європейська комісія за демократію через право, CDL-AD (2002) 023 rev, [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDLAD\(2002\)023rev-ukr.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDLAD(2002)023rev-ukr.pdf).
227. Козак Б. Взаємозв'язок типу політичної системи, виборчих та партійних систем / Б. Козак. *Нова парадигма*. 2002. Вип.27. С.101–110.
228. Колібаба А. Масові неточності в прізвищах та іменах – геніальний план влади? / А. Колібаба. *Фест*. 2004. 11-17 листопада.
229. Колібаба А. Українське суспільство нині нагадує розбалансовану систему, яка не може функціонувати стабільно / А. Колібаба. *Срібна Земля-Фест*. 2002. 24 квітня.
230. Колодій А. Міжрегіональні поділи в Україні і деякі принципи публічного врядування / А. Колодій. *Будуємо нову Україну: збірник конференції (26-27 листопада 2014 р., м. Київ)* / упоряд. Ярошенко Т.О; Українське Фулюрайтівське коло. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015 [407с.]. С. 309–327.
231. Колодій А. Народ і партії у виборах 2014 року [Електронний ресурс] / А. Колодій // Сайт незалежного культурологічного часопису «І». 5.11.14. – Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/anons2014/Kolodij_Narod_i_partii_u_vyborah.htm
232. Колодій А. Позачергові президентські і парламентські вибори 2014 року в Україні: особливості та наслідки [електронний ресурс]: Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=1263>
233. Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні” [Текст] / А. Колодій. *Україна в сучасному світі. Соціальні, етнічні і культурні*

- аспекти глобалізації та Україна : конференція для укр. випускн. програм наук. стажування у США. Ялта, 12-15 вересня 2002 р. Київ: Стилос, 2002. С. 36–55.*
234. Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості / А. Колодій. *Агора. Україна – регіональний вимір*. Випуск 3. Київ, 2006. С. 69–91.
235. Кому дісталась влада в радах (результати місцевих виборів 2010 в Україні). *Коментарі*. 2010. 12 листопада.
236. Кононов І. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу / І. Кононов. *Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матер. Всеукр. конф., Луганськ, 25 - 26 травня 2006 р. Луганськ, 2006. С.5–27.*
237. Кононов І. Донбас і Галичина в регіональній системі України / І. Кононов, С. Хобта, С. Шудло. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2008. №3. С. 73–98.
238. Концепція кодексу про вибори, референдуми в Україні. К.: Парламентське видавництво, 2000. 52 с.
239. Кордун О. Вибори 2002: генеральна репетиція президентських виборів 2004? / О. Кордун, Р. Павленко. *Людина і політика*. 2002. №3. С.3–21.
240. Кордун О. Конституційний Суд України і вибори / О. Кордун. *Нова політика*. 1998. №2. С.2–14.
241. Король І. Політичні партії і політична боротьба в 1921–1929 рр. / І. Король, В. Делеган, О. Хланта. *Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ (1918–1945) / ред. кол.: І.Гранчак та ін. Ужгород: «Закарпаття», 1995. С.180–194.*
242. Королько В. Передвиборча комунікаційна агітаційна кампанія: політичний феномен, структура, функції / В. Королько. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. №1. С.80–101.
243. Королько В. Політична реклама: уроки виборів / В. Королько. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1998. №6. С.53–56.
244. Котуков А. А рационален ли был выбор? Приложение теории рационального действия к политическому выбору / А. Котуков. *Харьковские социологические чтения – 98. Сб. научных работ. X., 1998. С.308–313.*
245. Крамар О. Спотворене волевиявлення / О. Крамар. *Тиждень*. 2012. 2-8 листопада. С. 8–11.
246. Кресіна І. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми : Монографія / І. Кресіна, Є. Перегуда. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. 368 с.
247. Кривицька О. Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України / О. Кривицька. *Політичний менеджмент*. 2005. № 3. С.42–62.
248. Круглашов А. Регіони в політиці та наукових дослідженнях / А. Круглашов. *Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць*. Чернівці: Букрек, 2010. 576 с.
249. Круглий стіл політичних партій та громадських організацій. *Європа-Центр*. 2001. №38. С.5.

250. Кукарцев О. Регіональна політика України: відносини «Центр – регіони» як фактор забезпечення територіальної цілісності держави: автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. політ. наук: спец. 23.00.02 – політичні інститути і процеси / О.Кукарцев. Л., 2008. 24 с.
251. Кухарчук О. Суспільно-політичні процеси в Закарпатті (1991–2010). – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидат історичних наук (07.00.01 – історія України). Ужгород, 2011. 250 с.
252. Куц Г. Україна на демократичному роздоріжжі: електоральний контекст [Електронний ресурс] / Г.Куц / Режим доступу до статті: <http://periodicals.karazin.ua/drinov/article/download/1015/800>
253. Куценко Є. Регіональна диференціація електорального простору України: аспект виборчих технологій / Є. Куценко. *Наукові записки ІІІЕНД ім. І.Ф.Кураса*. 2014. Вип. 2 (76). С. 209–223.
254. Кучеренко Т. Регіональний фактор у політичному процесі України: автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. політ. наук: спец. 23.00. / Т. Кучеренко. К., 2002. 18 с.
255. Кушерець В. Опитування і вибори: зарубіжна практика / В. Кушерець. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. №3. С.28–38.
256. Кушнір П. Що являють і кого представляють обласні партійні організації перед виборами / П. Кушнір. *Срібна Земля-Фест*. 1997. 25 червня.
257. Кынев А. Партии и выборы в современной России: Эволюция и деволюция / А. Кынев, А. Любарев. М.: Фонд «Либеральная миссия», 2011. 792 с.
258. Кюнле С. Мажоритарные избирательные системы ведут к появлению двухпартийных систем / К. Стейн. *Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза* / под. Ред. С.Ларсена. М.: РОССПЭН, 2009. С.106–128.
259. Ландовський Е. Ужгород на зламі епох / Е. Ландовський. Ужгород: Карпати, 2008. 536 с.
260. Ларсен С. Теория отвердения. Стабильность партийных систем в демократических государствах. Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза / под. Ред. С.Ларсена. М.: РОССПЭН, 2009. С.55–86.
261. Лемак В. Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації / В. Лемак. Ужгород: «Ліра», 2002. 248 с.
262. Лемак В. Перша партійна коаліція на Закарпатті / В. Лемак. *Новини Закарпаття*. 1991. 6 червня.
263. Лемак В. Сойм Карпатської України. Події березня 1939 р. *Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ (1918–1945)* / В. Лемак / ред. кол.: І.Гранчак та ін. Ужгород: «Закарпаття», 1995. С.310–318.
264. Лемак В. Становлення і розвиток партійної системи Чеської республіки (1989–2000) / В. Лемак. *Carpatica – Карпатика*. – Випуск 16. *Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної та Південно-Східної Європи*. Ужгород, 2002. С.247–257.

265. Леліч М. Мажоритарний беспредел / М. Леліч. *Тиждень*. 2012. 9-15 листопада. С. 14–16.
266. Липсет С. Неизбытность политических партий. *Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире*. 2006. № 1. С. 14–27.
267. Липсет С. Структуры размеживаний, партийные системы и предпочтения избирателей. Предварительные замечания / С. Липсет, С. Роккан. *Политическая наука: Социально-политические размеживания и консолидация партийных систем*. 2004. № 4. С. 204–235.
268. Литвиненко О. Політичні партії за рік до виборів: майбутнє, що починається сьогодні / О. Литвиненко, Ю. Якименко. *Національна безпека і оборона*. 2005. № 3. С. 2–12.
269. Лідери та їхні блоки: в кого більший рейтинг. *Дзеркало тижня*. 2002. 8 березня.
270. Лінц Х. Президентська система і парламентаризм / Х. Лінц // *Демократія: Антологія* / Упоряд. О. Проценко. К.: Смолоскип, 2005. С. 802–827.
271. Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія / Л. Лойко. К.: ПЦ «Фоліант», 2005. 634 с.
272. Лоусон К. Новый подход к сравнительному исследованию политических партий / К. Лоусон. *Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире*. 2006. № 1. С. 14–27.
273. Лоусон К. Размежевания, партии и избиратели / К. Лоусон. *Политическая наука: Социально-политические размеживания и консолидация партийных систем*. 2004. № 4. С. 51–55.
274. Лукша О. Парламентські вибори на Закарпатті у «кривому дзеркалі» обласної преси / О. Лукша. *Срібна Земля. Фест*. 2012. 9-15 листопада.
275. Ляшенко О. Участь етнополітичних партій у політичних процесах в Україні: досвід і перспективи / О. Ляшенко. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*. К., 2010. С. 117–138.
276. Майборода О. «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму / Олександр Майборода. К.: НаУКМА, 1999. 25 с.
277. Макаров Т. Новый парламент: «штрихи к портрету» / Т. Макаров. *Европа-Центр*. 2012. 2 ноября.
278. Макеев С. Выборы в социологической перспективе / С. Макеев // *Медиа в выборах: между политикой и культурой (контент анализ политической прессы)* / Под. ред. Н.Костенко. К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. 218 с.
279. Макеев С. Політична соціалізація в пострадянській Україні / С. Макеев, А. Надточій. *Політична думка*. 1997. №1. С.24–36.
280. Макеев С. Регіональна специфіка соціокультурних відмінностей в Україні / С. Макеев, А. Патракова. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. С. 109–125.

281. Макеєв С. Сучасна Україна: громадянська свідомість і політична участь населення / С. Макеєв. *Політична думка*. 2000. №2. С.10–16.
282. Малець О. Етнічна консолідація і самоідентифікація угорців Закарпаття 1944–1991 рр. / О. Малець. *Carpatika – Карпатика*. – Вип.18. *Історія, політологія, культура: минуле і сучасність*. Ужгород, 2002. С. 211–222.
283. Малкіна Г. Взаємодія виборчої і партійної систем: світовий досвід та проблеми України: автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. політ. наук: 23.00.02 / Г. Малкіна. К., 2004. 16 с.
284. Малко Р. Фейкові, брате, часи настали. Як розуміти величезне розмаїття партій на місцевих виборах / Р. Малко. *Український тиждень*. 2015. № 42. С. 18–20.
285. Мальгин А. Украинский регионализм: массовое сознание и идеология элиты [Електронний ресурс] / А. Мальгин / Режим доступу до статті: http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=6902
286. Манайло-Приходько Р. Феномен «регіональних» політичних партій в Україні. *Політикус*. 2016. № 2. С.93–98.
287. Мангейм Д. Политология. Методы исследования / Д. Мангейм, Р. Рич. М.: Весь мир, 1997. 544 с.
288. Маніфест «Про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною». *Закарпатська правда*. 1944. 28 листопада.
289. Мартин В. Історія антагонізму / В. Мартин. *Р.І.О.* 2012. 24 березня.
290. Мартин В. Українсько-угорська безкомпромісність / В. Мартин. *Р.І.О.* 2012. 28 січня.
291. Матусевич В. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження / В. Матусевич. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1998. №4–5. С.5–21.
292. Мацневский Ю. Смена, транзит или цикл: Динамика политического режима в Украине в 2004–2010 гг. / Ю. Мацневский. *Полис*. 2010. № 5. С. 17–37.
293. Медиа в выборах: между политикой и культурой (контент анализ политической прессы) / Под ред. Н.Костенко. К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. 218 с.
294. Между сепаратизмом и автономией. Региональные и этнические партии в европейской политике / Под. ред. В. Швейцера; РАН, Ин-т Европы. М., 2006. 197 с.
295. Мейнверінг С. Президентська система, багатопартійні системи і демократія: складне рівняння / С. Мейнверінг. *Демократія: Антологія* / Упоряд. О. Проценко. К.: Смолоскип, 2005. С. 834–861.
296. Мелеганіч Г. Реалізація етнонаціональної політики в контексті розбудови громадянського суспільства в Україні (на прикладі Закарпатської області). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук (23.00.02 – політичні інститути і процеси). Ужгород, 2012. 264 с.
297. Мелешкина Е. Исследования электорального поведения: теоретические модели и проблемы их применения / Е. Мелешкина. *Зарубежная политология в XX ст.: Сб. науч. тр. / РАН ИИХЛОН. Центр социальных научно-информац. исслед. Отдел политологии и правоведения*. Институт

- сравнительной политологии. Российская ассоциация политической науки. Отв. ред. Ильин М.В. 2001. №2. С.190–216.
298. Меркотан К. Багатопартійність як чинник трансформації політичної еліти в Центрально-Східній Європі / К. Меркотан. *Політичний менеджмент. Спеціальний випуск*. 2007. С. 117–125.
299. Мигович І. Сила творча, інтернаціональна / І. Мигович. Ужгород, 2012. 303 с.
300. Мигович І. Закарпатський соціум: етнологічний аспект / І. Мигович, М. Макара. Ужгород: Патент, 2000. 160 с.
301. Мигович І. Русини в Україні: тест на європейськість / І. Мигович. Ужгород: Видавництво Падяка, 2012. 231 с.
302. Мигович І. Соціальне самопочуття і ціннісні орієнтації закарпатців / І.Мигович, А. Колібаба. Київ-Ужгород, 1994. 147 с.
303. Михайлич О. Етнорегіональний та лінгвістичний чинники електоральних орієнтацій виборців сучасної України: автореферат дис. к. соц. н.: 22.00.04. спеціальні та галузеві соціології / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2007. 22 с.
304. Михайлик О. Регіональний чинник електоральних орієнтацій в Україні[Електронний ресурс].Режим доступу:www.politik.org.ua
305. Михалева Г. Российские партии в контексте трансформации / Г. Михалева. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009 352 с.
306. Мишанич О. Русини: політика, історія, культура / О. Мишанич. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2012. 350 с.
307. Місцеві вибори 2010. Пульс країни [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://parlament.org.ua/upload/docs/Local%20Election-2010-ua.pdf>
308. Місцеві вибори 2015 (Обрані депутатами) [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/wvm2015/wm001.html>
309. Мітряєва С.І. Національно-культурні товариства Закарпатської області / Світлана Іванівна Мітряєва / Національний інституту стратегічних досліджень. Закарпатський філіал. Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2001. 164 с.
310. Мостова Ю. Соцопитування й адмінресурс – не одне й те саме / Ю. Мостова. *Дзеркало тижня*. 2002. 16 лютого.
311. Мостова Ю. Україна партійна. Частина 2. «Наша Україна» / Ю. Мостова, С. Рахманін. *Дзеркало тижня*. 2002. 16 лютого.
312. Мукачівська епопея : хроніка найбрутальніших виборів / Уклад. і передм. : О. Гаврош. Мукачево : Видавництво «Карпатська Вежа», 2004. 222 с.
313. На весні на вулиці Легоцького вперше зацвітуть сакури, посаджені міністром МНС та головою Закарпатської ОДА. *Новини Закарпаття*. 2010. 16 листопада.
314. На Євромайданах стояли 20% громадян України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/11/19/704474>
315. На Закарпатті переконливо перемогла Тимошенко. Балоба своєю підтримкою зробив ведмежу послугу Януковичу. *Ужгород*. 2010. 13 лютого.

316. На Закарпатті угорців закликають не голосувати за українські партії, «які загрожують їхньому майбутньому» [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakarpattyua.net.ua/News/73507-Na-Zakarpatti-uhortsiv-zaklykaiut-ne-holosuvaty-za-ukrainski-partii-iaki-zahrozhuiut-ikhnomu-maibutn>
317. На одне парламентське крісло на Закарпатті претендує близько 17 осіб, тоді як у середньому по Україні лише 11. *Срібна Земля-Фест*. 2002. 13 лютого.
318. На передвиборному горизонті – розвиднюється. *Срібна Земля*. 2002. 24 серпня.
319. На посаду мера претендує 9 чоловік, а в міські депутати – аж 547. *Ужгород*. 2010. 9 жовтня.
320. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. Нагорна. К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. 405 с.
321. Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки / Л. Нагорна. *Регіональна історія України: Зб. Наук. статей*. К.: Ін-т історії НАН України, 2007. С. 107–122.
322. Нагребельний В. Регіон / В. Нагребельний. *Політична енциклопедія*. К.: Парламентське видавництво, 2012. С. 628.
323. Надаис А. Выбор избирательных систем / А. Надаис. *Полис*. 1993. №3. С.70–79.
324. Найрозумніші обирають «Свободу». *Свобода*. 2012. 15–21 листопада.
325. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX–XX ст.) / За заг. ред. д. іст. наук, проф. Малика Я.Й. Львів: Світ, 2001. 352 с.
326. Нариси історії Закарпаття (1918–1945) / Гранчак І. (відповід. ред.). Ужгород: «Закарпаття», 1995. 663 с.
327. Нарізка округів. Балогу жорстко кинули. *Р.І.О.* 2012. 12 травня.
328. Національно-культурні товариства Закарпаття / Упорядник Михайло Черепаня. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 1999. 44 с.
329. Національно-культурні товариства Закарпаття: Довідник. / Відділ у справах національностей облдержадміністрації, Центр культур національних меншин Закарпаття. Ужгород: Видавництво «Ліра», 2009. 31 с.
330. Недбаєвський С. Основні напрями впливу політичних партій на електорат / С. Недбаєвський. *Стратегічна панорама*. 1998. №1–2. С.67–77.
331. Нельга О. Вибори як індикатор і чинник національної інтеграції / О. Нельга. *Нова політика*. 1999. №6. С.2–14.
332. Нельга О. Соціологія виборчого процесу: проблеми становлення / О. Нельга. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. №2. С.43–54.
333. Николаев А. Административный ресурс в региональных избирательных кампаниях / А. Николаев. *Полис*. 2000. №4. С.163–166.
334. Нікольська О. Маємо те, що маємо або те, що нам залишили / О. Нікольська. *Трибуна*. 2004. 16 жовтня.
335. Нова обласна рада з новим головою. *Новини Закарпаття*. 2010. 27 листопада.
336. Новообрана Верховна Рада: структура і перспективи діяльності. *Політичний календар*. 2002. №5. С.9–25.

337. Об'єднання громадян на Закарпатті у 1998 р. / Закарпатське обласне управління статистики. Ужгород, 1999. 8с.
338. Оксак О. Платформи політичних партій: зміст та критерії порівняльного аналізу / О. Оксак. *Нова політика*. 2000. №2. С.12–16.
339. Олександр Ледида : «Результат В. Януковича в нашій області стане прикладом для всієї України». *Закарпатська правда*. 2010. 23 січня.
340. Олексієнко О. Вибори немісцевого значення. Які виклики для країни несуть місцеві вибори. *Український тиждень*. 2015. № 42. С. 22–25.
341. Опозиція в Україні: загальна характеристика (Аналітична доповідь Центру Разумкова). *Національна безпека і оборона*. 2002. №7. С.2–41.
342. Оранжевая революция: версии, хроника, документы / Сост. М. Погребинский. К.: Оптима, 2005. 416 с.
343. Остапець Ю. Політичні процеси на Закарпатті в контексті позачергових парламентських виборів 2007 року / Ю. Остапець, А. Ключкович, М. Токар. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. 2007. Випуск 7–8. С. 185–195.
344. Остапець Ю. Участь політичних партій у парламентських виборах 2012 року: загальнонаціональний та регіональний вимір (на прикладі Закарпатської області) / Ю. Остапець. *Парламентські вибори 2012 року в Україні. Наукові дослідження*. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 266–278.
345. Остапець Ю. Аналіз парламентських та місцевих виборів 2006 року в Закарпатській області / Ю. Остапець, Ю. Лупей. *Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Випуск 4*. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2006 С. 245–260.
346. Остапець Ю. Вплив місцевих виборів 2010 року на еволюцію партійної системи України та структурування регіонального партійного простору (на прикладі Закарпатської області) / Ю. Остапець. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Випуск 14*. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2010. С. 183–198.
347. Остапець Ю. Вплив парламентських виборів 1994, 1998, 2002 рр. на становлення партійної системи України / Ю. Остапець. *Політологічний вісник: Збірник наукових праць*. К.: ТОВ «XXI СТОЛІТТЯ: ДІАЛОГ КУЛЬТУР», 2004. Вип. 16. С. 54–60.
348. Остапець Ю. Еволюція партійних систем в умовах трансформації соціальних і політичних структур: методологія дослідження / Ю. Остапець. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. Випуск 11. С. 120–125.
349. Остапець Ю. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України: Монографія / Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. / Серія «StudiaRegionalistica» / № 8; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. 256 с.

350. Остапець Ю. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур / Ю. Остапець, Н.Шестак, І.Дудінська / Серія «Studia Regionalistica» / № 9; НДІ політич-ної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний універси-тет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Уж-город: ЗППО, 2016. 252 с.
351. Остапець Ю. Електоральна поведінка та представництво в органах влади угорської громади Закарпаття / Ю. Остапець, М. Зан. *Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Етнополітичні трансформації України в контексті інтеграційних процесів Центрально-Східної Європи», м. Івано-Франківськ, 22 – 23 травня 2014 року.* Івано-Франківськ, 2014. С. 149–158.
352. Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів: Монографія. Ужгород: Поліграф центр «Ліра», 2016. 412 с.
353. Остапець Ю. Закарпаття через призму політичних виборів: Монографія / Ю. Остапець, М. Токар. Ужгород: Вид-во «Карпати», 2009. 408 с.
354. Остапець Ю. Місцеві вибори 2015 року: загальнонаціональний та регіональний вимір (на прикладі Закарпатської області) / Остапець Ю. Манайло-Приходько Р. *Регіональна політика: законодавче регулювання та практична реалізація: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 24–25 листопада 2015 року).* Київ-Тернопіль: «Карт-Бланш», 2015. С. 406–414.
355. Остапець Ю. О. Участь національних меншин у виборчих процесах: світовий досвід і українська політична практика (на прикладі Закарпатської області) / Ю. Остапець. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Міжетнічна та міжконфесійна толерантність як чинник консолідації українського суспільства: досвід Закарпаття» (Ужгород, 28 – 29 травня 2013 р.)* Ужгород: Ліра, 2013. С. 96–106.
356. Остапець Ю. Парламентські вибори в Україні 2012 року: загальнонаціональний та регіональний виміри. *Гілея.* 2016. Випуск 111 (8). С. 359–363.
357. Остапець Ю. Політичне протистояння комуністичної та націонал-демократичної еліт на Закарпатті кінця 80-х початку 90-х років ХХ ст. / Ю. Остапець, М. Зан. *Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Випуск 4.* Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2006 С. 238–245.
358. Остапець Ю. Політичні об'єднання Закарпаття / Ю. Остапець // Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під. Ред.. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколегія: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар; Відп. за випуск М. Токар]. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. С. 514–541.
359. Остапець Ю. Порівняльний аналіз еволюції партійних систем України і Румунії / Ю. Остапець. *Румунсько-українські відносини: історія і сучасність.* Editura Muzeului Satmarean, 2015. С. 165–176.
360. Остапець Ю. Президентські вибори 2010 року в Закарпатській області: аналіз результатів / Ю. Остапець, М. Токар. *Політологічні та соціологічні*

- студії: Т. Х. *Виборчі процеси в Україні та постсоціалістичних країнах* : Зб. наук. праць / наук. ред. А. М. Круглашов. Чернівці : Букрек, 2011. С. 316–345.
361. Остапець Ю. Регіональні особливості президентських виборів 2010 року в Закарпатській області / Ю. Остапець, О. Пелін, М. Токар. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. 2010. Випуск 14. С. 106–122.
362. Остапець Ю. Регіональні особливості структурування партійного простору Закарпатської області (1991–2005) / Ю. Остапець. *Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Випуск 3*. Ужгород: «Вісник Карпат», 2006 С. 215– 227.
363. Остапець Ю. Суспільно-політичний та культурний розвиток угорців Закарпаття (1991–2008 рр.) / Ю. Остапець, І. Скиба. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Випуск 2*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. С. 63–70.
364. Остапець Ю. Суспільно-політичні процеси на Закарпатті / Ю. Остапець. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під. ред. М. Вегеша, Ч. Фединець*. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. С. 429–448.
365. Остапець Ю. Установчі вибори в Україні. *Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Політичні науки. Випуск 72 / Ін-т держави і права ім. Корецького НАН України*. К.: Вид-во «Юридична думка», 2016. С. 82–93.
366. Остапець Ю. Участь осередків політичних партій у місцевих виборах 2006 року в Закарпатській області / Ю. Остапець. *Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей. т.. 17 – 18*. Чернівці: Рута. С. 60–65.
367. Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991 – 2004) в аспекті європейської ідентичності: Монографія / Р. Офіцинський. Київ: Інститут Історії НАН України. Ужгород: Гражда, 2005. 468 с.
368. Офіцинський Р. Сталеві нерви тореодора... Україна. 2009–2014 / Р. Офіцинський. Ужгород: Гражда, 2014. 244 с.
369. Офіцинський Р. Тяжко жити Касандрою... Україна. 2006–2008 / Р. Офіцинський. Ужгород: Гражда, 2008. 352 с.
370. Офіцинський Р. Українська помаранчева революція (21 листопада – 23 січня 2005 року) / Р. Офіцинський. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія Історія*. Випуск 12. 2005. С.150–188.
371. Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії[електронний ресурс] // Режим доступу:<http://www.cvk.gov.ua>
372. Павла Чучку засудили. *Срібна Земля. Фест*. 2010. 12 - 18 серпня.
373. Павлик В. Рівень політичної культури закарпатського виборця (за матеріалами соціологічного анкетування в селі Драгово Хустського району в липні 2004 р.) / В. Павлик. *Вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія. Філософія*. Випуск 3. Ужгород, 2006. С.227–238.

374. Павло Чучка: «Блок «Карпатський Майдан не зареєстровано». *Післямова*. 2006. 28 лютого.
375. Парламент в Україні: тенденції та проблеми становлення (Аналітична доповідь Центру Разумкова). *Національна безпека і оборона*. 2003. №2. С. 2–25.
376. Парламент України: Вибори-98. Інформаційно-аналітичне видання. Частина 1. К.: ЦВК, 1998. 618 с.
377. Парламент України: Вибори-98. Інформаційно-аналітичне видання. Частина 2. К.: ЦВК, 1998. 728 с.
378. Парламентські вибори в Україні 1994 року // https://uk.wikipedia.org/wiki/Парламентські_вибори_в_Україні_1994
379. Парламентські вибори в Україні 2014 [електронний ресурс] // Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Парламентські_вибори_в_Україні_2014
380. Партії, що пройшли до районних та міських рад (за кількістю мандатів). *Р.І.О.* 2006. 8 квітня.
381. Партійна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити. *Національна безпека і оборона України*. 2015. № 6–7. 180 с.
382. Партія регіонів викинула на вибори 218 мільйонів, опозиція – удвічі менше. *Р.І.О.* 2012. 17 листопада.
383. Пашков М. Перспективи політичної генетики / М. Пашков. *Філософська і соціологічна думка*. 1992. №5. С.13–19.
384. Пащенко В. До демократії у нас ще шлях не близький. Але результати мукачівських виборів виявилися прогнозованими та закономірними / В. Пащенко. *Срібна Земля-Фест*. 2003. 9 липня.
385. Пащенко В. Закарпатський вибір: Політичний розвиток області 1989 – 2006 рр. через призму електоральної соціології / В. Пащенко. Ужгород: Вид-во «Карпатська вежа», 2008. 87 с.
386. Пащенко В. Закарпаття знову перетворилося на експериментальний майданчик для різноманітних маніпулятивних виборчих технологій / В. Пащенко. *Фест*. 2004. 4-10 листопада.
387. Пащенко В. Мукачівські вибори як дзеркало української “демократії” / В. Пащенко. *Срібна Земля. Фест*. 2003. 30 липня.
388. Пащенко В. Перший тур став переломним не лише в ході кампанії, але й в усвідомленні українців / В. Пащенко. *Фест*. 2004. 18-24 листопада.
389. Пащенко В. Політичне Закарпаття. 15 років вибору: Довідник. Ужгород: Видавництво О. Гаркуші, 2006 / В. Пащенко. 136 с.
390. Пащенко В. Політичного спокою в нашому краї годі чекати, якщо політикам особисті амбіції затьмарять розум / В. Пащенко. *Срібна Земля. Фест*. 2006. 30 березня.
391. Первый электоральный цикл в России (1993–1996) / Общ. ред.: В. Я. Гельмана, Г. В. Голосова, Е. Ю. Мелешкина. М.: Изд.-во «Весь Мир», 2000. 248 с.

392. Петерварі Н. Закарпаття нарізали: інтрига зберігається / Н. Петерварі. *Закарпатська правда*. 2012. 12-18 травня.
393. Петров О. Опитувальні технології у виборчій кампанії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг* / О. Петров, В. Полторак. 1998. №4–5. С.56–76.
394. Петров О. Проблеми стратегічного планування президентської виборчої кампанії / О. Петров, В. Полторак. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1999. №3. С.41–46.
395. Петров О. Социологические избирательные технологии / О. Петров. Днепропетровск: «Арт-Пресс», 1998. 164 с.
396. Петровская М. Общественное мнение США: опросы и политика / М. Петровская. М.: Наука, 1978. 272 с.
397. Пирович В. Закарпаття: Балого не зміг / В. Пирович. *Коментарі*. 2012. 2 листопада.
398. Підгорний О. Поствиборча «політанатомія» Хустщини: електорати, кандидати і депутати / О. Підгорний. *Трибуна*. 2006. 8 квітня.
399. Підкуп, фальсифікації, бійки, самогубства (Після виборів ми не прокинулися в новій країні). *Р.І.О.* 2012. 3 листопада.
400. Підсумки голосування в Ужгороді по дільницях. *Р.І.О.* 2010. 23 січня.
401. Піпаш В. Народний Рух України як форма національно-визвольної боротьби українців на зламі 80 – 90-х років ХХ ст.: закарпатський регіональний аспект / В. Піпаш. Ужгород: Гражда, 2008. 216 с.
402. Піпаш В. Феномен регіонального сепаратизму / В. Піпаш. Ужгород: «Карпатська вежа», 2009. 36 с.
403. Плав'юк М. Вибори 2002: пролог чи епілог / М. Плав'юк. *Розбудова держави*. 2002. №6. С.2–8
404. Повідомлення обласної виборчої комісії про результати голосування і підсумки виборів депутатів Закарпатської обласної ради 31 березня 2002 р. *Новини Закарпаття*. 2002. № 50 - 51. С.1.
405. Повідомлення обласної виборчої комісії про результати голосування і підсумки виборів депутатів Закарпатської обласної ради. *Срібна Земля*. 2002. 6 квітня.
406. Повідомлення про результати голосування на виборах народних депутатів України 27 березня 1994 р. по Закарпатській області. *Новини Закарпаття*. 1994. 29 березня.
407. Повідомлення про утворення парламентської більшості. *Р.І.О.* 2002. 28 вересня.
408. Погоріла Н. Регіональні поділи в Україні: кілька заперечень проти дихотомії «Схід-Захід» [Електронний ресурс] / Н. Погоріла // Незалежний інтернет ресурс «Діалог». Рубрика «Проект Україна». 29.06.2004. Режим доступу до статті: <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/1332>
409. Подгорна В.В. Формування партійної системи в Україні / В. Подгорна [електронний ресурс] // Режим доступу: www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama
410. Покальчук О. Соціально-психологічні аспекти виборчої кампанії 2002 р. / О. Покальчук. *Політична думка*. 2002. №1. С.32–42.

411. Политические системы современных государств. Энциклопедический справочник: в 4 т. Т. 1: Европа / МГИМО (У) МИД России. М.: ОАО «Московские ученики и Картолитография», 2009 615 с.
412. Політична система сучасної України: Особливості становлення, тенденції розвитку / Редкол. Ф.М.Рудич (голова) та ін. К.: Парламентське вид-во, 1998. 352 с.
413. Політичний процес в Україні у 2004 році: регіональні аспекти (Матеріали конференції, Львів, 12 лютого 2005 р.) / Упоряд. Романюк А., Скочиляс Л. Львів: ЦПД, 2005. 152 с.
414. Політичні ідентичності в сучасній Україні / За ред. М. С. Кармазіної. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 288 с.
415. Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної та Південно-Східної Європи. *Carpathica - Карпатика*. Випуск 16. Ужгород, 2002. 267 с.
416. Політичні партії України / За ред. Якушика В.М. К., 1996. 234 с.
417. Політичні партії України за рік до парламентських виборів: регіональний вимір / За ред. С. Мітряєвої. Ужгород: Ліра, 2005. 112 с.
418. Політичні партії України напередодні парламентських виборів: стан і тенденції (Аналітична доповідь Центру Разумкова). *Національна безпека і оборона*. 2001. № 12. С.15–61.
419. Політичні партії України: погляд фахівців. *Національна безпека і оборона*. 2015. №6–7. С.74–93.
420. Політичні підсумки першої сесії Верховної Ради України. *Політичний календар*. 2002. №6. С.10–21.
421. Політологічний енциклопедичний словник. Київ: Генеза, 1997. 400 с.
422. Поліщук І. Електоральний процес постсоціалістичного суспільства політико-культурний вимір (на прикладі України, Росії та Польщі): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук: 23.00.02 / І.Поліщук. Ч., 2009. 39 с.
423. Поліщук І. Політичні знання та політичні інтереси громадян у контексті виборчого процесу / І. Поліщук. *Людина і політика*. 2001. №16. С.87–96.
424. Полохало В. Структурування політичних еліт в процесі виборчих кампаній в Україні і Росії: порівняльний аналіз / В. Полохало. *Політична думка*. 1999. №3. С.3–7.
425. Полтораки В. Політичний маркетинг та організація виборчих кампаній / В. Полтораки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. №1. С.61–80.
426. Попов В. Избирательные технологии: социально-политический аспект / В. Попов. *Политический маркетинг*. 1999. №9. С.29–45.
427. Порошники – бютівці створили свою фракцію «Батьківщина» в Закарпатській обласній раді . *Післямова*. 2006. 4 травня.
428. Постанова Верховної Ради України «Про політичну кризу у державі, що виникла у зв'язку з виборами Президента України». *Відомості Верховної Ради*. 2004. №50. С. 544.
429. Постанова Центральної виборчої комісії «Про оприлюднення результатів повторного голосування 26 грудня 2004 року з виборів Президента

- України». *Стратегічна панорама*. 2005. №1.[http:// www. niisp. gov. ua /vydanna/ panorama/ 2005_1.php](http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/2005_1.php)
430. Постанова Центральної виборчої комісії «Про підсумки повторного голосування 26 грудня 2004 року та результати виборів Президента України». *Стратегічна панорама*. 2005. №1.[http:// www. niisp. gov. ua /vydanna/ panorama/ 2005_1.php](http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/2005_1.php)
431. Постанова Центральної виборчої комісії від 24 листопада 2004 р. № 1264 «Про результати виборів Президента України 21 листопада 2004 року та обрання Президента України» // [http:// www. cvk. gov. ua/ postanovy/ 2004/ p1264_2004.htm](http://www.cvk.gov.ua/postanovy/2004/p1264_2004.htm)
432. Постанова Центральної виборчої комісії від 4 грудня 2004 р. № 1273 «Про призначення повторного голосування з виборів Президента України 26 грудня 2004 року» // [http://www. cvk. gov. ua/ postanovy/ 2004/p1273_2004.htm](http://www.cvk.gov.ua/postanovy/2004/p1273_2004.htm)
433. Почепцов Г. Как становятся президентами. Избирательные технологии XX века / Г. Почепцов . Киев: «Знання», 1999. 396 с.
434. Право вибору: програми політичних партій та виборчих блоків. К.: Геопринт, 2002. 328 с.
435. Президентська кампанія 1 туру – перемогли гроші : (прес-конференція П. Федаки та Ю. Келемана). *Р.І.О.* 2010. 23 січня.
436. Примуш М. Мешканці будинку влади. *Нова політика*. 2001. №1. С.42–45.
437. Примуш М. Вектори трансформації ідеології політичних партій України / Примуш М. *Вісник СевНТУ: Зб. наук. пр. Серія: Політологія*. 2013. № 145. С. 165–170.
438. Примуш М. Політичні партії: історія та теорія / М. Примуш. К.: «Видавничий дім «Професіонал», 2008. 416 с.
439. Приходько В. Блиск і нищість української буржуазії на тлі місцевих виборчих процесів / В. Приходько. *Срібна Земля-Фест*. 2015. 13-19 листопада.
440. Приходько В. Вплив парламентських виборів 2002 р. у Чехії і Словаччині на Центрально-Східну Європу / В. Приходько. *Carpatica – Карпатика. – Випуск 19. Історія і культура Карпат*. Ужгород, 2002. С. 334–345.
441. «Про оприлюднення результатів повторного голосування 26 грудня 2004 року з виборів Президента України». *Голос України*. 2005. 20 січня.
442. Провал Балоги. *Р.О.І.* 2010. 13 лютого.
443. Програми кандидатів на пост Президента України (2010). Режим доступу до : <http://president2010.info/ua/new>
444. Програми політичних партій та виборчих блоків: порівняльний аналіз. *Політичний календар*. 2002. №2. С.9–17.
445. Програмна заява Демократичної ліги національностей. *Карпатський край*. 1991. 12 листопада.
446. Проект Закону «Про Угорський автономний територіальний округ». *Вісник Берегівщини*. 1992. 22 лютого.
447. Проект Закону України «Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття». *Новини Закарпаття*. 1992. 1 лютого.

448. Прозорова Н. Особливості кримського регіоналізму / Н. Прозорова. *Віче*. 2003. № 2. С. 31–37
449. Пшизова С.Н. Демократия и политический рынок в сравнительной перспективе. *Полис*. 2000. №2. С.30–44.
450. Пшизова С.Н. Какую партийную модель воспримет наше общество. *Полис*. 1994. №4. С.76–89.
451. Райкер В. Введение в положительную политическую теорию / В. Райкер, П. Ордесхауер. М.: Наука, 1973. 420 с.
452. Райківський Б. Вибори і виборчі системи в контексті трансформаційного розвитку українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. політ. наук: 23.00.02 / Б. Райківський. М., 2008. 20 с.
453. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. Растоу. *Полис*. 1996. № 5. С. 5–15.
454. Ратушняк переміг на виборах мера Ужгорода (Результати голосування по виборчих дільницях). *Р.І.О.* 2006. 1 квітня.
455. Регіонали вже передумали ділитися з балогівцями. *Р.І.О.* 2012. 28 січня.
456. Регіональний вимір суспільно-політичних процесів в Україні [Електронний ресурс]. *країнський соціум* [Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М.Т. та ін.] ; за ред. В.С. Крисаченка. К.: Знання України, 2005. 792 с. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/book/Krysachenko/7-5-Ukr_Socium.pdf
457. Результати виборів міського голови та депутатів міської ради м. Ужгорода. *Ужгород*. 2010. 6 листопада.
458. Результати голосування до Ужгородської міськради по дільницях. *Р.І.О.* 2006. 1 квітня.
459. Результати місцевих виборів 2015 року [Електронний ресурс]. Режим доступу http://texty.org.Ua/pg/news/textynewseditor/read/63067/Rezultaty_miscevyh_vyboriv2015_Najbilshe_vtratyla_Samopomich_dodaly
460. Рёммеле. Структура размежевания и партийные системы восточной и Центральной Европе / А. Рёммеле. *Политическая наука*. 2004. № 4. С.30–51.
461. Різак І. В ім'я свободи, справедливості, України / І. Різак. Ужгород, 2002. 198 с.
462. Рішення 6-ї сесії V скликання Закарпатської обласної ради від 7 березня 2007 року № 241 «Про визнання національності «русин». *Руснацький світ. Науково-популярний збірник*. Випуск 4. Ужгород, 2008. С. 138.
463. Рішення ІХ сесії ХХІ скликання Берегівської районної Ради народних депутатів від 14 вересня 1991 р. «Про проведення референдуму по утворенню угорського автономного округу в адміністративних межах Берегівського району». *Вісник Берегівщини*. 1991. 19 вересня.
464. Рішення VII сесії ХХІ скликання Закарпатської обласної Ради народних депутатів «Про проведення обласного референдуму» // Відомчий архів ОДА. Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Опис 14. Спр. VII. Позачергова сесія обласної Ради народних депутатаів ХХІ скликання та рішення прийняті сесією (П'яте засідання від 31 жовтня) від 31 жовтня 1991 р. На 357 арк. Арк. 83–84.

465. Рішення X сесії XXI скликання Берегівської Ради народних депутатів від 30 січня 1991 р. «Про підсумки референдуму, проведеного 1 грудня 1991 р.». *Вісник Берегівщини*. 1992. 5 лютого.
466. Рішення XXIII сесії XXI скликання Берегівської районної Ради народних депутатів від 28 квітня 1992 р. «Про проект Закону України «Про угорський автономний округ». *Вісник Берегівщини*. 1992. 7 травня.
467. Рішення Верховного Суду України від 20 січня 2005. «*Помаранчева*» революція. *Версії, хроніка, документи* / Упоряд. М. Погребинський. К.: Оптима, 2005. С. 56–260.
468. Рішення Верховного Суду України від 3 грудня 2004 року щодо другого туру виборів Президента України. «*Помаранчева*» революція. *Версії, хроніка, документи* / Упоряд. М. Погребинський. К.: Оптима, 2005. С. 251–256.
469. Рішення Закарпатської обласної ради «Про врегулювання проблем русинської спільноти» (від 14 вересня 2006 р. № 119). *Руснацький світ. Науково-популярний збірник*. Випуск 4. Ужгород, 2008. С. 132.
470. Роберт Бровді : «Фронт змін» довів свою спроможність запобігти фальсифікаціям на Закарпатті». *Срібна Земля. Фест*. 2010. 11 – 17 лютого.
471. Роберт Бровді: «Ми націлені на досягнення високого результату». *Срібна Земля. Фест*. 2010. 21-27 січня.
472. Романюк А. Вплив виборів до Верховної Ради України на партійну систему України / А. Романюк. *Виборчий процес в Україні 2006. Політико-правові аспекти та регіональні особливості*. Львів, 2006. С. 21–25.
473. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. Л. : ЦПД – «Астролябія», 2005. 348 с.
474. Романюк А. Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз / А. Романюк, В. Литвин, Н. Панчак-Бялоблоцька. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 462 с.
475. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: Монографія / А. Романюк. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 391 с.
476. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституціональний вимір / А. Романюк. Львів: Тріада плюс, 2004. 392 с.
477. Романюк А.С. Перспективи соборності України у світлі президентських виборів 2010 року. *Соборність України у світлі президентської виборчої кампанії 2010 року: Матеріали круглого столу* / Укл. Романюк А.С., Скочиляс Л.С. Львів: ЦПД, 2010. С. 8–14.
478. Романюк О. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій / О. Романюк. Харків: ХДАК, 2011. 376 с.
479. Ротар Н. Маркери ідентифікації у передвиборчому дискурсі парламентських партій України. *Парламентські партії в Україні. Наукові дослідження*. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2013. 364 с.
480. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду. Монографія / Н. Ротар. Чернівці: Рута, 2007. 472 с.

481. Рыбаков А. Электоральная преступность: понятие, классификация, детерминанты / А. Рыбаков, Д.Квон. *Электоральное пространство современной России. Политическая наука: Ежегодник 2008*. М.: РОССПЭН, 2009. С. 219–250.
482. Рэндолл В. Гипотеза всеохватности. *Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза* / под. ред. С.Ларсена. М.: РОССПЭН, 2009. С.540–558.
483. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни / М. Рябчук. К.: Критика. 336 с.
484. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Дж. Сарторі. К.: АртЕк, 2001. 224 с.
485. Сахно Ю. Закон про вибори Верховної Ради – третя спроба / Ю. Сахно. *Нова політика*. 1995. червень-липень. С.40–44.
486. Сейле Д.-Л. Применимы ли размежевания Роккана к Центральной Европе? (Реферат) / Д.-Л. Сейле. *Политическая наука*. 2004. № 4. С. 56–63.
487. Сергій Мошак : «Провокації, які чинив «ЄЦ» на Закарпатті підтвердили нашу позицію – нам із ними не по дорозі. *Р.І.О.* 2010. 23 січня.
488. Сергій Мошак: «В. Янукович та Партія регіонів не розчарують українців». *Закарпатська правда*. 2010. 23 січня.
489. Сергій Ратушняк: «Штаби БЮТ на Закарпатті лояльні до Балоги». *Трибуна*. 2010. 30 січня.
490. Сергій Ратушняк: «Я голосую за Тимошенко». *Трибуна*. 2010. 5 лютого.
491. Середа В. Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні: автореферат дис. к. соц. Н. 22.00.04. – спеціальні та галузеві соціології / Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2006. 22 с.
492. Сесія районної ради затвердила законопроект про угорський автономний округ. *Вісник Берегівщини*. 1992. 7 травня.
493. Сіденко В. Економічні платформи партій і блоків: передвиборні обіцянки і реалії / В. Сіденко. *Дзеркало тижня*. 2002. 2 березня.
494. Сідун І. Бандитська битва як аргумент у закарпатській політиці. *Фест*. 2004. 2-8 грудня.
495. Склярська О. Політико-географічні процеси в Закарпатській і Чернівецькій областях: монографія / О. Склярська. Львів, 2011. 228 с.
496. Скоблик В. Закарпаття – 2004: етапи і віхи суспільно-політичних змін / В. Скоблик. *Політичний процес в Україні у 2004 році: регіональні аспекти (Матеріали конференції, Львів, 12 лютого 2005 р.)* / Упоряд. Романюк А., Скочиляс Л. Львів: ЦПД, 2005. С.132–138.
497. Сліпецька Ю. Електоральна карта сучасної України: електоральні розмежування як основа формування соціополітичного поділу на територіальній основі в Україні / Ю. Сліпецька. *Освіта регіону*. 2010. № 3. С. 84–92.
498. Сліпецька Ю. Регіональні ідентичності як основа формування соціополітичного поділу / Ю. Сліпецька. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Збірник наукових праць*

- Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. К., 2010. № 4. С.111–117.*
499. Слободянюк Е. Парламентські вибори: Росія 1995 – Україна 1998 / Е. Слободянюк. *Нова політика*. 1999. №2. С.2–14.
500. Слободянюк Е. Соціологічні дослідження – фундамент виборчої кампанії / Е. Слободянюк. *Нова політика*. 2000. №3. С.55–60.
501. Сморгунов Л. Современная сравнительная политология / Л. Сморгунов. М.: РОССПЭН, 2002. 472 с.
502. Сморгунов Л. Феномен «новых партий» и его влияние на электоральное поведение / Л. Сморгунов. *Электоральное пространство современной России. Политическая наука: Ежегодник 2008*. М.: РОССПЭН, 2009. С. 9–27.
503. Сокирка Ю. Поняття регіону та регіоналізму у теорії соціополітичного поділу на територіальній основі [Електронний ресурс] / Ю. Сокирка. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*. 2010. № 1. С. 125–131. – Режим доступу до вісника: http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/visnyk_fil_pol_1.doc
504. Сокирка Ю. Регіональний фактор у політичному процесі України [Електронний ресурс] / Ю. Сокирка. *Регіональний вимір політичного процесу в Україні у 2007 році: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції (Львів, 10 листопада 2007 року)* Львів: Генеза, 2007. 132 с. Режим доступу до статті: <http://postua.info/news.php?nid=3>
505. Сокирка Ю. Теоретико-методологічні основи аналізу соціополітичного поділу: поняття і види / Ю. Сокирка. *Освіта регіону*. 2009. №3. С. 20–24.
506. Соловьев А. Соотношение и сущность мажоритарной и пропорциональной избирательных систем в свете учения о демократии / А. Соловьев. *Электоральная политология: теория и опыт России*. С.-Птб.: Изд. С-Птб. ун-та, 1998. С.18–45.
507. Соломко И. Запорожская Рада / И. Соломко. *Корреспондент*. 2012. 2 ноября. С.16 – 19.
508. Солонтай О. На замітку виборцям: 31 жовтня місцеву владу обиратимемо по-новому / О. Солонтай . *РІО*. 2010. 4 вересня.
509. Социологический словарь. М.,1987. 348 с.
510. Специфіка виборчих технологій: порівняльний аналіз 1998–2002 років. *Політичний календар*. 2002. №3. С.42–48.
511. Справжнє обличчя нинішньої влади. *Трибуна*. 2004. 11 грудня.
512. Старт 35 учасників парламентських перегонів. *Політичний календар*. 2002. №1. С.12–28.
513. Статистична таблиця про результати виборів до Чехословацького парламенту по Закарпаттю (16 березня 1924 р.). *Шляхом Жовтня. Зб. документів в 6 т.* Т.2. Ужгород: Карпати, 1961. С.25–28.
514. Статистичний щорічник Закарпаття за 2014 рік. Ужгород, 2015. 495 с.
515. Статистичний щорічник України за 2012 рік. К.: Тов. «Август Трейд», 2013. 551 с.

516. Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения Украины / А. Стегний. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2005. №3. С. 94–122.
517. Стегний О. Регіоналізм як об'єкт соціологічного дослідження / О. Стегний, М. Чурилов. К., 1998. 236 с.
518. Стрём К. Кубический закон. Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза / под. ред. С. Ларсена. М.: РОССПЭН, 2009. С. 86–106.
519. Сурмин Ю. Теория общественного мнения / Ю. Сурмин. К.: МАУП, 1999. 72 с.
520. Сушко О. Електоральний розкол України: білорусизація починається з регіонів? / О. Сушко. *Політична думка*. 2002. №1. С.24–32.
521. Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії 2006: відмінність, протиріччя, перспективи єднання (Круглий стіл). *Національна безпека і оборона*. 2006. № 1. С. 35–50.
522. Сьогодні офіційний старт передвиборчої агітації. *Р.І.О.* 2002. 9 лютого.
523. Таагепера Р. Описание избирательных систем / Р. Таагепера, М. Шугарт. *Политические исследования*. 1997. № 3. С. 114–137.
524. Табачник Д. Западные избирательные системы: мифы, геополитика, права человека / Д. Табачник, О. Верник. Харьков: Фолио, 2009. 271 с.
525. Танчер В. Політичні партії та рухи у світлі «ситуації постмодерну» / В. Танчер, О. Карась, О. Кучеренко. К., 1997. 238 с.
526. Татаренко Т. Регіональна ідентичність в політичному просторі України [Електронний ресурс] / Т. Татаренко. Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_30/.../P8_doc.pdf
527. Татаренко Т. Регіональний фактор у політичному житті України: Монографія / Т. Татаренко. Луганськ : Вид. «СНУ ім. В. Даля», 2005. 416 с.
528. Татаренко Т. Регіональний чинник у формуванні політичної ідентичності / Т. Татаренко. *Політичний менеджмент*. 2009. №4. С. 51–60.
529. Татаренко Т. Регіональні політичні процеси та їх концептуальне обґрунтування / Т. Татаренко. *Людина і політика*. 2002. №1. С.121–129.
530. ТВК оголосила список нових депутатів Ужгородської міської ради. *Ужгород*. 2006. 8 квітня.
531. Телешун С. Фінансово-політичні групи в Україні / С. Телешун, А. Колпаков. *Срібна Земля*. 2002. 20 липня.
532. Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза / под. ред. С. У. Ларсена. М.: РОССПЭН, 2009. 751 с.
533. Теория партий и партийных систем: Учебное пособие для студентов вузов / Б.А. Исаев. М.: АспектПресс, 2008. 367.
534. Теория партий и партийных систем: Хрестоматия / Сост. Б.А. Исаев. М.: Аспект Пресс, 2008. 400 с.
535. Тернер Дж. Структура социологической теории / Дж. Тернер. М., 1991. 258 с.

536. Тищенко Ю. Забезпечення ефективної участі національних меншин у суспільному житті: електоральні процеси. Аналітичний огляд / Ю. Тищенко / Український незалежний центр політичних досліджень. К., 2012. 49 с.
537. Товт М. Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку) / М. Товт. Ужгород: Інформаційно-видавниче агентство ІВА, 2002. 160 с.
538. Токар М. Партії національних меншин Закарпаття (20–30-ті роки ХХ ст.) / М. Токар. Ужгород, 2002. 27 с.
539. Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939) / М. Токар. Ужгород, 2006. 380 с.
540. Токар М. Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919–1939 роках / М. Токар. Ужгород, 2001. 176 с.
541. Токар П. Больові точки Закарпаття: зневіра, соціальна напруженість / П. Токар. *Р.І.О.* 2001. 24 березня.
542. Токар П. Національний рух на Закарпатті: 1988–1993 рр.: Соціолого-політологічний аналіз / П. Токар. Ужгород, 2002. 148 с.
543. Токар П. Політичні партії в Закарпатті / П. Токар, Н. Токарчик. Ужгород, 1998. 118 с.
544. Токар П. Регіональне управління і ринок / П. Токар. Ужгород, 2001. 184 с.
545. Токарчик Н. Вибори-98 в Закарпатті / Н. Токарчик. *Новини Закарпаття*. 1998. № 68–69. С.5.
546. Томенко М. Законодавча, виконавча та судова влада України до і після виборів 2002 р. / М. Томенко. *Універсум*. 2002. №9–10. С.5–12.
547. Томенко М. Підсумки парламентських виборів в Україні / М. Томенко. *Політична думка*. 1998. №2. С.107–120.
548. Третий электоральный цикл в России, 2003–2004 годы: Коллективная монография / Под. Ред. В. Я. Гельмана. СПб. : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2007. 294 с.
549. Третьою не буде (Більшість регіональних партій, які пройшли до місцевих рад, підіграватимуть владі). *Тиждень*. 2010. № 47. С. 18–20.
550. Тужанський Д. У найближчі дні Янукович назве прізвище людини, яка наглядатиме за Закарпаттям / Д. Тужанський[електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ua-reporter.com>
551. ТУКЗ – ДЕМСУУ: історія антагонізму. *Трибуна*. 2012. 13 квітня.
552. Тупиця І. Нариси помаранчевої перемоги. Регіональні аспекти / І. Тупиця. Виноградів, 2005. 25 с.
553. Туровский Р. Центр и регионы: проблемы политических отношений: [монография] / Р. Туровський. – 2-е изд. М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. 399 с.
554. Туровський Р. Основи и перспективы региональных политических исследований / Р. Туровський. *Поліс*. 2001. №1. С. 138–156.
555. Туровський Р. Тенденції регіонального розвитку: порівняльний аналіз – Р. Туровський. *Політична думка*. 1999. №4. С.58–76.
556. У Верховній Раді лише чотири закарпатці. «Європа – центр». 2006. 1 квітня.

557. У кольорах «помаранчевої революції» / Загальна редакція та упорядкування Ю. Шаповала. К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2007. 308 с.
558. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005 / За ред. О.Власюка. К.: Знання України, 2005. 608 с.
559. У наших кандидатів одна мета – перемога. *Соціал-демократ*. 2002. 9 лютого.
560. У Сваляві озброєні бандити вчинили погром у готелі, де зупинилися студенти агітатори. *РІО*. 2004. 18 листопада.
561. Угода про утворення та основні засади діяльності постійно діючої парламентської більшості у Верховній Раді України IV скликання. *Голос України*. 2002. 10 жовтня.
562. Угрин Л. Вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні / Л. Угрин. *Регіональний вимір політичного процесу в Україні: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції*. Львів: ЦПД, 2007. С. 4–16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// westukr. itgo. com/ugryn_cpd_conf_0701.html](http://westukr.itgo.com/ugryn_cpd_conf_0701.html).
563. Ужгород передвиборчий – ситуація стабільна. *Трибуна*. 2010. 23 жовтня.
564. Ужгородські вибори – 2010: Жителі обласного центру проміняли розвиток та комфорт свого міста на 200 гривень. *Трибуна*. 2010. 6 листопада.
565. Ужгородські вибори: хто кого? *Старий замок*. 2010. 2-8 вересня.
566. Украдена перемога : хроніка мукачівської епопеї / Уклад. і передмова: О. Гаврош. Мукачево: Видавництво «Карпатська Вежа», 2004. 200 с.
567. Украина без Кучмы (январь 2005 – март 2006): год оранжевой власти / Составители М. Погребинский, А. Толпыго. Киев, 2007. 744 с.
568. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / под. ред. А. Є. Єрмолаєва. К.: НІСД, 2010. 528 с.
569. Україна: політична історія. ХХ – поч. ХХІ ст. / Ред. рада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редколегія: В. Смолій, Ю. Левенець (співголови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2007. 1028 с.
570. Україна: рік після виборів. Моніторинг регіонів / Заг. ред. Когута І.О.; Лабораторія законодавчих ініціатив. Київ-Львів, 2007. 336 с.
571. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник / За ред. М. Кармазіної. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 588 с.
572. Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворони, М.Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2007. 544 с.
573. Український незалежний центр політичних досліджень. Офіційний сайт [електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.uscpr.kiev.ua/>
574. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность / М. Уоллерстайн. *Политические исследования*. 1992. № 5–6. С. 156–163.
575. Уроки виборів 2002 р. та перспективи парламентаризму. *Політичний календар*. 2002. №3. С. 9–21.

576. Усім, кому не байдужа доля пограбованого народу. Звернення демократичних організацій Закарпаття до населення краю. *Трибуна*. 2004. 28 листопада.
577. Федака С. Вибори по закарпатськи: пародія на демократію / С. Федака. *Срібна Земля. Фест*. 2012. 8 листопада.
578. Федака С. Дві останні помилки влади можуть стати для неї фатальними / С. Федака. *Фест*. 2004. 18-24 листопада.
579. Федака С. Перший тайм ми уже відіграли. Тепер кожен голос може бути вирішальним / С. Федака. *Фест*. 2004. 11-17 листопада.
580. Федака С. Шість мажоритарних округів на Закарпатті: невдоволені критикують, але змінити нічого не можуть / С. Федака. *Трибуна*. 2012. 11 травня.
581. Фединець Р. Завдання партії виконано. Навіщо маргінальні партії брали участь у виборах / Р. Фединець. *Тиждень*. 2012. 9-15 листопада. С. 18 – 19.
582. Фесенко В. Від політичного роз'єднання до стратегії інтеграції українського суспільства [Електронний ресурс] / В. Фесенко. Режим доступу: http://dialogs.org.ua/club_ua_full.php?m_id=9058
583. Фесенко В. Немає сенсу ділити зараз країну на Схід і Захід [Електронний ресурс] / В. Фесенко // Диалоги. – 19 ноября 2014 г. Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page168-2644.html>.
584. Фесенко В. Сила и слабость партийной системы Украины / В. Фесенко // Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире. М.: ИНИОН РАН, 2006. С. 215 – 243.
585. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dif.org.ua>
586. Халилов Р. Возвращение к партийной вертикали / Р. Халилов. *Комментарии*. 2011. 26 декабря – 12 января.
587. Халтобин В.О. Законы и тенденции функционирования общественного мнения. *Социальные технологии. Актуальные проблемы теории и практики*. 2004. Вып.22. С.311–320.
588. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американо-национальной идентичности / С. Хантингтон. М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. 635 с.
589. Хенкин С. М. Региональные и этнические партии в Европе / С. Хенкин. *Современная Европа*. 2007. № 1. С. 152–156.
590. Хинес Х. Эффект фургона с оркестром и эффект неудачника // Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза / под. Ред. С.Ларсена. М.: РОССПЭН, 2009. С. 257–282.
591. Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну [Електронний ресурс] / В. Хмелько. *Дзеркало тижня*. 2006. № 24 (603). 24-30 червня. Режим доступу: <http://dt.ua/articles/47092>
592. Хроники современной Украины. Том 1: 1993 – 1994. К.: Основные ценности, 2001. 172 с.
593. Хроники современной Украины. Том 2: 1995–1996. К.: Основные ценности, 2001. 315 с.

594. Хроники современной Украины. Том 3: 1997–1998. К.: Основные ценности, 2002. 380 с.
595. Хроніка вузівського протистояння: проблеми політики ректора В. Русина. *Трибуна*. 2005. 15 січня.
596. Худанич В. Міжвоєнний період в історії Закарпаття / В. Худанич. *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Ужгород, 1993. 435 с.
597. Черепаня М. Етнокультурні процеси в Закарпатській області / М. Черепаня. *Кордони єднання: проблеми міжетнічних відносин у Карпатському Євросеребрі / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 19-21 квітня 2001 р.)*. Ужгород: Карпати, 2001. С. 15–22.
598. Черкашин К.В. Електоральна поведінка населення незалежної України в регіональних зрізах: Автореф. дис. к. політ. н. 23.00.02 / Таврійський національний університет ім. В.І.Вернадського. Сімферополь, 2005. 22 с.
599. Черненко О. Готовність до боротьби / О. Черненко. *Український регіональний вісник*. 2002. №26. С. 3–4.
600. Черниш Н. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз (1994–2004 рр.) / Грицак Я., Черниш Н., Маланчук О. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / *Спеціальний випуск часопису «Україна модерна»*. Київ-Львів, 2007. С.61–91.
601. Черниш Н. Україна: Схід і Захід (проблема регіоналізму в сучасній Україні) / Н. Черниш, Я. Грицак, О. Маланчук. *Современное общество*. 1993. № 3. С. 70–75.
602. Чи властиві українцям настрої сепаратизму? [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва». Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/events/nkdfkedlkrjgkje.htm>
603. Чорноморець Ю. Церква і політика: вибори 2002 р. / Ю. Чорноморець. *Контекст*. 2002. №2. С. 26–32 .
604. Чурилов М. 10000 виборців були опитані фірмою «Соціс-Геллап» у день виборів: спроба проведення першого «Exit poll» в Україні / М. Чурилов, С. Потоцька. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1998. №3. С.75–88.
605. Чучка П. У перемоги батьків багато / П. Чучка. *Європа-Центр*. 2002. 21 квітня.
606. Шаян О. Парламентські вибори – 2012: аналіз стартових позицій / О. Шаян. *Р.І.О.* 2012. 13 серпня.
607. Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні / Ю. Шведа. Львів, 2010. 462 с.
608. Шведа Ю. Куди прямує партійна система України / Ю. Шведа // *Виборчий процес в Україні 2006. Політико-правові аспекти та регіональні особливості*. Львів, 2006. С. 18 – 20.
609. Шведа Ю. Партії та вибори: енциклопедичний словник / Ю. Шведа Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 750 с.
610. Шведа Ю. Політичні партії та партійна система України: проблеми на тлі позачергових парламентських виборів / Ю. Шведа. *Регіональний вимір політичного процесу в Україні у 2007 році: Матеріали міжрегіональної*

- науково-практичної конференції (Львів, 10 листопада 2007 року) / Укл. Романюк А. С. та інші, Львів. : Генеза, 2007. С. 5–20.
611. Шведа Ю. Політичні партії у виборах: теорія та практика виборчої кампанії: навч.-мет. посіб. / Ю. Шведа. К.: Знання, 2012. 373 с.
612. Швейцер В. Региональные партии выходят на авансцену / В. Швейцер. *Современная Европа*. 2006. № 4. С. 84–93.
613. Швейцер В. Трансформация партийно-политических систем Европы / В. Швейцер. Большая Европа. Идеи, реальность, перспективы: Монография / под. Общ. Ред. Ал.А.Громыко и В.П.Фёдорова. М.: Весь Мир, 2014. С. 324–376.
614. Швець О. Електоральна рубіжність Кіровоградської області / О.Швець, Н.Маслова. *Учёные записки Таврического университета имени В. И. Вернадского*. – Серия «География». Том 26. №4. С.169–182.
615. Шевченко Ю. Д. Подводя итоги: результаты российских выборов 1993 – 1996 гг. *Первый электоральный цикл в России (1993 – 1996 гг.)* / Под ред. Гельмана В. Я., Голосова Г. В., Мелешкиной Е. Ю. М.: Весь мир, 2000. С. 212–237.
616. Шевченко Ю. Д. Политические институты и избиратели. *Политическая социология и современная российская политика* / Под ред. Голосова Г. В., Мелешкиной Е. Ю. СПб.: “Борейпринт”, 2000. С.156-180.
617. Шевченко Ю. Между экспрессией и рациональностью: об изучении электорального поведения в России / Ю. Шевченко. *Полис*. 1998. №1. С. 103–136.
618. Шелемба М. Конфігурація партійної системи України після позачергових парламентських виборів 2014 р. / М. Шелемба. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. Випуск 18. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2015 С. 236– 239.
619. Шестак Н. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси. Львів, 2015. 252 с.
620. Школьников А. Яка система формування парламенту потрібна для України / А. Школьников. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. №2. С.132–139.
621. Щадей В. Вони вбили ректора, але не зламають студентів! / В. Щадей. *Трибуна*. 2004. 16 жовтня.
622. Щербак А. Коалиционная политика и дефрагментация партийной системы: сравнительный анализ (на примере Польши, России и Украины) / А. Щербак. *Общественные науки и современность*. 2003. № 4. С. 47–62.
623. Щодо XII засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (18–19 червня 2002 р., м. Ужгород) // Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. 2002 р. На 5 аркушах.

624. Электоральная география[электронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.electoralgeography.com/new/ru/>
625. Юрій Беляков: «Добре подумайте, як голосувати у другому турі виборів Президента України». *Ужгород*. 2004. 6 листопада.
626. Юрій Чижмарь: «Ми законсервували людей, які міняються з влади в опозицію, з опозиції у владу». *Післямова*. 2006. 28 лютого.
627. Якименко Ю. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії-2006 / Ю. Якименко, О. Литвиненко. *Національна безпека і оборона*. 2006. № 1. С. 2–19.
628. Яковлев М. Застосування кейс-стаді як методу політичних досліджень: спроба типологізації / М. Яковлев. *Наукові записки НаУКМА*. – Т. 121. *Політичні науки*. 2011. С. 13–16.
629. Яневський Д. Хроніка «помаранчевої революції» / Д. Яневський. Харків: «Фоліо», 2005. 319 с.
630. Яргомская Н. Избирательная система / Н. Яргомская. *Полис*. 2000. №2. С.95–98.
631. Almond G., Powell D. *Comparative Politics: A Developmental Approach*. Boston: Little, Brown and Co., 1966. 348 p.
632. Antoszewski A., Herbut R. *Systemy polityczne współczesnej Europy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. 367 s.
633. Beume K. Party Leadership and Change in Party Systems: Towards a Postmodern Party State? *Government and Opposition*. 1996. Vol. 31, # 2. P.135 – 159.
634. Berelson B., Lazarsfeld P., Mc Phee W. *Voting. A Study of Opinion in a Presidential Campaign*. Chicago: University of Chicago Press, 1954.
635. Budge I., Robertson D., Hearle D. *Ideology, Strategy and Party Change: Spatial Analyses of Post-War Election Programmers in 19 Democracies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. 494 p.
636. Chmaj M., Sokół W., Zmigrodzki M. *Teoria partii politycznych*. Lublin: MORPOL, 1999. 237 s.
637. Campbell A., Converse Ph., Miler W., Stokes D. *The American Voter*. New York: Willey, 1960.
638. Dahl R. *Poliarchy: Participation and Opposition*. – New Haven: Yale University Press, 1971. 257 p.
639. Dalton R.J., Flanagan S.C., Beck P.A. (eds.) *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. Realignment or Deraignment?* Princeton, New York: Princeton University Press, 1984.
640. Dalton R.J. *Democratic Challenges. Democratic Choices. The erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press, 2004. 230 p.
641. Downs A. *An Economic theory of Democracy*. New York: Harper, 1957.
642. Dupka Gy. Magyar polgárjogi mozgalom a kollektiv jogokért (részletek egy készülő monográfiából). *Együtt*. 2002. №1. III. / I. évfolyam. – P. 38-44.
643. Dupka Gy. Autonómia-törekvések Kárpátalján (monográfia- részlet). *Együtt*. 2003. №7/2. III. / II. évfolyam. P. 79-86.

644. Duverger M. A new political system model: Semi-presidential government. *European Journal of Political Research*. 1980. Vol.8, # 2. P.185-187.
645. Duverger M. *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*. New York: John Wiley & Sons, 1963. 393 p.
646. Farrell D.M. *Electoral Systems. A Comparative Introduction*. New York: PALGRAVE MACMILLAN, 2001. 241 p.
647. Fiorina M. *Retrospective Voting in American National Elections*. New Haven: Yale University Press, 1984.
648. Ferrara F., Herron E.S., Nishikawa M. *Mixed Electoral Systems. Contamination and Its Consequences*. New York: PALGRAVE MACMILLAN, 2005. 184 p.
649. Herbut R. *Systemy partyjne w Europie Zachodniej-ciągłość i zmiana. Studium porównawcze*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. 278 s.
650. Herbut R. *Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002. 224 s.
651. Janda K. *Political Parties: A Cross-National Survey*. New York: The Free Press, 1980. 178 p.
652. Inglehart R. The Changing Structure of political Cleavages in Western Society. *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies*. R. Dalton, S. Flangan, A Beck (eds.). Princeton: Princeton University Press, 1984. P. 25-69.
653. Katz R.S. Party Government: a Rationalistic Conception. Castles F.G. and Wildenmann R. (eds.) *Visions and Realities of Party Government*. Berlin: De Gruyter, 1986. P.31-71.
654. Katz R.S. Party Government and its Alternatives' // Katz R.S. (ed.) *Party Governments: European and American Experiences*. Berlin: De Gruyter, 1987. P. 1-26.
655. Katz R.S. and Mair P. Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party' *Party Politics*. 1995. Vol. I, #1. P.5 -28.
656. Knutsen O. *Social Structure and Party Choice in Western Europe. A Comparative Longitudinal Study*. PALGRAVE MACMILLAN, 2004. 282 p.
657. KovácsM. *Ukrajnaiválasztások ésmagyar érdekvédelem 1989–2008 között / MiklósKovács*. Ungvár : KárpátaljaiMagyarKulturálisSzövetség, 2008. 108 old.
658. KovácsM. *Ukrajnaiválasztások ésmagyar érdekvédelem 1989–2008 között / MiklósKovács*. – Ungvár : KárpátaljaiMagyarKulturálisSzövetség, 2008. – 108 old. Kovács M. *Ukrajnai választások és magyar érdekvédelem 1989–2008 között / Miklós Kovács*. Ungvár : Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2008. 108 old.
659. Kitschelt H. *European Party Systems: Continuity and Change [Text] / M. Rhodes, P. Heywood, V. Wright. Developments in West European Politics*. London: MacMillan Press., 1997. 363 p.
660. Laakso M., Taagepera R. The "Effective" Number of Parties. *Comparative Political Studies. A quarterly journal*. 1979. Vol.12, # 1. P.3-27.
661. Lijphart A. *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. New Haven: Yale University Press, 1984. 229 p.

662. Lijphart A. Typologies of Democratic Systems. *Comparative Political Studies*. 1968. Vol. I (I). P.3-44.
663. Lijphart A. Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty-Seven Democracies. 1945-1990. New York. Oxford: Oxford University Press, 1994. 209 p.
664. Lijphart A. Patterns of democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries. New Haven & London: Yale University Press, 1999. 352 p.
665. Linz J. Presidential or Parliamentary Democracy: Does it Make a Difference? The Crisis of Presidential Democracy: The Latin American Evidence / Edit. by J. Linz, A. Valenzuela. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1994. P.3-87.
666. La Palombara J., Weiner M. The Origin and Development of Parties / Political Parties and Political Development. Princeton, 1996. P. 3–24.
667. Merkel W. Systemtransformation. Opladen, 1999. S. 155–162.
668. Mair P. Comparative Politics: An Overview. A New Handbook of Political Science / Edit. by Robert E. Goodin and Hans-Dieter Klingemann. Oxford: Oxford University Press, 1996. P.309-335.
669. Mair P. Political Parties. Popular Legitimacy and Public Privilege. *West European Politics*. 1995. Vol.18.
670. Moreno A. Political Cleavages. Issues, Parties, and the Consolidation of Democracy / A. Moreno. Westview Press. 1999. 205 p.
671. Mainwaring S., Shugart M.S. Conclusion: Presidentialism and the Party system. Presidentialism and democracy in Latin America. Cambridge, 1997. P. 394–439.
672. Party systems and voter alignments: cross-national perspectives / Edit. by Seymour M. Lipset & Stein Rokkan. New York. Free Press, 1967. 554 p.
673. Political Parties and Democracy / Edit. by Diamond L., Gunther R. Baltimore and London: The Johns University Press, 2001. 356 p.
674. Rae D., Taylor M. The Analysis of Political Cleavages. New Haven: Yale University Press, 1970. 152 p.
675. Rokkan S. (ed.) Comparative research across cultures and nations Mouton: The Hague, 1968. 238 p.
676. Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. 370 p.

КОНЦЕПТ МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА У ДИСКУРСІ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ: БАЗОВІ КАТЕГОРІЇ ТА ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЗАЦІЇ

The article researches the main categories of the mass society concept in the discourse of the modern political science. The author argues that such specific categories as “consumer society”, “one-dimensional society” and “spectacle society” can be researched in the context of a mass society. The author also investigates the problem of typology of the mass society concepts in the Political Science, so as tries to find the new criteria for such typology.

Для сучасної політології дослідження масового суспільства все ще залишається досить актуальним, хоча загалом можна констатувати поступове згасання інтересу до цієї проблематики. Тим не менше, залишається відкритим ще цілий ряд питань, пов'язаних із концептуалізацією масового суспільства, до найважливіших з яких можна віднести питання типологізації концепцій масового суспільства. Попри величезну кількість теоретичних підходів, що були застосовані до дослідження феномену масового суспільства у ХХ-ХХІ ст., політична наука, як правило, ігнорувала питання вироблення чітких критеріїв для систематизації та типологізації концепцій масового суспільства.

Перш ніж безпосередньо перейти до питання типології, необхідно визначитися з базовими поняттями, на які опираються дослідження масового суспільства. Оскільки ключовим поняттям тут є «маса», то варто спочатку дослідити трактування саме цієї дефініції. Слід відразу наголосити, що не існує чіткого визначення «маси» у сучасній науці, тому необхідно звернутися до трактувань даного поняття, поданих розробниками концепцій масового суспільства. Наприклад Г. Лебон [7], трактував «масу» як «натовп», тобто як певний психологічний феномен, який виникає у безпосередній взаємодії індивідів незалежно від їх соціального становища чи професії. Однак модель маси винятково як натовпу вже давно не визнається. У сучасній науці натовп розглядається лише як один із видів маси. Причому в цілому ряді концепцій підкреслюється, що ця модель знаходиться у певному протиріччі з новими емпірично фіксованими тенденціями – наростання атомізації, некомунікабельності, відчуження між людьми. З часом базовим поняттям маси став не натовп, а скоріше публіка – метушливого учасника натовпу змінив глядач, котрий споглядає дійство (виставу), сидячи у комфортному кріслі. Г. Гард [11] ще на початку ХХ ст. вимагав від вчених відрізняти натовп від публіки. У натовпі люди фізично скупчені та більш нетерпимі, а публіку складають розсіяні та пасивні люди. Значно пізніше Д. Рісмен висунув концепцію «самотнього натовпу» [14]. Під цим терміном вчений розумів людські маси у системі сучасного йому західного суспільства: люди відчувають себе відчуженими від нього, від інших людей, відносини між ними все частіше проявляються у вигляді недовіри та ворожості.

У другій половині ХХ ст. у західній науці остаточно утверджується неоднозначність у трактуванні поняття «маси». На думку російського дослідника

Д. В. Ольшанського, за пізнішими оцінками, кількість трактувань поняття «маси» збільшилась до семи. У розширеній типології маси трактуються так:

- 1) як натовп (традиція, започаткована Г. Лебоном);
- 2) як публіка (послідовники Г. Тарда);
- 3) як гетерогенна аудиторія, що протистоїть класам і відносно гомогенним групам (Е. Ледерер і Х. Арендт, наприклад, вважали маси продуктом дестратифікації суспільства, свого роду антикласом);
- 4) як «агрегат людей, у якому неможливо виділити групи чи індивідів» (В. Корнхаузер);
- 5) як рівень некомпетентності і зниження цивілізації (Х. Ортега-і-Гасет);
- 6) як продукт машинної техніки і технології (Л. Мамфорд);
- 7) як «надорганізоване» бюрократизоване суспільство, у якому панують тенденції до уніформізму та відчуження (К. Мангейм) [9, с. 15].

Таким чином, у західній науці поняття «маса» наче «розвіялось» у своїй багатозначності та неоднотайності підходів до трактування. Як наслідок, чіткого визначення поняття «масове суспільство» також не існує. Зокрема у «Енциклопедії політичної думки» за редакцією Д. Міллера подано таке визначення масового суспільства: «Наразі цей термін («масове суспільство» – І. В.) здебільшого вживають для означення типу суспільства, яке є водночас великим за кількістю населення і доволі розпливчастим та аморфним за своєю соціальною структурою, економікою, державним устроєм. В ідеальному масовому суспільстві буває невимірний індивідуалізм у царині моралі, поведінка споживача просякнута гедонізмом, а родина, громада, церква, школа пронизані загальною розбещеністю... Через неорганізованість масового суспільства, його радше атомізовану, ніж органічну природу, його вважають не тільки сприятливим для зміцнення централізованої влади, – частково через притаманний йому пошук політичної єдності, – але й ідеальним суспільством для досягнення цілей і задоволення бажань тоталітарних лідерів, які тому й заохочують його розвиток. Загалом масове суспільство розглядають як надзвичайно вірогідний результат поступу індустріалізації та демократії» [4, с. 233].

У свою чергу «Короткий оксфордський політичний словник» пояснює масове суспільство, як «уявлення, що у деяких сучасних суспільствах люди стають вразливі до спокус тоталітаризму внаслідок браку соціальних структур стримування» [6, с. 393]. Однак наведені визначення не враховують сучасних тенденцій розвитку суспільств, зокрема таких факторів як «масова свідомість» та «масова культура», наявність яких не обов'язково призводить до встановлення тоталітаризму. Тому для більш ширшого уявлення про масове суспільство, необхідно звернути увагу саме на ці поняття.

У книзі «Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник» подано таке визначення: «Масова свідомість – тип громадянської свідомості, що виділяється у складі свідомості разом із загальнолюською й груповою свідомістю і пов'язана з діяльністю особливого роду соціальної спільності – мас. Масова свідомість є складним утворенням, що характеризує розірваність, суперечності, здатність до швидких та необґрунтованих самозмін стосовно одних подій і традиціоналізму – стосовно інших» [12, с. 348].

Д. В. Ольшанський у своїй праці «Психологія мас» запропонував таке визначення: «Масова свідомість – один з видів суспільної свідомості, найбільш реальна форма його практичного існування і втілення. Це особливий, специфічний вид суспільної свідомості, притаманний значній неструктурованій кількості людей («масі»)» [9, с. 20]. Найяскравішим проявом масової свідомості є масова поведінка, однак не будь-яка, а в основному стихійна – неорганізована, адже масова свідомість характеризується емоційністю, рухливістю, збудливістю та імпульсивністю.

Однак найбільш прийнятним, на нашу думку, є визначення масової свідомості крізь призму культурних впливів. Як зазначає українська дослідниця О. І. Войцехівська, масова свідомість включає розповсюджені у суспільстві ідеї, погляди, ілюзії, почуття, традиції, які відображають суспільне буття в цілому або його окремі сторони у свідомості людей. Вона є результатом впливу ЗМІ, які застосовуються в інтересах монополій. Масова свідомість у суспільствах сучасного типу виникає і формується у процесі масовізації основних умов і форм життєдіяльності людей, що породжують подібні цілі, інтереси, потреби. Дія цих умов і форм буття закріплюється і отримує своє завершення у виробництві і розповсюдженні продуктів «масової культури», що пов'язано з функціонуванням ЗМІ [1, с. 74 – 75]. Слід також додати, що не лише виробництво та розповсюдження продуктів масової культури формують масову свідомість, але й процес споживання також причетний до цього. Для того, щоб сформувавши масову культуру недостатньо лише виробляти, потрібно також змусити (переконати) придбати вироблені товари.

Тут слід згадати категорію «соціального впливу». Процес соціального впливу передбачає таку поведінку однієї людини, яка має на меті змінити те, як інша людина себе поводить, що вона відчуває і думає стосовно певного стимулу. Для цього необхідно створити «середовище переконання», яке було б менш індивідуалізованим, ніж середовище міжособистісної взаємодії. Такий вплив здійснюється як харизматичними типами лідерів, так й за допомогою засобів масової інформації. Американські дослідники Ф. Зімбардо та М. Ляйппе з цього приводу зауважили: «Сюжети, що транслюються телебаченням, радіомовленням та у друкованих виданнях, здійснюють вплив на мільйони людей у всьому світі. За своєю природою ці повідомлення найменш індивідуалізовані. Їх об'єднує не тільки те, що вони призначені для широкої публіки та наповненість смислом для багатьох, але й те, що всі вони передаються опосередковано. Автор цих повідомлень ніколи не задіяний фізично у комунікативному процесі і не підлягає чіткій ідентифікації як конкретна людина чи група людей» [5, с. 17].

Таким чином, «масову культуру» слід інтерпретувати як сукупність «стандартизованих духовних благ, що існують у сучасному суспільстві, як тип загальноновживаної культури», або ж як «духовний сурогат, розрахований на поверхове формальне сприйняття культурних надбань, що спирається на побутову чуттєвість людини» [12, с. 347]. Крім того, «масова культура поширюється за рахунок створення ілюзії підвищення уявної самореалізації індивідуумів, які звільняються від врахування суспільних норм та культурних традицій» [1, с. 75].

У даному контексті неможливо обійти повз увагу поняття «масового споживання». Як зазначає Л. Л. Франченко, у результаті індустріалізації та заміни ручної праці машинною відбулося багаторазове підвищення продуктивності праці, що дозволило збільшити обсяги випуску продукції і перейти до масового виробництва; сучасні технології забезпечили стандартизацію продуктів та послуг, суттєво підвищивши якість масових товарів. Відбулося здешевлення стандартизованих благ і, як наслідок, вони стали доступними для широких верств населення. Таким чином, масове виробництво породило масове споживання. Почали зникати розбіжності між елітними та масовими продуктами споживання. Крім того, відбулись більш фундаментальні якісні зрушення у господарських структурах та інститутах, що зумовило появу суспільства споживання, у якому ідентичність людини пов'язується із споживчими практиками [13, с. 186 – 187].

На наш погляд, ключовим поняттям для розуміння «суспільства споживання» та «масового суспільства» є саме «стандартизація», яка свідчить не лише про уніфікованість у сенсі отримання благ, але й про народження стандартизованої культури споживання. Виходячи з цього, можна зробити припущення що «масове суспільство» та «суспільство споживання» є взаємодоповнюючими поняттями.

Подібним чином варто також розглядати таке поняття як «одномірне суспільство» [8], запропоноване Г. Маркузе. Німецько-американський дослідник вважав, що під впливом засобів масової інформації та соціально-політичних інститутів формується «одномірний» тип людини. «Одномірна людина», яка, на думку Г. Маркузе складає більшість у сучасних суспільствах, орієнтується виключно на систему виробництва та споживання, що призводить до ототожнення технологічного та духовного розвитку у масштабах суспільства. Система виробництва нав'язує індивідам певну суму потреб, тим самим інтегруючи їх та роблячи залежними від перепадів свого розвитку. Індивіди, керовані штучними (нав'язаними) потребами, втрачають будь-яку здатність до критики, вони стають знеособленими та стандартизованими елементами системи споживання. Таким чином, «одномірне» та «масове» суспільство можна вважати тотожними поняттями.

Відштовхуючись від ідеї про «штучність» потреб, які своїм індивідам нав'язує суспільство споживання, наступним кроком цілком логічно стане розгляд «суспільства спектаклю». Цей термін у своїй роботі «Суспільство спектаклю» [2] запропонував Г. Дебор, коли дійшов висновку, про безглуздість людського існування в умовах розвинутих індустріальних суспільств. Система виробництва, змушуючи індивідів задовольняти «штучні» потреби, нагадує «спектакль», у якому задіяні всі без винятку члени суспільства. Ця штучність розповсюджується і на міжособистісні стосунки, адже індивіди змушені постійно грати свої ролі – обов'язкові ролі споживачів товарів. Постійна участь у процесі гри робить їх лояльними щодо системи. Тому будь-який протест чи навіть критична думка стають не те що забороненими, вони, будучи висловленими у межах гри, стають частиною гри та «спектаклю». Таким чином, масове споживання формує тип «масової людини», середньостатистичного індивіда з «одномірним» мисленням та

прагненням споживати непотрібні речі, які «спектакль» продає як життєво важливі.

Попри всі подібності у трактуванні понять «масове суспільство», «одномірність», «атомізованість», «спектакль», «суспільство споживання» та ін., є фактор, який об'єднує їх найбільшою мірою – у кожному з них людина постає як безвольна істота, як знеособлена одиниця, як об'єкт.

Концепції масового суспільства, починаючи з кінця ХІХ ст. розвивалися дуже швидкими темпами. Вчені, які підходили до аналізу даної проблеми, були представниками різних галузей науки, цим самим розширюючи методологію у вивченні масового суспільства та пов'язаних із ним явищ масової свідомості, масової поведінки та культури. Представники психології, соціології, філософії культурології та ряду інших дисциплін намагалися перенести розгляд даної проблеми у дискурс цих наук. У зв'язку з цим збільшувалася не лише кількість трактувань масового суспільства, але й особливої забарвленості набували самі концепції мас. У цьому контексті можна запропонувати декілька критеріїв упорядкування цих концепцій.

Таким чином, можна класифікувати концепції масового суспільства за критерієм їх розробленості у структурі тієї чи іншої науки:

1. Психологічні концепції масового суспільства (Г. Лебон, З. Фрейд, Е. Фромм, В. Райх). Для досліджень даного напрямку характерним було вивчення феномену «психологія мас» та його формування у суспільстві.
2. Культурологічні концепції масового суспільства (Х. Ортега-і-Гасет, О. Шпенглер) основну увагу приділяли розробці проблеми «масової культури» та визначенню діапазону і якості її впливу у суспільстві.
3. Філософські концепції масового суспільства (Т. Адорно, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс) основну увагу приділяли проблемі можливості вибору людини у системі суспільства споживання.
4. Соціологічні концепції масового суспільства (М. Вебер, Д. Белл, Ж. Бодріяр) аналізували характерні риси масового суспільства та прогнозували імовірні шляхи його розвитку у майбутньому.
5. Політичні концепції масового суспільства (Г. Маркузе, Г. Дебор) основний акцент робили на обґрунтуванні якісного та ефективного втручання у соціально-політичні процеси з метою руйнування структур, які сприяють знеособленню людини.

За допомогою даної класифікації можна охопити фактично всі існуючі на даний момент концепції масового суспільства, однак у такому випадку вони позбавляються яких-небудь критичних домінант та практичного спрямування. Крім цього, велика кількість дослідників (у тому числі й вище перелічені), хоч і були вузькоспеціалізованими фахівцями, але у своїх дослідженнях застосовували комплексний підхід із залученням широкого кола суміжних дисциплін.

Більш прийнятною, на наш погляд є класифікація концепцій масового суспільства відповідно до їх ідеологічного спрямування. Російський дослідник Д. В. Ольшанський станом на середину ХХ століття виділив два основні варіанти концепцій масового суспільства:

1. ліберально-критичний (К. Мангейм, Д. Рісмен, Е. Фромм);

2. ліворадикальний (Ч.-Р. Міллз, Г. Маркузе).

Основи їх критики були спрямовані проти бюрократизації та централізації влади, посилення державного контролю над особистістю, а також проти відчуження, атомізації та конформізму соціальних індивідів [9, с. 18]. Якщо у визначенні характерних особливостей масового суспільства обидва напрямки сходилися, то щодо питання вирішення проблеми одностайності між ними бути не могло. Ліворадикали закликали до революційної боротьби як єдиної умови звільнення особистості з-під гніту тотальної системи пригнічення, а представники ліберального спрямування виступали за більш помірковані способи вирішення проблеми – довгострокові програми заходів щодо підвищення рівня духовної культури та реформи у соціальній, економічній та політичній сферах.

Саме на основі критерію протистояння та подолання масового суспільства можна запропонувати ще й такий поділ концептуальних підходів до даної проблематики:

1. еволюційні концепції (Е. Фромм, Д. Белл)
2. революційні концепції (Г. Маркузе, Г. Дебор).

Однак вибір між повільним реформізмом та радикальним втручанням не дає цілісної картини щодо класифікації типів масового суспільства. Адже у цій типології пропущено ті концепції, які закликали до збереження традиційних норм соціально-політичного життя. Їх умовно можна назвати консервативними концепціями масового суспільства. До фундаторів даного напрямку слід віднести Х. Ортега-і-Гасета та О. Шпенглера. Зокрема перший у своїй відомій праці «Бунт мас» [10] охарактеризував прихід широких мас у політику та надану їм можливість прийняття рішень як крах та загибель цивілізації, тієї цивілізації, що протягом віків будувалася зусиллями обдарованої еліти, на зміну якій прийшла посередність. У наш час ця праця трактується як пророцтво стосовно появи та утвердження тоталітарних режимів у ряді країн того часу, а також як своєрідне прощання з аристократичністю ХІХ ст. Тим не менше, консервативні концепції масового суспільства до середини ХХ ст. все ще зберігали свою актуальність.

Однак, починаючи з 1960-х рр. коли виникли підстави для появи молодіжного руху, а також інших рухів протесту, мова могла йти лише про два основні підходи: ліберальний та ліворадикальний, при цьому перший значно поступався другому. Ідея «контркультури», яка в основному розроблялася під впливом ліворадикальних течій, була масово підхоплена молодим поколінням Заходу і розцінювалася як метод боротьби проти апарату панування споживацького суспільства.

Домінування ліворадикального підходу до трактування масового суспільства знайшло чітке обґрунтування у фундаментальних роботах «Ерос і цивілізація» та «Одномірна людина» Г. Маркузе, «Суспільство спектаклю» Г. Дебора, у ряді статей та есе представника французького екзистенціалізму Ж.-П. Сартра та інших дослідників, погляди яких приваблювали новизною у постановці проблеми мас та суспільства споживання, а найбільше – апеляцією до революції та швидкісних змін соціально-політичного та культурного життя.

Тим не менше, до початку 1970-х рр., коли хвиля молодіжних бунтів ущухла, а ідея контркультури почала ставати частиною офіційної культури та

моди суспільства споживання, критика масового суспільства з позицій лівого радикалізму втратила свою актуальність. Загалом це вилилося у різноманітні форми песимізму. Наприклад, песимізм Г. Маркузе виявився у констатації неможливості соціалістичної революції, оскільки всі члени розвинутих капіталістичних суспільств є інтегрованими у систему споживання, у тому числі й представники контркультури. Філософ, відмовившись від ідеї соціальної революції як єдино можливої форми визволення людини, почав обстоювати думку про індивідуальний порятунок окремих свідомо мислячих особистостей через естетичне самовдосконалення. Таким чином, із політичної площини критицизм Г. Маркузе перемістився у площину культурну. У свою чергу, Г. Дебор наполягав на повній і безповоротній втраті реальності сучасними суспільствами, на засиллі товарів та маніпуляцій індивідами за допомогою товарів. Примирившись із ситуацією поразки будь-яких протестів, філософ після 1967-го року демонстративно не писав жодних праць.

Хвиля песимізму, яка прокотилася у наукових колах щодо вирішення проблеми «суспільства спектаклю» згодом призвела до появи нової парадигми у розвитку концепцій масового суспільства. Одна за одною почали з'являтися праці Ж. Дельоза та Ж. Бодріяра. У цих працях жорстка критика масового суспільства межувала із вкрай абстрактними пропозиціями щодо його подолання. Розроблений Ж. Дельозом та Ф. Гваттарі метод «шизоаналізу» [3] був спрямований проти будь-яких форм панування у структурі суспільства, культури чи навіть науки. Сучасний індивід трактувався як «машина», у котрої є бажання, однак ці бажання спровоковані «машиною споживання». Розламати замкнене коло можна тільки за умови звільнення бажання. А звільнення, у свою чергу, неможливе без «шизофренічного» (тобто такого, що не визнає влади Одного і намагається утвердити множинність) мислення.

Новий підхід, який після виходу праць Ж. Дельоза, Ж. Дерріди, Р. Барта набув більшої обґрунтованості, у наукових колах прийнято називати постмодерністським. Для постмодерністських концепцій масового суспільства характерними є наступні особливості:

1. Суспільство споживання перейшло на якісно новий етап свого розвитку. Попри збільшення темпів виробництва та споживання, воно залишається консервативним, оскільки будь-якою ціною прагне зберегти наявний стан свого функціонування.

2. Суспільство споживання намагається відтворити себе у всіх сферах людського життя – від політики та економіки до міжособистісних стосунків. Воно подвоюється та розмножується, створює копії та змушує індивідів долучатися до акту симуляції, яким пронизана вся соціальна структура.

3. Будь-який протест чи бунт проти суспільства споживання є неможливим, бо навіть критичні настрої населення є частиною симуляції.

Таким чином, враховуючи важливість постмодерністського підходу до трактування масового суспільства, виникає потреба у новому критерії до класифікації концепцій масового суспільства. На наш погляд, найбільш прийнятною буде типологія концепцій масового суспільства на основі критерію їхньої актуальності та значущості на сучасному етапі розвитку політичної науки.

Таким чином, консервативні концепції внаслідок втрати актуальності до питання протистояння «маса – еліта», необхідно вилучити із сучасного контексту, або ж трактувати як своєрідні «прототеорії». Натомість ліберальні та ліворадикальні концепції як такі, що зберігають актуальність і у наш час, необхідно доповнити постмодерністськими концепціями масового суспільства.

Дану типологію можна також зобразити і крізь призму еволюції концепцій масового суспільства у другій половині ХХ – початку ХХІ ст. Враховуючи це, вона має такий вигляд:

1. Ліберальні концепції – концепції, які варто розглядати як реакцію на практику тоталітарних режимів першої половини ХХ ст. Їхнє основне завдання зводилося до трактування можливостей розвитку людської свободи у суспільстві споживання.

2. Ліворадикальні концепції – концепції, які слушно аналізувати як усвідомлення того факту, що посилення інститутів демократії, які також входять у структуру споживання, не гарантує якісного розвитку людської свободи. Як наслідок, проголошується необхідність революційної боротьби проти системи у всіх її проявах.

3. Постмодерністські концепції – концепції, що характеризуються як такі, що остаточно заперечили можливість розвитку людської свободи на автономних засадах, а також визнали безглуздими будь-які спроби опору масовому суспільству.

Таким чином, враховуючи той факт, що у політичній науці до сьогодні не існує чітких та узгоджених критеріїв до класифікації концепцій масового суспільства, ми вирішили запропонувати свої власні. Так, за критерієм розробленості у структурі тієї чи іншої науки, концепції масового суспільства можна поділити на філософські, культурологічні, соціологічні, психологічні, політичні та ін. На основі критерію актуальності та значущості для політичної науки слід виділяти ліберальні, ліворадикальні та постмодерністські концепції масового суспільства.

1. Войцехівська О. І. Масова культура і масова свідомість в контексті сучасних соціокультурних трансформацій. *Філософські проблеми гуманітарних наук*. Збірка наукових праць. До 175-ї річниці Київського національного університету імені Тараса Шевченка. К. : Міжнародний освітній фонд ім. Ярослава Мудрого, 2008 – 2009. № 14 – 15. С. 73 – 77.
2. Дебор Г. Общество спектакля / пер. с фр. С. Офертас и М. Якубович, ред. Б. Скуратов, послесл. А. Кефал]. М. : Издательство “Логос”, 2000. 184 с.
3. Делёз Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина ; науч. ред. В. Кузнецов. Екатеринбург : У-Фактория, 2008. 672 с.
4. Енциклопедія політичної думки / за ред. Девіда Міллера; пер. з англ. за ред. Н. Лисюк. К. : Дух і літера, 2000. 472 с.
5. Зимбардо Ф., Ляйпше М. Социальное влияние / пер. с англ. Н. Мальгиной, А. Федорова; под ред. А. Л. Свенцицкого. СПб. : Питер, 2011. 448 с.

6. Короткий оксфордський політичний словник / за ред. І. Макліна й А. Макмілана ; пер. з англ. К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2005. 789 с.
7. Лебон Г. Психологія толп. *Психологія толп.* М. : Інститут психології РАН, Издательство «КСП+», 1998. С. 15 – 256.
8. Маркузе Г. Ерос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / пер. с англ. А.А. Юдина. М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. 526 с.
9. Ольшанский Д. В. Психология масс. СПб. : Питер, 2002. 368 с.
10. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / пер. з іспан. В. Бургардта. К. : Основи, 1994. 424 с.
11. Тард Г. Мнение и топа. *Психологія толп.* М. : Інститут психології РАН, Издательство «КСП+», 1998. С. 257 – 408.
12. Філософія політики : Короткий енциклопедичний словник / авт.-упорядн. Андрущенко В. П. та ін. К. : Знання України, 2002. 670 с.
13. Франченко Л. Л. Гносеологічні суперечності процесу концептуалізації феномену масового споживання в соціології постмодерну // Нова парадигма. 2009. Вип. 84. С. 185 – 195.
14. Riesman D. *The Lonely Crowd. A study of the changing American character.* New Haven & London : Yale University Press, 1989. 315 p.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЗАХИСТУ МОВНИХ ПРАВ ПРЕДСТАВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

The important principles of effective functioning of the democratic model of ethnopolitics of any state is the definition of the national minoritys' rights and freedoms. The Slovak Republic belongs to the countries with rather high percent of representatives of ethnic minorities. The Constitution of the Slovak Republic provides to national minorities and ethnic groups the right for development their own culture, disseminate and receive information in their native language, communication with the authorities, unification in national associations, creation and support of own educational and cultural institutions. Also representatives of national minorities are granted the right to study in their native language and use it in official communication.

Словацька Республіка відноситься до країн з відносно високим відсотком представників етнічних меншин. Національними меншинами в СР є угорці, німці, русини і українці, в цілому 13 меншин. Уряд СР у своїй програмі на 2016 – 2020 роки приєднався до європейських демократичних традицій свободи, людської гідності та толерантності у боротьбі з фашизмом та правим екстремізмом [4, с. 3]. Таким чином, влада гарантує належні й гідні умови розвитку всіх національних меншин, а також налагодження та підтримку міжнаціонального діалогу в державі відповідно до Конституції та норм міжнародного права.

Основний перелік прав національних меншин та етнічних груп зафіксовано в Конституції СР [1]. Цьому присвячений окремий, четвертий розділ Конституції під назвою «Права національних меншин та етнічних груп» [1]. Конституція забезпечує національним меншинам та етнічним групам право на розвиток власної культури, поширення та отримання інформації на їх рідній мові, спілкування із владою, об'єднання в національні асоціації, створення та підтримку власних освітніх та культурних закладів [1]. Зокрема, стаття 34 Конституції СР гарантує національним меншинам право на навчання рідною мовою, користування рідною мовою в офіційному спілкуванні, право брати участь у прийнятті рішень, що стосуються національних меншин та етнічних груп.

До основних нормативно-правових актів у даній сфері також належать ратифіковані державою Рамкова конвенція про захист прав національних меншин, Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин, Закон Народної Ради СР про використання мов національних меншин, деякі галузеві закони, зокрема Закон про Словацьке телебачення, Закон про Словацьке радіо та інші. У 2017 році було прийнято також Закон про Фонд на підтримку культури національних меншин та про зміни і доповнення до деяких законів [9].

У 1999 році був прийнятий Закон СР про використання мов національних меншин [7] (із внесеними змінами та доповненнями у 2009 та 2011 роках), який

враховує вимоги згаданих вище Рамкової конвенції, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Відповідно до Закону СР, мовами національних меншин визнані болгарська, чеська, хорватська, угорська, німецька, польська, ромська, русинська та українську мови. Крім того, у 2015 році в Словаччині проходив процес паралельного визнання мовами меншин російської та сербської мов [5, с. 12]. Закон надає меншинам, які тривалий час проживають в певному регіоні і нараховують не менше 20% від населення цієї території, право на використання рідної мови в офіційному спілкуванні, у тому числі при маркуванні територіальних показників. В муніципалітетах, в яких громадяни Словацької Республіки, що належать до національної меншини, мають принаймні 20% населення, інформація, що стосується загроз життю, здоров'ю, безпеці або майну громадян, повинна також бути відображена мовою меншини разом із державною мовою.

Для полегшення і спрощення цього процесу були розроблені спеціалізовані словники, зокрема угорський, русинський та ромський [3]. Наразі для полегшення роботи державних службовців та перекладачів, які мають справу з мовами меншин у повсякденному спілкуванні розроблені спеціальні глосарії, які являють собою базу даних найбільш часто вживаних термінів і фраз у різних сферах життя, зокрема державному управлінні та місцевому самоврядуванні. Це зокрема словацько-угорський, словацько-ромський, словацько-русинський та словацько-український спеціалізовані словники [4, с. 85].

У 2016 році Словаччина завершила четвертий моніторинговий цикл виконання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин [4, с. 16]. Основні рекомендації для словацької влади у рамках виконання Хартії та забезпечення мовних прав меншин стосуються насамперед освіти, а саме забезпечення навчання мовами меншин на всіх рівнях освіти, покращення підготовки вчителів для навчання на мовах меншин. Крім того, мова йде про посилення підтримки телебачення, радіо, ЗМІ, які виходять мовами національних меншин. Необгрунтованим є, на думку, експертів, залучення ромських дітей до навчання у окремих класах чи спеціалізованих школах, тому серед рекомендацій також наголошується на необхідності продовження заходів по скасування подібної практики та навчання ромських дітей у звичайних школах разом зі словацькими дітьми. Важливим є також сприяння толерантності в словацькому суспільстві по відношенню до мови та культури національних меншин [4, с. 17].

Важливими питаннями для національних меншин є розвиток мови та освіти. Навчання представників національних меншин здійснюється в дитячих садочках, школах різних рівнів, де проводиться навчання на угорській, русинській, українській, німецькій мовах або вивчаються мови національних меншин. Відповідно до словацького законодавства дітям та студентам, які є представниками національних меншин гарантується навчання у школах та класах, де навчання проводиться на мові відповідної національної меншини, школах та класах, де одна з навчальних дисциплін є мовою національної меншини, а мовою навчання інших предметів є державна мова. Також мовою меншин можуть викладатись окремі інші предмети [10].

Зауважимо, що у 2008 році у СР було прийнято новий шкільний закон, у який вносилися доповнення у 2011 році [10]. Відповідно до цього акту, для представників етнічних, національних меншин найбільш болучим було питання про зрівняння кількості годин, виділених на вивчення словацької мови та літератури та рідної мови. Запровадження обов'язкових шкільних програм викликало невдоволення церкви та проводу національних меншин. Найбільш активними були політичні та громадські організації угорців, які наголошували на прискоренні асиміляційних процесів після введення цього закону. Деякі автори, зокрема М. Гай, вважають, наприклад, досить примарними перспективи русинського шкільництва, беручи до уваги словакізацію русинського молодого покоління, тому робиться песимістичний висновок: «на народ, котрий не має молоді, чекають лише спогади...» [2, 31-33].

У даному контексті особливо важливою є шкільна освіта національних меншин. При цьому, важливим є вивчення не лише мови, але й традицій та історії свого народу. Мережа шкіл та інших навчальних закладів, де вивчають мови національних меншин, або мова меншин є мовою викладання включають садочки, з яких майже 12 % використовують як мову навчання не словацьку, або навчання ведеться на двох мовах [6]. Найбільше садочків має угорська національна меншина. Що стосується початкової школи, то у 2016 році число початкових шкіл порівняно з 2015 роком дещо скоротилось. При цьому, близько 12,5 % шкіл використовують як мову навчання угорську, українську, німецьку чи інші мови національних меншин, або мають змішану систему використання мов викладання (словацько-угорську чи словацько-українську). У цій ланці освіти угорці як найчисельніша і найбільш активна меншина також мають значну перевагу. Вони мають 227 початкових шкіл [4, с. 68]. Наступна ланка шкільної освіти, представлена середніми школами, нараховує 40 шкіл з несловацькою мовою навчання. Також ця ланка освіти має найбільше двомовних шкіл (12). Серед гімназій 64 також є двомовними, а 30 – використовують як мову навчання мови національних меншин. Найбільше число гімназій також мають угорці, функціонують гімназії з англійською мовою викладання. Серед двомовних гімназій переважає англійська мова. Також функціонують двомовні гімназії з іспанською, німецькою, французькою та іншими мовами викладання [4, с. 70].

У Словаччині не функціонують середні школи з ромською мовою викладання. Лише у гімназії ім. З. Й. Мала реалізується проект «Ромська мова – місток між нами у 2016 році», в рамках програми «Місцеві та регіональні ініціативи щодо зменшення етнічної нерівності та сприяння соціальній інтеграції», що співфінансується Фінансовим механізмом Європейського економічного простору та урядом Словацької Республіки. Пріоритетною областю фінансування є підтримка розвитку регіональної освіти та забезпечення міжкультурного діалогу в словацькому суспільстві.

Що стосується вищої освіти, то навчальний процес також здійснюється на декількох мовах національних меншин, зокрема у таких університетах, як Університет Коменського у Братиславі, Пряшівський університет у Пряшеві, Університет св. Кирила та Мефодія у Трnavі, Католицький університет у Ружомберку та ін.

Згідно словацького законодавства, мови національних меншин мають широке коло функціонального використання на сучасному етапі – в медіа, побуті (родині), політичній сфері, театральній, літературній сфері, проте є також свої недоліки у даній сфері. Ключову роль у розвитку культури національних меншин відіграла дотаційна програма уряду СР у 2015 році. Значні кошти було виділено на ЗМІ, мовлення, театри, музеї, бібліотеки національних меншин, підтримку традицій.

Значну роль у національно-культурному розвитку етнічних спільнот відіграють ЗМІ. Кількість періодичних чи неперіодичних видань мовами національних меншин у Словаччині не обмежується. Найбільше періодичних видань мають угорці, значно менше чеська, німецька та інші національні меншини. Крім того, у Словаччині фінансуються двомовні періодичні видання, де також перевагу має угорська національна меншина. До прикладу, русини мають три періодичні видання – Народні новинки, Русин, Артос; українці два – Нове життя і Веселка. Крім того функціонують видання, що виходять русинською та словацькою мовами (ІнфоРусин, Благовісник, Голос Русина), а також українською та словацькою мовами (SUREC). Наразі періодичні та неперіодичні видання національних меншин отримують грантове фінансування в рамках дотаційної програми Культура національних меншин [5, с. 49]. Не зважаючи на те, що в основі розподілу державного фінансування знаходився об'єктивний критерій чисельності представників меншин, таку політику вважають несправедливою деякі представники русинського руху, як таку, що, стимулює асиміляцію етнічних спільнот, які не є такими чисельними та впливовими, з точки зору політичної суб'єктності, як, до прикладу, угорці.

Державна підтримка надається мовленню національних меншин на рідній мові, що забезпечується Законом про радіо та телебачення Словаччини та про внесення змін до деяких актів [8]. Для забезпечення виробництва та трансляції програм мовами національних меншин створено окрему організаційну одиницю Словацького радіо та телебачення, а саме – Центр мовлення національних меншин. Функціонують окремі радіостанції із мовленням національних меншин (Радіо Патрія, Радіо Режіна). У м. Кошице функціонує Редакція мовлення національних меншин. Угорська редакція подає 12 годин радіомовлення на день. Редакція у м. Кошице подає 17 годин радіомовлення на тиждень на шести мовах національних меншин, зокрема русинською, українською, ромською та ін. [4, с. 42]. Важливі зміни у трансляції русинського та українського мовлення відбулися у 2015 – 2016 роках. Воно поповнилось актуальними інформаційними програмами із ширшим тематичним діапазоном.

У Словацькій Республіці також активно функціонує телемовлення національних меншин. Центр мовлення національних меншин транслює щоденно півгодинні програми, присвячені національним меншинам, на каналі «Двойка» (Dvojka). Щотижня транслюються програми національних меншин (угорські, ромські, русинські, чергуються з українськими), а також програми менш чисельних національних меншин – німецькі, чеські, російські, польські, сербські, хорватські, болгарські. Єврейські програми транслюються словацькою мовою. Всі програми національних меншин на телеканалі присвячені громаді, культурному

життю та мові меншини. Всі телепрограми для національних меншин супроводжуються субтитрами на словацькій мові і підготовані представниками відповідних меншин [4, с. 44]. Урядова підтримка в Словаччині надається також для розвитку та збереження інших елементів культури національних меншин, зокрема музеїв, театрів, бібліотек тощо, але це вже предмет дослідження більш ширшої розвідки.

Таким чином, практика показує важливість та необхідність існування відповідних конституційно-правових гарантій для представників національних, етнічних меншин та корінних народів у будь-якій демократичній державі. Одним з найважливіших етноідентифікаційних факторів для будь-якої спільноти є мова. Мовні права меншин в Словацькій Республіці захищені Конституцією країни, Законом СР про використання мов національних меншин та рядом інших законодавчих і нормативно-правових актів. Публічне використання мов національних меншин в Словацькій Республіці відбувається в адміністративній, театральній, медійній, освітній, літературній сферах. У даному контексті важливими були результати діалогу з міжнародними механізмами моніторингу та їх рекомендації щодо захисту та забезпечення прав національних меншин, а також захисту регіональних та мов меншин у СР.

1. Constitution of the Slovak Republic [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.prezident.sk/upload-files/46422.pdf>
2. Gaj M. Sučasny stav rusinskeho narodnostneho školstva a jeho perspektivy // Rusini na Slovensku sucasne postavenie a historicke kontexty vyvinu. Bratislava – Prešov : Združenie inteligencie Rusinov Slovenska, 2012. – С. 31-33.
3. Odborné terminologické slovníky v jazykoch národnostných menšín [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.narodnostnemensiny.gov.sk/odborne-terminologicke-slovniky-v-jazykoch-narodnostnych-mensin/>
4. Report on the situation and rights of persons belonging to national minorities 2016 [Електронний ресурс]. Office of the Plenipotentiary of the Government of the Slovak Republic for National Minorities / Government Office of the Slovak Republic / 2017. – 106 p. – Режим доступу : http://www.narodnostnemensiny.gov.sk/data/files/7049_report-nm-2016.pdf
5. Správa o postavení a právach príslušníkov národnostných menšín za rok 2015 [Електронний ресурс]. Úrad splnomocnenca vlády SR pre národnostné menšiny. Úrad vlády SR / 2016. – 93 s. – Режим доступу http://www.narodnostnemensiny.gov.sk/data/files/6532_sprava-o-postaveni-a-pravach-prislusnikov-nm-2015.pdf.
6. The list of schools and school facilities using a minority language as the language of instruction/education [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.cvtisr.sk/cvti-sr-vedecka-kniznica/informacie-o-skolstve/statistiky/statisticka-rocenka-publikacia.html?page_id=9580.

7. Zákon č. 184/1999 Z. z. o používaní jazykov národnostných menšín [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.narodnostnemensiny.gov.sk/data/files/1277_zakon-184-1999.pdf
8. Zákon o výchove a vzdelávaní (školský zákon) a o zmene a doplnení niektorých zákonov [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epi.sk/zz/2008-245>
9. Zákon z 10. mája 2017 o Fonde na podporu kultúry národnostných menšín a o zmene a doplnení niektorých zákonov [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2017/138/#paragraf-19>
10. Zákon z 22. mája 2008 o výchove a vzdelávaní (školský zákon) a o zmene a doplnení niektorých zákonov (245/2008 Z.z.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakonypreludi.sk/zz/2008-245>

**ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА СУСПІЛЬСТВА КРІЗЬ ПРИЗМУ
КРОСНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ : СУЧАСНІ ПІДХОДИ
ДО ВИМІРУ**

Based on the scientific conclusions of G. Almond and C. Verba, the author of the article reflects on the possibilities and research approaches of the quantitative measurement of political culture. The author concludes that two main approaches to the quantitative measurement of political culture in modern science are presented. The first - a global approach - involves a general inspection of most modern countries. A well-known example of such project is the «WorldValuesSurvey»(WVS). The second approach to the study of political culture - regional, involves measuring of local political cultures: American, European, Asian, etc. This is due to the barometers - research by scientific and expert communities in certain regions of the world. The largest of the barometers is the Eurobarometer, the American Barometer, the Latinobarometer, the Afrobarometer, the Arabic Barometer, the Asian Barometer and the Eurasian Monitor.

Як відомо, дослідження феномену «політична культура» пов'язане з ім'ям американського політолога Габрієла Алмонда. Ця тема стала продовженням попередніх наукових розвідок Г. Алмонда, присвячених порівнянню післявоєнних політичних систем. В співавторстві з Сіднеєм Вербою Г. Алмонд запропонував новий підхід до вивчення політичної культури, який міститься у ототожненні політичної культури із політичною психологією громадян, яку дослідники розглядають як типи політичних орієнтацій і їх «сутнісний зміст» (1963 р.) [1].

Всі політичні орієнтації автори поділили на пізнавальні, афективні та оціночні. Змістом будь-якої політичної культури є регулярне відтворення трьох типів орієнтацій, комбінації яких і складають її специфіку. Другий аспект вивчення політичної культури – «сутнісний зміст» – стосувався об'єктів означених орієнтацій. На початку Г. Алмонд і С. Верба виокремили чотири об'єкта орієнтацій : 1) політична система загалом; 2) «вхід» в систему (вимоги громадян); 3) «вихід» системи (рішення і дії влади); 4) самосприйняття людини в політиці. Однак згодом вони були трансформовані в три ширші об'єкти: політична система, політичний курс і політичний процес.

На основі результатів дослідження Г. Алмонд та С. Верба виокремили «чисті» типи політичних культур : патріархальна, підданська, активістська та їх «мікси» (патріархально-підданська, піддансько-активістська, патріархально-активістська).

При тім, розбіжність між політичними культурами демократичних країн виявилась настільки суттєвою, що Г. Алмонд був вимушений виокремити додаткові критерії для типології – наявність чи відсутність в суспільстві

консенсусу. В результаті дослідником було запропоновано ще два типи політичної культури : поляризована та консенсусна.

Попри розгорнуту критику концепції політичної культури Г. Алмонда та С. Верби за переважно психологічне трактування феномену, завдяки цим авторам, утвердилось розуміння того, що політична культура – це явище, що піддається виміру, тобто політична культура може і повинна бути описана за допомогою певних кількісно виражених параметрів. Слідуючи цим твердженням, можна виділити два основні підходи до такого виміру політичної культури.

Перший – *глобальний підхід* – передбачає загальне обстеження більшості сучасних країн. Відомим прикладом такого проекту є «Дослідження цінностей світу» (*WorldValuesSurvey, WVS*), в ході реалізації якого глобальна мережа соціологів досліджує за єдиною методикою основні цінності та переконання громадян своїх країн [9]. Як основний *WVS* використовує метод семплінгу в якості способу збору даних, а також систематичний та стандартизований підхід до накопичення інформації. Основними індикаторами політичної культури за методикою *WVS* є перцепція життя, оточуючого середовища, політики, моралі, релігії, мультикультуралізму, небезпек, національної ідентичності тощо.

Перша хвиля досліджень – 1981 – 1984 рр. – охоплювала 20 країн світу і була націлена на справдження гіпотези про те, що економічні та технологічні нововведення модифікують основні цінності та мотивацію громадян промислово розвинутих країн. Результатом проекту став висновок про наявність значних розбіжностей між поколіннями.

Друга хвиля – 1989 – 1993 рр. – охоплювала вже 43 країни і ставила за мету зафіксувати зміни попередніх значень. Третя хвиля досліджень – 1994 – 1999 рр. – охоплювала 55 країн, в тому числі країни Східної Європи, Латинської Америки та Азії. Четверта хвиля – 1999 – 2004 рр. – включала 70 країн, зокрема африканські та ісламські. П'ята хвиля досліджень – 2005 – 2008 рр. – охоплювала 54 країни. В результаті цих досліджень *WorldValuesSurvey* остаточно утвердився як глобальний науково-дослідний проект, що працює над аналізом та розумінням змін людських цінностей та переконань.

У 2010 – 2014 рр. була здійснена шоста хвиля досліджень, що охопила більш ніж 80 країн світу. Польові дослідження та опитування вкотре продемонстрували, що соціально-економічний розвиток трансформує базові цінності та переконання людей. Чергова сьома хвиля розпочалась в січні 2017 року, і, як очікується, має бути завершена в грудні 2019 року. На протязі 2017 року 15 країн учасниць проекту вже завершили польові дослідження, до кінця 2019 року ще понад 70 країн мають приєднатись до програми. Опитувальник *WVS-7* окрім вже звичних тем, зачіпає такі нові проблеми як питання справедливості, моральних принципів, корупції, підзвітності та ризику, міграції, національної безпеки та глобального управління. Сьоме опитування також сприяє моніторингу цілей «сталого розвитку» та цільових показників визначених порядком денним ООН після 2015 року [9].

Дані «Дослідження» використовуються урядами багатьох країн та національними політиками з метою кращого розуміння та управління соціальними змінами.

Другий підхід до вивчення політичної культури – *регіональний*, передбачає вимір локальних політичних культур : американської, європейської, азійської тощо. Це відбувається за допомогою барометрів – досліджень науково-експертними співтовариствами певних регіонів світу. Найбільшими з барометрів є євробарометр, американобарометр, латинобарометр, афробарометр, арабський барометр, азійський барометр та євразійський монітор. Загальна методика та використовувані індикатори є подібними до тих, що використовуються при глобальному підході, однак тут вони враховують регіональну специфіку політичних культур.

Одним з найбільш вартісних регіональних проектів є *американський барометр*, започаткований у 2004 році. В 2010 році дослідження проводились у 26 країнах Північної і Латинської Америки. В 2016-2017 рр. проект охоплював вже 34 країни Північної, Центральної та Південної Америки, а також значну кількість країн Карибського басейну. Наративом американського барометру є рівень легітимності влади, толерантність, політична довіра, корупція, електоральна поведінка, місцеве самоврядування тощо [7].

Євробарометр – це систематичне дослідження громадської думки починаючи з 1973 року. Опитування присвячені актуальним проблемам життя країн Європейського союзу, як-то : питання європейського громадянства, соціальна та політична ситуація в країнах ЄС, культура, охорона здоров'я, інформаційні технології тощо. База даних євробарометру є однією з найбільших у світі, а його мета – допомога у прийнятті політичних рішень [8].

Латинобарометр також є щорічним опитуванням громадської думки, що охоплює біля 19 000 інтерв'ю у 18 країнах Латинської Америки із населенням понад 400 мільйонів людей. Ключовими темами барометру виступають демократія (ставлення до авторитаризму, демократія та економіка, громадянська та політична культура, впевненість, інститути та закони); державна політика (внутрішні проблеми, бідність, міжнародні відносини); економіка (індекс економічних очікувань, оцінка економіки, економічна ментальність, конкуренція, приватизація); а також питання медіа і демографії. Вперше – опитування було проведено у 1988 році у чотирьох латиноамериканських країнах – Аргентині, Бразилії, Уругваї та Чилі [6].

Перша хвиля досліджень *афробарометра* (1991-2001 рр.) проходила у 12 країнах континенту, однак вже «шоста хвиля» (2014-2016 рр.) охоплювала 36 країн Африки. В 2017 році розпочалась чергова «сьома хвиля» досліджень [3]. Результати наукового центру активно використовуються урядами африканських держав, політиками, викладачами, журналістами, науковцями, студентами, інвесторами і пересічними африканцями, що прагнуть стати більш поінформованими та активними громадянами. Мейнстрімом африканського опитувальника є проблеми бідності, насилля, політичної участі, національної ідентичності тощо.

Азійський барометр – є прикладною дослідницькою програмою в сфері вивчення громадської думки з приводу демократії, політичних цінностей та управління. Проект було започатковано у 2000 році за підтримки Міністерства освіти Тайваня. Перша «хвиля» досліджень відбулась у 2001 – 2003 рр., друга – у

2005 – 2008 рр. Станом на 2017 р. база даних проекту містить відомості про 14 країн Східної Азії (Тайвань, Філіппіни, Таїланд, Сінгапур, Японія, Монголія, Індонезія, Малайзія, Південна Корея, В'єтнам, Камбоджа, Гонконг, Китай, М'янма) та 5 країн Південної Азії (Пакистан, Індія, Шрі-Ланка, Бангладеш, Непал) [5]. В центрі уваги азійського опитувальника є питання рівня демократичної підтримки, традиційні соціальні цінності, демократичні цінності тощо.

Арабський барометр розпочав свою діяльність у 2005 році завдяки спільним зусиллям науковців з арабських країн та США. Перш за все, мова йде про університети та дослідницькі центри Йорданії, Марокко, Палестини, Алжиру та Кувейту, а також Мічиганський та Принстонський університети США. Перший етап досліджень (2006-2008 рр.) поширювався на Алжир, Кувейт, Марокко, Палестину (Західний берег та сектор Газа), Йорданію, Ліван та Йемен. «Третя хвиля» досліджень (2012-2014 рр.) охоплювала вже 13 країн: Алжир, Єгипет, Ірак, Йорданію, Кувейт, Ліван, Лівію, Марокко, Палестину, Саудівську Аравію, Судан, Туніс та Йемен. Під час цього етапу, арабський барометр активно співпрацював з афробарометром, розширивши свою географічну локацію і на африканські країни. Остання «четверта хвиля» досліджень проходила в період з 2016 по 2017 рр. за фінансової підтримки наукових центрів Канади та США [4]. В центрі уваги соціологів є ставлення громадян до цінностей плюралізму, свободи, толерантності, рівних можливостей, соціальної, релігійної та політичної ідентичності, розуміння демократії та громадської активності.

Євразійський монітор здійснює регулярне опитування громадської думки населення пострадянських країн. Перша і друга «хвилі» досліджень проводились у 2004 р., третя і четверта – в 2005 р., п'ята і шоста – в 2006 р., восьма і сьома – у 2007 р., дев'ята – в 2008 р., десята і одинадцята – в 2009 р., дванадцята – в 2010 р. Починаючи з 2012 року в рамках проекту «Інтеграційний барометр ЄАБР», здійснюється щорічний моніторинг зовнішньополітичних, зовнішньоекономічних, соціокультурних та інших інтеграційних уподобань населення країн пострадянського простору. В 2017 році Євразійський монітор в партнерстві із Центром інтеграційних досліджень ЄАБР здійснив шосту хвилю досліджень [2]. Серед основних вимірників – соціальне та економічне самопочуття громадян, ставлення до інститутів влади, самоідентифікація, виявлення зовнішньополітичних та інтеграційних орієнтацій тощо. Шоста хвиля проекту включала загальнонаціональні питання в семи країнах : Вірменії, Білорусі, Казахстані, Киргизстані, Молдові, Росії, Таджикистані. Організація інформує урядовців, політиків та представників бізнесу про основні соціальні і політичні тенденції пострадянського простору.

Отже, вивчення політичної культури здійсненне зусиллями Г. Алмонда та С. Верби, стало першою спробою наукового аналізу політичних поглядів пересічних громадян. Науковці довели, що отримати дані про політичну культуру можливо за допомогою емпіричних досліджень. Започаткована Алмондом та Вербою дискусія про можливості порівняльного аналізу сучасних політичних культур призвела до появи нових теоретичних інновацій. Соціально-політичні науки в останні роки досягли значних успіхів у накопиченні емпіричних доказів

тези про відповідність політики та культури, що лежить в основі моделі політичної культури та зборі даних про політичні переконання громадян в багатьох країнах світу.

1. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура : политические установки и демократия в пяти странах / Г. Алмонд ; С. Верба ; пер. с англ. Е. Генделя. Москва : Мысль, 2014. 500 с. URL: file:///C:/Users/%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0/Downloads/almond-verba_p1-51%20(1). pdf
2. Евразийский монитор. Дата оновлення : 19.04.2018. URL: <http://eurasiamonitor.org/> (дата звернення : 23.04.2018 р.)
3. Afrobarometr. Дата оновлення : 07.05.2018. URL: <http://afrobarometer.org/surveys-and-methods/questionnaires>(дата звернення : 17.04.2018 р.)
4. ArabBarometr. Дата оновлення : лютий.2018. URL: <http://www.arabbarometer.org/> (дата звернення : 17.04.2018 р.)
5. AsianBarometr. Дата оновлення : 26.04.2018. URL: <http://www.asianbarometer.org/publications/abs-working-paper-series>(дата звернення : 14.04.2018 р.)
6. Latinobarómetro. Дата оновлення : 14.03.2018. URL:<http://www.latinobarometro.org/lat.jsp> (дата звернення : 16.04.2018 р.)
7. Latin American Public Opinion Project. Дата оновлення : 08.05.2018. URL: <https://www.vanderbilt.edu/lapor/> (дата звернення : 10.04.2018 р.)
8. L'Eurobaromètre. Дата оновлення : квітень.2018. URL: [http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion / index.cfm/General/index](http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/General/index) (дата звернення : 05.04.2018 р.)
9. World Values Survey. Дата оновлення : 11.05.2018. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp> (дата звернення : 01.04.2018 р.)

АНТИУКРАЇНСЬКА ПРОПАГАНДА І АГІТАЦІЯ ГОРТИСТСЬКОЇ УГОРЩИНИ В ЗАКАРПАТТІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1938-1939)

The article, based on a large number of archival and published sources, highlights the unannounced war of Hungary and Poland against Czechoslovakia and Carpatho-Ukraine in the late 1930's. The author argues that the Polish and Hungarian sabotage groups acted synchronously and that military headquarters of both countries coordinated their actions. The government of Augustine Voloshyn has repeatedly appealed the Prague government and the political leadership of Germany to protect its borders.

Антиукраїнська пропаганда не припинялася протягом всього нетривалого існування Карпатської України. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що “Мадярщина не жаліючи грошей, людських жертв, невтомно працює надалі для досягнення своїх 20 річних цілей” [1, ф.17, оп.1, спр.9, арк.2]. А.Волошин просив своїх урядовців бути готовими до відбиття ворожої пропаганди: “Є оправдані здогади, що мадярська пропаганда захоче в короткому часі всі розбудови на піднесення недавно забраних територій перед світом представити яко вислід своєї праці. Щоби проти тій пропаганді вже тепер як слід приготувати відповідний матеріал, прошу щоби... заслано мені весь матеріал, який маєте на руці, що говорив би про це? Як вигляділа тепер відступлена територія в 1919-ому році (зокрема міста Ужгород, Мукачів та Берегово), які інвестиції пророблено на тій території до 1938 року та яким коштом. Для вияснення справи прошу заслати мені також і фотографічний матеріал, який маєте” [1, ф.3, оп.1, спр.156, арк.1]. Отже, для уряду А.Волошина не було несподіванкою різке посилення антиукраїнської пропаганди і агітації в краї.

Протягом усього досліджуваного періоду у містах і селах Карпатської України проугорськими елементами розповсюджувалися листівки і виголошувалися гасла “Вон з чехами!” і “Бийте чехів!”, які ставили собі за мету загострювати стосунки між карпатським і чехословацьким урядами. А.Волошин вимагав, щоб Міністерство внутрішніх справ Карпатської України “всяку таку протидержавну й протинародну агітацію вже в корени унеможливити й щоби інспіраторів протичеської агітації стримувати і діяти проти них енергійно” [1, ф.3, оп.3, спр.65, арк. 62–64].

Листівкова пропаганда посилилась під час підготовки до плебісциту, проведення якого вимагав угорський уряд. Так званий “Комитет незалежності русинів” закликав населення: “Братья! – нам не треба чешского и украинского панства, но мадыарскую низменность... Ми с чехами только 20 лет жили, но с мадыарами 1000 лет жили вместе. Ци хочете, чтобы этот старий щасливий свет вернулся? От вас зависит! Голосуйте на общую родину русских и мадыаров!” [1, ф.3, оп.3, спр.170, арк.5]. Той же “Комитет” переконував закарпатців у необхідності спільного співжиття з Угорщиною, бо тільки вона “дасть нам волю,

заробітки і кращу будучність” [1, ф.3, оп.1, спр.24, арк.3]. Листівка “Карпаторусській Народе! Братья Карпаторуси!” закликала захистити А.Бродія, який “за нашу правду зносить переслідування... Терпить він за те, що так як ми щастія хотів карпаторусского народа, що хотів злуки Підкарпатської Руси з Угорщиною” [1, ф.4с/18, оп.1, спр.80, арк.4]. Листівка “Сестри і браття!” була видана відразу ж після виборів до Союму Карпатської України. Її автори закликали до спільної боротьби русинів і угорців проти “Волошина, Ревая и украинского панства”, до зустрічі “наших освободителей – мадьярских гонведов” [1, ф.3, оп.2, спр.14, арк.6]. Ці ж гасла висувалися на публічних зборах фенциківців у Сваляві [1, ф.4с/18, оп.1, спр.24, арк.1–4]. Листівка під назвою “Послухайте це і запам’ятайте собі!”, видана чеською мовою, відверто закликала до терору. Вона закінчувалася словами: “Наша терпеливість закінчилася!” [1, ф.3, оп.1, спр.24, арк.3]. Чехословацька служба безпеки уважно слідкувала за політичними організаціями антиукраїнського та античеського спрямування [2, karton 642].

Існували різноманітні шляхи доставки листівок на призначені території. До Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. їх намагалися розповсюдити у містах і селах, де проживали переважно угорці. “До цих пір (2 травня 1938 р.) прибуло два повідомлення про розповсюдження листівок, – доповідав Президії крайового управління в Ужгороді начальник поліцейського управління, – із Севлюша і із Берегова, міст, в яких найбільше проживає населення угорської національності... В Севлюшському окрузі циркуляри депутата Корлата (депутат угорського парламенту, який відкрито заявляв про недалеку анексію Закарпаття – В. Г.) були таємно передані і євреям. Але євреї, за незначним виключенням, відмовились брати циркуляри. Кампанію цю перервали комуністи, які повели серед населення сильну агітацію проти угорських опозиціонерів” [1, ф.2, оп.1, спр.315, арк.28].

Листівки переправлялись своїм агентам на Закарпаття, а тут передруковувались і розповсюджувались. Чехословацька поліція встановила, що один з активістів Угорської Національної партії в Берегові Бодак “віддрукував названі листівки в типографії Меркура, яка знаходиться в одному приміщенні з секретаріатом Угорської Національної партії, склав собі список всіх угорців і євреїв, і наказав своєму слугі Антоніну Мароек роздавати листівки від будинку до будинку в Берегові. Листівки були вкладені в синю газетну папку” [1, ф.2, оп.1, спр.315, арк.29]. Чехословацькі поліцейські довели, що “особа крайнього угорського способу мислення підписувалась повним іменем, тоді як особи, що працюють в державних установах і особи, які хитаються, підписувались різними знаками, тільки щоб в списку було зрозуміло, що вони листівки отримали” [1, ф.2, оп.1, спр.315, арк.30]. Таким чином, угорські агенти, розповсюджуючи листівки, розраховували перш за все на угорськомовне населення.

Нерідко листівки закидалися на територію краю з літаків. “Листівки на російській і українській мовах, – доповідав начальник Вишківської жандармської станиці Хустському окружному начальнику, – містять в собі заклики до тутешнього населення до виступів проти громадян чеської національності і до невиконання податків. Як було з’ясовано, листівки були скинуті 17 жовтня 1938 р. після 11 годин з зарубіжного літака, який летів вздовж державного кордону від

Тячева у напрямі Хусту. Скинуті листівки потрапили на вільну територію і на недоступні місця тутешнього району і потрапили у більшості випадків в руки громадян руської національності, які проживають окремо вздовж чехословацько-румунського кордону. Населення на зміст листівок не реагує” [1, ф.17, оп.1, спр.327, арк.14].

Отже, чехословацька поліція уважно слідкувала за розповсюдженням угорських листівок і нерідко їх конфіскувала. Така доля чекала і польську листівкову продукцію. Начальник Дубриничської жандармської станиці Малек доповідав голові служби безпеки Підкарпатської Русі, що ним конфісковані польські листівки під назвами “Братья”, “Дорогие братья русини”, “Братья карпаторусси” [1, ф.18, оп.1, спр.80, арк.3]. В полі зору чехословацької поліції також знаходились польські агенти. “Ярослав Бойко з Бережанщини, – повідомляла “Нова свобода”, – є небезпечною людиною і оцею дорогою остерігаємо українське громадянство в Галичині перед ним. Кілька ілюстрацій з його діяльності: в Ужгороді зголосився він около 28.10. ц.р. (1938 р.– В.Г.) до суспільної праці як політичний в’язень, що його під час слідства вивезено до Познаня, звідки він у в’язничому одязі втік через Катовиці до Німеччини, звідки через Чехи і Словаччину на Карпатську Україну. Кілька днів пізніше зголосився він у Мукачеві, де представив себе висланим від табору українських націоналістів в Карпатських горах, що зібралися там в числі 5000 осіб і ждуть приказу до переходу через границю. Скориставшись з замішання, яке постало під час евакуації Мукачева й Ужгороду, втік через Ясіня до Львова, де крутиться біля української редакції і вишукує жертви, пропонуючи їм, що переведе їх на Карпатську Україну з найбільшою безпечністю” [6, 1938, 6 груд.].

Державна прокуратура у Великому Березному повідомляла: 22 грудня 1938 р. “був жандармською станицею в Гукливім задержаний Василь Губаній, котрий... прилюдно агітував проти влади Карпатської України а її прем’єра, при чім... роздавав часопис “Дневник” [1, ф.17, оп.2, спр.336, арк.1]. Державною прокуратурою була розпочата кримінальна справа проти осіб, які агітували проти уряду А.Волошина і за приєднання с. Підгоряни до Угорщини [1, ф.3, оп.2, спр.12, арк.2]. 30 листопада 1938 р. Юрко Гордубей переконував жителів с. Чорний Потік, що “без Ужгорода і Мукачева не можемо жити” і що в цьому винен тільки А.Волошин. [1, ф.3, оп.3, спр.83, арк.6]. Краєвий суд у Великому Березному 8 грудня 1938 р. засудив Ю. Кляйснера і Ю. Пашкуляка, “обвинених державною прокуратурою за злочин змови проти республіки з §2 закону про охорону республіки. Обох їх вислав дня 4 листопада 1938 р. з Радванки звісний фенциківець Крайняк на нашу верховину, щоби по наших селах збирали у громадян підписи за прилучення цілої Карпатської України до Мадярщини... Дав їм 12 порожніх формулярів з надписом: “Берні уряд в...”, а також передав їм список громад положених на лінії Ужгород–Ужок. На дорогу дістали також по 200 кч. і мали обходити всі села наведені у списку, скликати селян і агітувати за прилученням до Мадярщини. З тими інструкціями заїхали до Ужоку а відти пішки до Волосянки, зібрали підписи, але зараз їх жандарми арештували... Обвинені і перед жандармерією і днесь перед сенатом до вини зовсім призналися і дістали за те кожний по 2 роки в’язниці” [6, 1938, 13 груд.].

Нерідко на користь Угорщини агітували священники. Апостольський адміністратор Карпатської України Д. Няраді повідомляв відділ преси і пропаганди, що “о. Сілвай Нестор весь час пропагує поміж селянами на підставі радіоголошень з Будапешту” [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.30]. Пістряловський священник Іван Йосиф 29 жовтня 1938 р. “проголосив, що солодкого чоловіка Бродія зкинули з міністерського предсідництва, а на місто нього поставили Волошина. Волошин битанг, злодій, він нас продасть. Коли би була завтра неділя, то я сам пішов би до Ужгороду і сам його заб’ю” [1, ф.3, оп.3, спр.83, арк.8]. За проугорську агітацію був затриманий ужоцький священник Золтан Шолтес [1, ф.3, оп.3, спр.170, арк.5]. 28 грудня парох із Пацканьова Іван Міня був затриманий “за злочин підготовки до зговору о республіку” [1, ф.4с/18, оп.1, спр.74, арк.1]. Священник Іжак Емерик під час богослужіння закликав людей приєднати Тячево до Угорщини [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.31]. І таких прикладів можна назвати чимало. Окружний начальник в Перечині 24 грудня 1938 р. пропонував А.Волошину “... щоби священники близькі духом до маляр були попеределожувані на аж третій округ, щоби прийшли між зовсім нових незнайомих людей, між якими не посміють агітовати...” [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.1, 2].

Державна прокуратура у Великому Березному розпочала кримінальну справу проти окремих громадян, які звинувачувалися в образах на адресу А.Волошина та очолюваного ним уряду. Водій Філак називав уряд “українською бандою” [1, ф.3, оп.3, спр.43, арк.1], а Єлизавета Гроскопф 24 грудня 1938 р. заявила, що “Волошин дурний і ціла влада дурна” [1, ф.3, оп.3, спр.170, арк.1]. Щось подібне сказав Самуїл Швіммер, але А. Волошин заявив, що “не бажає дальшого поступовання в тій справі” [1, ф.3, оп.3, спр.83, арк.2]. Прем’єр-міністр ставив себе вище за різні плітки й інтриги, які майже не припинялися в товаристві його недругів. Однак, яким би чином не поступав А. Волошин у подібних ситуаціях, вони, без сумніву, породжували невпевненість у малосвідомих верствах населення, підривали авторитет влади. У відповідь на це, служба преси і пропаганди вела свою контрпропаганду. Саме з цієї причини з’явилися листівки, в яких возвеличувався А. Волошин, його діяльність [1, ф.3, оп.4, спр.12, арк.1, 2; оп. 3, спр. 86, арк. 6]. Необхідно відзначити, що чехословацька служба безпеки теж збирала компрометуючі матеріали на А. Волошина, як раніше на А. Бродія [2, karton 655].

Нерідко проугорськи настроєні елементи використовували методи погроз і залякування місцевих українських провідників. В. Гренджа-Донський писав, що голова Волівської окружної ради Й. Дудикевич “дуже часто одержує листи з погрозами “Завтра вечір помреш!” – підпис: “Чорна рука” (мадярська). Під’юджена голота мало-що не напала на нього з сокирами”. Пресова служба Карпатської України повідомляла, що 31 жовтня 1938 р. Бодак, “котрий довгий час агітовав за Мадярщиною і був членом Фенцикової партії, вибив вікна у Ригана... Згаданий був поранений сокирою в голову від Ригана” [1, ф.3, оп.1, спр.50, арк.2]. 1 листопада 1938 р. Іван Опаленик “був викинений з гостинниці... в Перечині на вулицю і розбив собі голову, а то за агітацію мадярську” [1, ф.3, оп.1, спр.50, арк.3]. Аналогічні факти зафіксовані в документах празьких архівів [2, karton 606, 620].

1 січня 1939 р. С. Фенцик відвідав прем'єр-міністра Угорщини Б. Імреді. В поїзді до Будапешту його супроводжували проугорськи настроєні юристи, лікарі, судді, викладачі і представники молодіжних організацій. На глибоке переконання С. Фенцика, “вони представляють на 90% інтереси і бажання народу, а на 100% стоять за політику, яку проводить Б. Імреді. Закарпатський народ не тільки бере до відома, але і проголошує ту ідею, яку проповідує Імреді” [5, К–429, tetel 28–30, 202 óld]. Угорський прем'єр висловив надію, що скоро буде піднято угорський прапор над Ужком.

З угорської і польської території систематично і цілеспрямовано велась радіопропаганда. Вона проводилася в кількох напрямках: по-перше, поширювалися всілякі небилиці про Карпатську Україну, в які неможливо було повірити; по-друге, Угорщина, ніби-то жаліючи населення країни, яке знаходиться на стадії вимирання, “брала в оборону” Карпатську Україну. Угорське радіо поширювало фальсифікації про різноманітні повстання та заворушення проти уряду А.Волошина. Так, зокрема, йшлося про бунти в Хусті за приєднання міста до Угорщини. Цілий ряд радіопередач був присвячений фантастичному подорожанню продуктів харчування. Необхідно відзначити, що таке явище мало місце, однак ціна хліба ніколи не досягала 20 кч., як повідомляло угорське радіо.

Ще більш сфальсифіковані й навіть безглузді сенсації передавало польське радіо. Наведемо кілька з них: 25 листопада 1938 р. Військо в Хусті збунтувалось проти влади А.Волошина, зайняло хустський замок і звідти бомбардує Прагу; 16 листопада 1938 р. в Хусті вибухнула епідемія азіатської чуми. Лікарі повтікали, а населення поголовно гине. Всіх, хто виходить з міста, безпощадно розстрілюють. Трупи тисяч людей лежать на вулиці; 27 листопада 1938 р. на Підкарпатській Русі страшний голод. Хліба вже давно ніхто не бачив. Зафіксовано багато випадків людодства; 28 листопада 1938 р. Сьогодні вночі землетрус знищив Рахів. Ціла околиця залита водою. Ніхто з населення не врятувався.

Угорська розвідка уважно слідкувала за розвитком політичних подій у Карпатській Україні. Згідно телетайпного повідомлення Коффи від 14 січня 1939 р., із Карпатської України поступило понад 740 донесень від різних угорських агентів [4, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko.1938]. Коффа (кличка угорського агента – В. Г.) доносив, що “в околиці населеного пункту Гордичо з'явилися 180 українських терористів (галичан – М.В.), а в околиці Косино – 160” [4, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko.1938]. До Будапешту надходили постійні донесення від угорських агентів про проведення мобілізації в збройних силах Чехословаччини. Протягом 13–29 січня 1939 року агент “Коффа” передавав по телетайпу, що “всіх румун, які були в 1936–1937 рр. звільнені в запас, повернули у військові частини. Багато серед них є угорців. Всіх, що одержали повістки, просили з'явитися 15 січня 1939 р. на свої призовні пункти о шостій годині ранку. Місцезнаходження призовних пунктів нам невідомі. Відомо, що більшість із цих призовників сконцентровані в Сату-Марському окрузі” [4, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko.1938]. Агент “Кузьма” доносив, що “два вояки із повною амуніцією пішли на своє місце проживання. На чеській території майже всі дорослі одержали повістки для негайної появи в казармах, де вони раніше проходили військову службу. Через п'ять днів їх повинні перекинути в інші місця розташування” [4, Koffa 29,

144/1232, eln.2, vkf. ko.1938]. Нерідко угорським агентам були відомі навіть такі дрібниці, як кількість новобранців, рівень забезпечення продуктами харчування тощо. Уже названий вище агент доповідав своєму начальству, що у брatisлавській в'язниці залишилось всього 60 чоловік, яких охороняють воїни 39-го піхотного полку. Всі решта (понад 200 чоловік) звільнені й направлені у військові частини [4, Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko.1938].

Серед завдань, які ставились перед угорськими агентами, був збір компрометуючих матеріалів на “неблагодійних” політичних діячів, науковців і педагогів краю. Так, агент “Г” доносив про наявність у сваявського лікаря М. Різдорфера карти Великої України, яка “крім українських земель у Польщі, Радянському Союзі також включає і територію Північно-Східної Угорщини по Дебрецен” [4, 29218/29, eln.2, vkf. ko. 1939, 525 óld]. Гортистам було відомо, що “священик В.Лар у приміщенні виноградівської вчительської семінарії роздавав зброю дівчатам для боротьби проти угорців” [4, Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939]. Серед неблагонадійних називалися прізвища Ю. Перевузника, М. Долина та інших, які, на превеликий жаль угорських агентів, після окупації краю угорцями покинули Карпатську Україну [4, Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939]. Вчитель малювання Й. Бокшай хоч і залишився на окупованій території, однак “вимагав українського громадянства” [4, Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939].

Стеження за патріотично настроєними закарпатцями продовжувалось і після повної окупації краю угорськими військами. Невідомий угорський агент доносив, що “коли угорські частини ввійшли в Великий Березний, вчитель Патакі відмовився вивісити угорський прапор на школі” [4, Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939], а “греко-католицький священик Бачинський під час проповіді в церкві не захотів виконати гімн Угорщини” [4, Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939]. У Рахові “священик Волошин багато зробив шкоди Угорщині” [4, Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939]. Вчитель Іванчо “під час викладання свого предмету постійно знущався над угорською історією” [4, Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939], а перечинський інспектор шкіл Ю. Петенко “виступав проти мадяризації шкіл” [4, Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939].

Отже, поряд з численними диверсіями терористів, внутрішній спокій в краї порушувала антиукраїнська і античеська пропаганда, заклики до скинення законної влади. Використані матеріали переконують, що в середині Карпатської України уряд А. Волошина мав серйозну опозицію в особі проугорських елементів, з якою не міг не рахуватися. Всі ці фактори діяли одночасно і постійно, чим робили внутрішньополітичне становище Карпатської України нестабільним і вибухонебезпечним. Вони прискорили встановлення в краї авторитарного режиму, якому демократичні процеси стали заважати. На засіданні УЦНР 30 грудня 1938 р. один із відомих політичних діячів краю М. Брацайко відверто заявив: “Принцип демократичний нам є шкідливий” [1, ф.1148, оп.1, спр.1, арк.1].

А.Волошин видав кілька наказів про закриття окремих видань, які не влаштовували нову владу. Така доля спіткала щоденники “Русин”, “Карпатський Голос”, “Русский голос” [1, ф.3, оп.3, спр.48, арк.16]. Уряд А. Волошина повідомляв сваявські окружні власті, що видано наказ про негайне закриття часопису “Тиса”, який “загрожує своїм змістом публичний лад та безпеку” [1, ф.3,

оп.1, спр.48, арк.1]. Причиною такому рішенню послужили всього дві статті, поміщені в цьому часописі: “Хліба і роботи, а не летючки” і “Ужгород–Мукачеве” [1, ф.4с/18, оп.1, спр.8, арк.1]. Головний редактор часопису І.Ковач і відповідальний редактор Б. Сцитовський переконували своїх читачів, що “новая республика и новая Подкарпатская Русь не обеспечит ему ту спокойную жизнь, ту русскую культуру и тот насыщенный кусок хлеба, якими он до сих пор жил” [1, ф.4с/18, оп.1, спр.80, арк.4]. Нерідко закриття русофільських газет вимагали самі закарпатці. М. Мандрик із Севлюша повідомляв відділ преси і пропаганди, що “кожна стаття газети “Дневник” гидким та підлим способом нападає на все, що українське... Необхідно застановити часопис” [1, ф.3, оп.3, спр.75, арк.4]. На території краю було заборонено розповсюджувати газети “Кіш Уйшаг”, “Пешті Гірлоп” і “Ешти Ушаг” [1, ф.3, оп.2, спр.14, арк.17]. А. Волошин сповіщав С. Сабола, що “Календар”, який він видає, надрукують тільки “під умовою, що фотографії на сторінках 39/40 і 45/46 будуть усунені” [1, ф.3, оп.2, спр.65, арк.26]. Вищеназвані факти свідчать про введення жорсткої цензури на газети і журнали, які видавалися в Карпатській Україні. Переважна більшість з них була закрита. Це стосується також і численних “Обществ им. Духновича”. Зокрема, 30 листопада 1938 р. таке “Общество” було закрито в с.Вишково [1, ф.17, оп.2, спр.320, арк.1].

20 листопада 1938 р., згідно з наказом А. Волошина у Карпатській Україні був утворений і почав діяти концентраційний табір Думен поблизу Рахова. До нього могли потрапити “дезертири та втікачі з заграниці” і “політичні провинивці з нашого краю...” [1, ф.3, оп.1, спр.16, арк.3]. Що ж являв собою цей табір? Словацький письменник Ф. Іванчо, який від другої половини грудня 1938 р. знаходився в таборі, писав, що “Думен можна назвати концтабором лише умовно... В думенському таборі бракувало те основне, без чого не обходяться справжні концтабори, якими є: подвійна огорожа з колючого дроту навколо табірної площі, навколо табору заборонна площа – зона; на вуглах табору – сторожові вишки з озброєними вартівими; страва – за процентами виконаної денної норми; робочий день – 12 годин в кожному пору року”. Інший очевидець тих подій, М. Бандусяк писав, що в таборі “охорони не було, ізольовані могли легко втекти”. Отже, думенський табір важко назвати концентраційним, на зразок фашистських чи сталінських. Його створення було актом більш символічним, ніж місцем катування і знешкодження інакомислячих. Підтвердженням цієї думки є той факт, що на Думені не засвідчено жодного вбивства засланих туди порушників закону.

Безумовно, що такі акти, як закриття друкованих органів і окремих русофільських товариств, утворення концентраційного табору, арешти неблагодійних, а насправді, угорських агентів, були недемократичними. Вони свідчили про існування держави авторитарного типу. Однак, враховуючи цілий ряд факторів (складна міжнародна обстановка, диверсії угорських і польських терористів, активна і цілеспрямована антиукраїнська пропаганда в краї, яку проводила проугорська “п’ята колона”, заклики до скинення законного уряду), уряд Карпатської України, в інтересах збереження спокою в державі і з метою створення нормальних умов у краї, вирішив піти на певне згортання демократії і консолідувати всі патріотичні сили Закарпаття.

Отже, антиукраїнська і античехословацька діяльність угорської іреденти, яка не припинялася протягом всього міжвоєнного періоду, набула своєї кульмінації наприкінці 30-х років. Закарпаття наводнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, розповсюджували листівки антиукраїнського змісту, повідомляли вісті про діяльність окремих політичних діячів Карпатської України. Систематичною і цілеспрямованою була угорська і польська радіопропаганда. Чехословацький і український уряди докладали всіх зусиль, щоб чинити опір ворожій пропаганді, однак не могли з нею не рахуватися. Діяльність проугорської “п’ятої колони” прискорила встановлення в краї авторитарного режиму, атрибутами якого стали закриття окремих друкованих органів і русофільських товариств, відкриття концентраційного табору для ізоляції внутрішніх і зовнішніх ворогів Карпатської України. Такий крок уряду А. Волошина слід вважати оправданим, що зумовлювався необхідністю створення оптимальних умов для функціонування молоді держави.

1. Державний архів Закарпатської області.
2. Archiv Ministerstva Zahranicnih Veci. Praga.
3. Vojensky Historicky Arhiv. Praga.
4. Nadtortneni Leveltar.
5. Orszagos Leveltar.
6. Нова свобода.

«ГІБРИДНА ВІЙНА» УГОРСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ТЕРОРИСТІВ У КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ (1938-1939)

The article analyzes anti-Ukrainian propaganda and agitation of Horthy's Hungary towards the Carpathian Ukraine on the eve of the Second World War. The author argues that the activities of the pro-Hungarian "fifth column" led to a certain curtailment of democratic processes. At the same time, this state of affairs was conditioned by the need to stabilize the political situation in the young autonomous state.

Позиція Німеччини щодо Карпатської України змусила уряд Угорщини дещо призупинити свої агресивні плани. Однак це не свідчило, що вона відмовилася від свого наміру організувати вторгнення в Закарпаття. Будапешт «в даний час, – писав угорський посол в Польщі А. Хорі міністру закордонних справ Угорщини К. Кані, - вважає можливим досягнути своїх цілей з допомогою дипломатичних засобів» [5, с. 134]. Польща теж, хоч її збройні сили були готові до ведення бойових дій по всьому фронту, зрозуміла, що «воєнне втручання... в значній мірі зашкодило б справі, ніж принесло б їй користь» [5, с. 134]. Угорщина продовжувала покладати надії на те, що «русинський уряд... попросить нас ввести угорські війська з метою підтримання порядку на ще зберігшійся русинській території» [5, с. 135]. Від Польщі вимагалось тільки «підсилити дії диверсійних загонів», а на випадок «операції в Русинській області угорський генеральний штаб просив тільки підтримки з боку одної польської дивізії» [5, с. 135].

Під час зустрічі 5 жовтня 1938 р. у Варшаві угорського та польського керівників МЗС І. Чакі та Ю. Бека було досягнуто попередньої домовленості щодо співпраці двох держав у проведенні спільної саботажно-диверсійної операції на території Карпатської України для якнайшвидшого приєднання цього краю до складу Угорщини і встановлення спільного польсько-угорського кордону в Карпатах. 10 жовтня у Варшаві відбулися польсько-угорські переговори, під час яких начальник польського генерального штабу В. Стахевич пообіцяв, що польська сторона почне таємну диверсійну акцію на території Закарпаття після відповідних дій з угорського боку. Одночасно між Варшавою та Будапештом розпочався обмін розвідувальними даними про український рух у Підкарпатській Русі [21, с. 14].

Угорські приготування до вторгнення на територію Карпатської України не припинялися ні на мить. М. Козма зробив запис у своєму щоденнику 17 листопада 1938 р.: «20-го вночі русинська область все ж буде нашою» [5, с. 136]. Добре розуміючи, що окупація Закарпаття угорськими військами приведе до встановлення спільного польсько-угорського кордону, Німеччина рішуче виступила проти агресії. 18 листопада 1938 р. Е. Верман висвітлив перед угорським керівництвом позицію Німеччини, яка вважала «подібний крок з угорського боку ризикованим», який може призвести до серйозних ускладнень. Е. Верман нагадав, що «новий чехословацько-угорський кордон був встановлений

рішенням Віденського арбітражу на основі національного принципу» [5, с. 140]. Вслід за цим надійшли німецька й італійська ноти міністру закордонних справ Угорщини К. Кані [5, с. 140–142], на які Будапешт відповів меморандумом від 22 листопада 1938 р. Згідно з ним Угорщина була готова до співробітництва з Німеччиною, а її уряд заявив про намір вступити до антикомінтернівського пакту [5, с. 142–143] і вийти з Ліги Націй [5, с. 142]. Отже, спроба Угорщини окупувати Закарпаття 20 листопада 1938 р. закінчилася для неї повним крахом. Необхідно було шукати інші шляхи. Угорський посол в Польщі А. Хорі 25 листопада 1938 р. виклав свої думки з приводу взяття «Русинської області... шляхом закриття всіх до єдиного шляхів сполучення при допомозі підричних акцій. Шляхом пропаганди підготувати населення до плебісциту і одночасно енергійними дипломатичними акціями створити необхідні для цього умови» [5, с. 144].

Політика Німеччини стосовно Карпатської України, зокрема її реакція на спробу окупації краю Угорщиною, зробили великий політичний резонанс в Європі. Складалося враження, що Третій Рейх дійсно хоче використати Карпатську Україну як П'ємонт для об'єднання навколо неї всіх українських земель. 6 грудня 1938 р. Д. Ллойд Джордж у розмові з І. Майським висловив думку, що «план Гітлера полягає в тому, щоб забрати «коридор» і Сілезію, відторгнути від Польщі її українську частину та приєднати її до Закарпатської України й створити з цих двох частин васальну Українську державу на зразок Чехословаччини. Такою є найближча мета. У більш далекому майбутньому, можливо, Гітлер думає здійснити акцію проти Радянської України». Подібні думки висловили представники міністерства закордонних справ Великобританії. Начальник французького генерального штабу генерал М. Гамлен вважав, що «найбільш вірогідною і найближчою метою німецької експансії буде Україна». Французький посол Франції в Німеччині Р. Кулондр писав 15 грудня 1938 р. міністру закордонних справ Ж. Бонне: «В оточенні Гітлера говорять про таку операцію, яка повторила б у більш широких масштабах операцію в Судетах: проведення в Польщі, Румунії і СРСР пропаганди за надання незалежності Україні... І центром руху стане Закарпатська Україна... Таким чином, Чехословаччина... служить рейху у вигляді тарана для пролому воріт на Сході» [7, с. 267].

Безперечно, ідея створення соборної України на базі Закарпаття зароджувалась в Берліні. Однак, існували також і інші міркування з цього приводу. На думку народного комісара закордонних справ СРСР М. Литвинова, «галас навколо української проблеми створений, чесно кажучи, не так німецькою пресою, як пресою інших країн, зокрема Великої Британії та Франції. Цілком можливо, що всім цим керували з Берліна» [20, с. 472]. На глибоке переконання повноважного представника СРСР у Франції Я. Суріца, «Бонне і його оточення зітхнуть з полегшенням, якщо німці справді нападуть на Україну» [7, с. 270]. Галас, піднятий європейською пресою з приводу Карпатської України, в деякій мірі насторожив Угорщину й Польщу. Будапешт був готовий піти на будь-які жертви, щоб тільки одержати дозвіл Берліна на повну окупацію Закарпаття. 27 грудня 1938 р. міністр закордонних справ Угорщини І. Чакі повідомив угорські місії у Вашингтоні, Парижі і Лондоні про намір вийти з Ліги Націй [5, с. 147].

Варшава теж побоювалась, що Карпатська Україна «може одного дня розвинути в огнище такої тривоги для Польщі, що польський уряд буде примушений взяти до уваги втручання, яке може призвести до дальших комплікацій. Це головна причина, чому Польща змагає до спільного кордону з Угорщиною» [8, с. 11].

Якщо раніше Угорщина акцентувала увагу Німеччини на необхідності встановлення польсько-угорського кордону, то на початку 1939 р. вона заявила про потребу приєднати Закарпаття з економічної точки зору. І. Чакі в листі до угорського посла в Німеччині Д. Стояї 26 лютого 1939 р. писав: «Поясніть (Німеччині – М.В.), що Карпатська область має для нас важливе значення не для встановлення спільного з поляками кордону, а тому, що ми не хочемо допустити винищення лісів так званим українським урядом. Таким чином, ми прагнемо не до заволодіння Карпатським хребтом, а до того, щоб Русинська область до верхнього кордону лісів входила до складу Угорщини» [5, с. 156]. Тобто, Закарпаття розглядалося в Будапешті як сировинна база, складова частина Угорщини, яка тимчасово відірвана від святостефанської корони. Заступник міністра закордонних справ Угорщини Я. Вернле повідомляв І. Чакі, що Й. Ріббентропу «до цих пір... здавалось, що ми добиваємось Русинської області по політичним мотивам, і він не знав, які життєво важливі інтереси зв'язують нас з краєм» [5, с.158].

Протягом всього міжвоєнного періоду Чехословаччина підтримувала дружні стосунки з Югославією. Що стосується Угорщини, то вона постійно намагалася з допомогою питання про національні меншини ізолювати Чехословаччину від її союзників – Югославії і Румунії. Чехословацько-югославські відносини зазнали відчутного удару після Мюнхенської конференції, коли, фактично, настав кінець існуванню Малої Антанти як політичного союзу Чехословаччини, Югославії і Румунії. Окремі балканські країни по-різному відчули на собі наслідки Мюнхена. Що стосується Югославії, то вона все більше ставала об'єктом відкритого натиску з боку фашистської Німеччини. Необхідно погодитись з міркуванням В. Шандора, що «у період першої республіки Карпатська Україна відігравала поважну стратегічну роль як зв'язок до держав Малої Антанти – Румунії та Югославії. У новім укладі сил вона втратила своє первісне значення» [12, с. 218].

Не дивлячись на такі зміни в світовій політиці, уряд Югославії рішуче виступав проти угорських зазіхань на Закарпаття. Це стосується і югославської періодики. «Населення цього краю, – повідомляло «Време», – не хоче вертатися під малярське панування, яке лишило сумні спомини. Підкарпатські українці запевняють свої права в союзі з чехами і словаками» [14]. Уряд Югославії вимагав, щоб Німеччина та Італія не підтримували ідею спільного угорсько-польського кордону [10, 1938, 15 жов.]. Югославський щоденник «Політика» підтримав прихильну позицію Румунії щодо Карпатської України [10, 1938, 29 жов.]. Ставлення народів Югославії до Закарпаття видно із статті «Серби, хорвати й словінці з нами!», опублікованій на сторінках «Нової свободи» [10, 1938, 3 жов.].

Румунія, як і Югославія, лояльно ставилася до Карпатської України, принаймні до тих пір, поки існувала федеративна Чехословаччина. Не випадково А. Волошин, переконавшись у безнадійності захисту Карпатської України власними силами, здійснив спробу домовитися з урядом Румунії про приєднання

краю до неї. Мотивація була така: в Румунії проживають українці – наші рідні брати. Румунія постійно звинувачувала Угорщину, яка проводила шалену радіопропаганду стосовно Закарпаття. Зовнішньополітичний курс Румунії полягав у наступному: лояльність румунського уряду до Чехословаччини; бажання зберегти з нею нормальні економічні та політичні взаємини; неприхильність до військового посилення Угорщини; недовір'я до запевнень Будапешту щодо Трансільванії; небажання брати участь в політичних комбінаціях, спрямованих проти Німеччини [14, 15, 20].

Румунія до кінця виконувала союзницькі зобов'язання щодо Чехословаччини. Доказом цього є підписання договору про поставки кукурудзи в гірські райони Закарпаття. Однак, це не означало, що румунський уряд не мав інтересів до Чехословаччини. Як тільки стало відомо, що ЧСР перестала існувати як держава, Румунія висунула свої вимоги. Посол Угорщини в Румунії Л. Бардоші повідомив І. Чакі, що 16 березня 1939 р. міністр закордонних справ Румунії Г. Гафенку «послався на свої попередні повідомлення про те, що румунський уряд до останніх подій змінив свою позицію, яку він займав в Галаці в питанні про Русинську область. Румунія також має свої інтереси на русинській території. Це відноситься до прикордонних сіл, населених румунами, і до території, через яку проходить залізнична лінія Мараморош–Сигет–Коломеа» [5, с. 158].

Міжнародне становище Карпатської України значно ускладнювали безперервні напади угорських і польських терористів. Ще у вересні 1936 р. відбулася зустріч Гітлера з регентом Угорщини М. Горті, яка «започаткувала пізнішу співпрацю німецько-угорських політичних і військових сил» [11, с. 89]. Однак на перших порах Берлін не давав згоду на відкриту інтервенцію і угорський уряд обмежився засиланням терористичних груп на міста і села Карпатської України.

1 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Угорщини Б. Імреді таємно доручив колишньому міністру внутрішніх справ М. Козмі сформуванню диверсійні загони для підривної роботи на Закарпатті. «В половині одинадцятої, – писав М. Козма в своєму «Щоденнику», – мене викликав Імреді і попросив взяти на себе політичне керівництво акцією в Русинській області, здійснення пропаганди там і керівництво повстанцями. Він прийняв усі мої пропозиції і погодився на використання, якщо цього вимагатиме обстановка нелегальних і насильницьких засобів» [5, с. 108]. Разом з І. Геяшем М. Козма створив «гвардію обірванців» («Саботчопот») в складі 600 чоловік [22, с. 256]. Ще у вересні 1938 р. терористичні угруповання почав створювати С. Фенцик. Банди чорносорочечників сформувалися у Берегові, Мукачеві та Радванці. Окремі їх загони, до яких також залучали вихованців «Руського скауту», очолювали С. Крайняк, Б. Балецький, В. Реберка [22, с. 258].

М. Козма був переконаний, що ведення «малої війни» слід доручити будь-якому «колишньому атаману розбійницької ватаги» [22, с. 257]. Щось подібне читаємо в іншому місці «Щоденника»: «Негайне вирішення русинського питання настільки важливе з точки зору майбутнього Угорщини, що заради цього я готовий піти на будь-який ризик, якщо потрібно, то стати до стінки» [6, С.220]. Діяльність терористичних загонів М. Козма розглядав виключно в альянсі з

поляками. «Я запропонував Імреді, – писав він 4 жовтня 1938 р., – щоб Чакі, я чи хто-небудь інший негайно вилетів у Варшаву для безпосереднього обговорення з поляками політичної сторони питання, для організації зустрічі наших людей, які досягнуть польського кордону, для обговорення питання про розміщення і можливе використання направленою сюди загону в 100–200 чоловік – чисельність залежить від бажання польської сторони – і, нарешті, для організації польської добровольської акції і співробітництва з ними» [5, с. 109].

4 жовтня 1938 р. в с. Вашарошномень, що за 45 км від кордону з Карпатською Україною, стали зосереджуватись угорські диверсійні формування, укомплектовані з новобранців, резервістів, добровольців. За підрахунками українського історика О. Пагірі, на середину місяця чисельність цих формувань досягла 6 тисяч чоловік, які були поділені на 18 батальонів по 300 осіб у кожному. Також поблизу Кішварди було створено спеціальну групу «С» під командуванням С. Валеріана у складі 300 чоловік, яка складалась зі спеціалістів із підривної, диверсійно-саботажної, партизанської і терористичної роботи [21, с. 71].

Пропозиція М. Козми була схвально зустрінута у Варшаві. 7 жовтня 1938 р. посол Угорщини в Польщі А. Хорі повідомляв міністра закордонних справ країни К. Каню, що поляки «рекомендують негайно почати широкий саботаж в Русинській області... Я домовився про подібні акції з польського боку – з допомогою агентів. Але до цих пір поки я не зможу послатися на серйозні акції саботажу з угорського боку, всі мої зусилля виявляться марними» [5, с. 112–113]. Польський генеральний штаб активно включився в роботу. 10 жовтня 1938 р. угорський воєнний аташе в Польщі Б. Лендєл доповідав начальнику генштабу Угорщини, що «в Мукачево й Ужгород під керівництвом офіцера будуть направлені, як мені здається, солдати дійсної служби в цивільному одязі. Чисельний склад загонів буде відповідати нашим планам... По інших дорогах вони направлять в Русинську область патрулі, які складатимуться із добровольців, з метою здійснення вибухів та інших підривних дій. Польська сторона активізує свою діяльність, коли угорські підривні загони розгорнуть бойові операції. Для координації дій вони просять щоденно інформувати їх про обстановку» [5, с. 113].

Поява угорських терористів зафіксована в першій половині жовтня 1938 р. У щоденнику В. Гренджі-Донського є такий запис: «вчорашнього дня, ранком о 4-ій годині, в нашій країні з'явилися мадярські терористи. Біля станції Беня напали на боржавський залізничний міст, вбили одного вояка, що там був на сторожі, пошкодили міст екразитом і напали на потяг число 1108. Вбили також начальника станції, ограбили подорожніх, кілька наших вояків полонили і відвели з собою. Подалися в берегівські винниці та ліси» [6, с. 23]. Першу появу угорських терористів В. Гренджа-Донський відносить до 10 жовтня 1938 р. Аналогічної точки зору притримується також П. Стерчо: «Вночі з 9-го на 10-го жовтня 1938 р. перша група «Рондьош Гарди» приїхала до пограничної місцевості Тарпи, а звідти через зв'язок мукачівського мадяра Мікловша Ерделі перейшла кордон на річці Боржаві і вдерлася в Карпатську Україну» [23, с. 16]. Українські вчені О. Довганич, З. Пашкуй і М. Троян вважають, що перші угорські терористи в складі 12 чоловік з'явилися на території Закарпаття 5 жовтня 1938 р. [18, с. 14]. Однак архівних документів, які б підтверджували цей факт, не виявлено.

Із зашифрованої телеграми міністра закордонних справ Угорщини К. Кані послу в Польщі А. Хорі видно, що станом на 12 жовтня 1938 р. угорцям «вдалося закинути в Русинську область приблизно 750–800 чоловік. Після сутичок і актів саботажу, що мали місце вчора і позавчора, чехи буквально наглухо закрили кордон» [5, с. 113]. За підрахунками О. Пагірі, з 6 до 24 жовтня невеликі угорські диверсійні групи по 10 осіб здійснили 11 рейдів на 8 км углиб території Закарпаття, атакуючи підрозділи чехословацької армії та знищуючи об'єкти комунікації [21, с. 72]. 14 жовтня 1938 р. угорські терористи були вдруге зафіксовані в околицях Берегова. В сутичці з ними загинув чеський жандарм А. Риган, родом із села Дубриничі [6, с. 28]. Однак, своєчасно надійшло підкріплення й терористи змушені були відступити. Урядова газета «Нова свобода» повідомляла про появу 300 озброєних терористів поблизу Мужієва [10, 1938, 20 жов.], а 21 жовтня 1938 р. поблизу Волівця [6, с. 34].

Напади угорських терористів почастишали після Віденського арбітражу. Командуючий 12 чехословацької дивізії доповідав, що 3 листопада 1938 р. «між 3 і 5 годинами відбувся напад терористів на с. Косино... По терористах було відкрито вогонь з автоматичних пістолетів і кулеметів, використано ручні гранати. Під час нападу загинув четник-аспірант... Терористи використовували кулі «дум-дум» [4, і.с.5349, karton 23]. Того ж дня угорці повторили напад, в ході якого були поранені п'ятеро чехословацьких прикордонників» [4, і.с.5349]. 4 листопада два терористи відкрили вогонь у Косинському Верху. Вони були озброєні ручними гранатами і автоматичними пістолетами. Під час перестрілки три чехословацькі прикордонники отримали легкі поранення [4, і.с.5349]. 5 і 6 листопада знову зафіксовані збройні інциденти на угорсько-чехословацькому пограниччі, в ході яких один чеський воїн був важко поранений. 9 листопада угорські терористи, озброєні автоматичними пістолетами і ручними гранатами, здійснили новий напад на чехословацьких прикордонників у Косині. В сутичці загинув чеський підстаршина і п'ятеро чоловік були поранені [6, с. 73]. 11 листопада загін із двадцяти угорських терористів був атакований чехословацькими військами в районі с. Підгоряни. Чехословацька сторона втрат не мала [4, і.с.5349]. 17 листопада відбито напад тридцяти угорських терористів поблизу Страбичова [4, і.с.5349]. 21 листопада вони з'явилися в Малому Давидкові, а 22 листопада в Шаланках чехословацькими прикордонниками були затримані два терористи, озброєні кулеметом і автоматичними пістолетами [4, і.с.5349].

25 листопада 1938 р. почалася перестрілка в районі с. Хлумець, південніше Ужгорода. Того ж дня угорських терористів було обстріляно поблизу Ракошина [1, ф.3, оп.1, спр.32, арк.1-3]. Наступного дня були затримані кілька «затятих терористів» на чолі з Міхалом Гімро [1, ф.3, оп.1, спр.44, арк.1]. Угорські терористи ще не раз з'являлися в цьому селі. Начальник мукачівського окружного управління доповідав 28 листопада 1938 р. Президії крайового управління в Хусті, що «цивільне населення зробило напад на охорону 4/86 роти, розміщеної в дворі угорської школи в Ракошині, стріляли із автоматичних пістолетів» [1, ф.211, оп.1, спр. 42, арк.20]. Напад організували Тор Бака Іржі, Тор Бака Йозеф, Мольнар Ян, Олександр Тар, Штефан Геза Тор, які були запідозрені в тому, що

зв'язані з угорськими терористами в Мукачеві. Під час спроби втекти, троє терористів були вбиті. Слідство встановило, що в Ракошині була організована місцева дільниця «Сабатчопот», яка підтримувала тісні зв'язки з Мукачевом і одержувала звітти зброю [1, ф.211, оп.1, спр.43, арк.20].

Протягом грудня 1938 р. озброєні угорські терористи регулярно здійснювали напади на населені пункти Карпатської України. 6 грудня під час перестрілки з чехословацькими прикордонниками загинув один терорист в с. Богдан [4, і.с.5349]. 7 грудня тридцять терористів з Ужгороду напали в с. Довге. По них було відкрито вогонь з кулеметів і рушниць, використано гранати. Втративши одного чоловіка вбитим, вони відступили в ужгородському напрямку [4, і.с.5349]. 8–9 грудня по закарпатським прикордонним пунктам було відкрито вогонь з території, окупованої Угорщиною. Жертв не було [4, і.с.5349]. 10 грудня зафіксовано новий напад на с. Довге, а 12 грудня – на с. Горяни [4, і.с.5349]. Під час нападу шістьох терористів на населені пункти Вербовець і Олешник 13 грудня був важко поранений чехословацький прикордонник, якому довелося ампутувати ногу. З боку терористів втрат не було [4, і.с.5349]. 21 грудня перестрілка з терористами в Радванському лісі тривала до світанку [4, і.с.5349]. 23 грудня терористи здійснили напад на с. Горяни, а 24 грудня – на с. Барвінкош [4, і.с.5349]. 25–29 грудня угорські літаки кілька разів пересікали повітряний простір Чехословаччини, однак до нападу справа не дійшла [4, і.с.5349]. 30–31 грудня група угорських терористів здійснила кілька нападів на с. Макарієво [1, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1]. Один із них детально описала «Нова свобода»: «Чотири малярські терористи ввійшли до хати й питали чи в хаті не мешкають фінанси. Переглянули цілу хату, але так нічого не нашли. Зараз як вийшли з хатчини, кинули 6 ручних гранат, потому зачали стріляти 20 хвилин. На вистріли малярських терористів відповіла наша сторожа СТОС (прикордонні підрозділи – М.В.) вистрілами з легкого кулемету» [10, 1939, 12 січ.].

В. Комаринський, який очолював відділ преси і пропаганди в уряді Карпатської України, писав до Президії міністерства внутрішніх справ: «Голошу, що в послідніх днях знову починають занепокоючу роботу на границях малярські терористи, не є то родовиті терористи маляри, але се є з одної сторони утікачі-дезертири з нашої армії, а з другої сторони приклонники Др. Фенцика, Бродія і Демка, які втекли з нашої території до Мукачева. Після вичислення є таких людей в Мукачеві около 300» [1, ф.17, оп.2, спр.319, арк.2]. Отже, мова йде про терористичні загони, які почали формуватися на захопленій Угорщиною закарпатській території. Згідно з даними чехословацької служби безпеки, 1 січня 1939 р. в Ужгороді перебувало 6000 терористів, готових до проведення диверсійних акцій на території Карпатської України [4, і.с.5349].

5–6 січня 1939 р. «малярські терористи самі випроковували інцидент і напали на нашу пограничну сторожу. Ведучим цих терористів був колишній районний поліційний інспектор Білик Ференц, далі Басараб Ференц, Чулак Тодор і Шелебі Міклош. Басараб, Чулак та Шелебі переступили границю біля Підмонастиря – вони мали намір зайняти чехословацьку пограничну сторожу і наступати далі... Терористів, організованих до цього нападу було 350, майже усі маляри, з них 50 походило прямо з Мукачева, інші з околиці» [10, 1939, 3 лют.]. Подібні події мали

місце в околицях Ужгорода. На прикордонну сторожу напала група угорських терористів на чолі з Іштваном Калмаром [10, 1939, 3 лют.]. Необхідно відзначити, що більшовицька газета «Правда» відмічала на своїх сторінках «найменші сутички, що в цей час проходили на нових чехословацьких кордонах на території Закарпаття» [17, с. 221].

Великий бій мав місце 6 січня 1939 р. в с. Росвигово. Терористів нараховувалось від 200 до 250 чоловік. Бій тривав дві години, опісля чого терористи повернулись на свою територію. Чехословацькі прикордонники втратили одного фінансового стражника, одного четника, шестеро були поранені, а семеро пропали безвісти. Які мали втрати терористи – з'ясувати не вдалося [4, і.с.5349]. 16 січня «напали мадярські терористи на сторож СТОС коло Барвінкоша. Було 60–80 осіб. По них вистрілено від Баранинець із важкого й з легких кулеметів. Натовп переступив демаркаційну лінію, а то 1 км в напрямі на Баранинці. На нашій стороні були ранені два поліцісти» [1, ф.3, оп.3, спр.56, арк.5]. Аналогічні сутички мали місце 2 січня 1939 р. в с. Барбово [1, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1]. 7 січня терористи напали на чехословацький підрозділ СТОС в Кам'яниці [4, і.с.5349].

Угорські терористичні загони постійно поповнювалися новими людьми. При цьому використовувалися різні методи, нерідко примусові. «За достовірними свідченнями, – повідомляв начальник севлюшського окружного управління Президію управління Підкарпатської Русі, – угорці і далі зараховують в особливі формування «Сабатчопот» і навчають осіб, завербованих на тутешній території, демобілізованих вояків і біженців з цієї території, яких хочуть використати для того, щоб викликати безпорядки на нашій території. Так було з'ясовано, що 14 листопада 1938 р. в с. Вишній Шард у цьому окрузі прийшли два угорські вербувальники Вилмош Пап і Лайош Югас, які, як вони сказали, були уповноважені угорськими властями завербувати на тутешній території 500 чоловік для угорського війська. Далі було з'ясовано, що багато молодих людей, між ними біля 30 призовників, які в цьому році повинні вступити на військову службу, втекли в Угорщину, де їх взяли на військове навчання. Демобілізований вояк Вамош із Севлюша розповідав тут, що угорські солдати били його за те, що він відмовлявся вступати в так звані «Сабатчопот» [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.18]. «В селі Хлумці, – доповідав місцевий начальник жандармерії, – Вінце Гортвай та його 10-ти літній син... переписували по хатам осіб... При складанні списку Гортвай питав людей, чи визнають вони себе угорцями, у випадку позитивної відповіді селяни самі записували своє ім'я в список. Мету проведення перепису Гортвай нікому із записаних не сказав» [1, ф.43, оп.1, спр.73, арк.18].

Британський журналіст Гендерсон писав, що в «околиці Шаланки, 12 миль на схід від Берегова, чехословацька армія взяла в полон 297 угорських терористів, в тому числі 26 офіцерів, 62 підофіцерів, одного аспіранта, чотирьох чехословацьких громадян мадярської національності, а решта були мадярські ревізіоністи. Зібрані в них документи вказували на те, що терористи були вислані генштабом міністерства війни. Допит терористів доказав, що полонені були зібрані і вишколовані в Кішварді близько Теяшбанда, і є під командою поручника

Іштвана Геяша... В Рутенії є розсіяних коло 2000 мадярських терористів...» [12, с. 155].

Станом на 10 лютого 1939 р. угорські терористи 22 рази здійснювали напади на кордони Карпатської України [10, 1939, 25 лют.]. Відзначимо, що це тільки ті сутички. в яких брала участь Карпатська Січ. Директор поліції Карпатської України Ю. Білей, даючи інтерв'ю газеті «Нова свобода», заявив, що «у самому Хусті наші українські хлопці зловили двох мадярських терористів» [10, 1939, 21 лют.]. Рядові терористи усіяко заохочувались і нагороджувались своїми керівниками. «Терорист одержує денно 3,5 пенге, за напад 50 пенге» – повідомляла «Нова свобода» [10, 1939, 3 лют.]. Доказом масовості терористичних нападів на Карпатську Україну є той факт, що Державною прокуратурою у Великому Березному станом на 25 лютого 1939 р. було ув'язнено 345 угорських терористів [1, ф.3, оп.2, спр.17, арк.3; 59, 1938, 16 жов.]. Після оголошення амністії, їх всіх відпустили [1, ф.3, оп.2, спр.17, арк.4].

В жовтні 1938 р. зафіксовано появу польських терористів. «У міжвоєнний період територія Закарпаття була регіоном, за яким влада Польщі спостерігала з особливою увагою. – писав польський історик Д. Домбровський. – Така зацікавленість була ініційована, насамперед, геополітичною роллю, яку відігравали ці землі після Першої світової війни» [19, с. 7]. Варто погодитись із твердженням ученого, що «нелюбов до Чехословаччини у міжвоєнний період відчувалася по обидва боки кордону. Причини небажання вирішити взаємні конфлікти можна шукати як у Варшаві, так і у Празі. У тридцяті роки на взаємні суперечки накладалися амбіції архітекторів закордонної політики сусідів. Не було таємницею, що президент Бенеш і міністр Бек не симпатизували один одному. Обидва прагнули вибитися у лідери центральноєвропейських країн і таку ж роль відводили своїм державам» [19, с. 8].

Польські війська, як і угорські, не маючи офіційної згоди Гітлера на вторгнення до Карпатської України, вирішили обмежитися терористичними акціями. 27 жовтня польські диверсійні групи здійснили спробу висадити в повітря міст поблизу Жорнави [6, с. 44], а наступного дня напали на міст у Вучковому [6, с. 71–72]. У бою з ними загинув чеський жандарм Калчік та кілька закарпатців, зокрема, Й. Лой. В с. Торунь польські терористи вбили синевирця І. Костя [6, с. 72]. Однак ці перші терористичні випадки не слід розцінювати як поодинокі спроби підірвати стабільність внутрішньополітичного становища Чехословаччини й Карпатської України. Архівні джерела, введені до наукового обігу вже згадуваним польським дослідником Д. Домбровським свідчать про чітку військово-диверсійну операцію, що цілеспрямовано проводилась польськими спецслужбами і ввійшла в історію під кодовою назвою «операція Лом».

Майор Едмунд Харашкевич, який був призначений керівником акції «Лом», виділяв у ній наступні основні етапи: 1) приготування (з 7 до 22 жовтня 1938 року); 2) бойово-диверсійні дії (з 22 жовтня до 12 листопада 1938 року); 3) партизансько-диверсійні дії (з 17 до 27 листопада 1938 року); 4) закінчення дій (з 28 листопада до 31 грудня 1938 року) [19, с. 147]. Майор Фелікс Анкерштайн виділив три цикли проведення диверсійної операції: 1) підготовчий (до 20 жовтня

1938 року); 2) організація та здійснення диверсійних дій на Підкарпатській Русі разом з бойовими загонами з Розлуча та партизанськими загонами, негайно мобілізованими за допомогою Стрілецького союзу (з 20 жовтня до 10 листопада 1938 року); 3) організація і формування партизанських загонів, їх підготовчі дії в очікуванні наказу на виконання акції та завершення усієї акції (з 5 листопада до 10 грудня 1938 року) [19, с. 148]. Д. Домбровський у своїй монографії наводить склад польського командування акцією «Лом» у Карпатській Україні: майор Фелікс Анкерштайн, псевдонім «Мальський» - командуючий; капітан Ян Мельчарський, псевдонім «Бонецький» - заступник командуючого, комендант табору в Розлучі та бойової організації; капітан Александер Ромішовський, псевдонім «Флоріан» - оперативний офіцер; майор Владислав Новоженюк, псевдонім «Новий» - командуючий східною диверсійною підгрупою (Стрий – Долина – Калуш); капітан Юліан Борткевич, псевдонім «Бачинський» - командуючий західною диверсійною підгрупою (Турка – Леско – Санок); капітан Владислав Гуттри, псевдонім «Гродзький» - керівник розвідки в Карпатській Україні [19, с. 157]. Останній, який в Ужгороді прикривався дипломатичним паспортом, «починаючи з 12 жовтня 1938 року регулярно оглядав комунікаційні мережі поблизу Великого Березного, Перечина, Ужгорода, Сваляви та Середнього. Отримані матеріали про об'єкти, які підлягали знищенню (лінії електропередач високої напруги, мости, лінії зв'язку) він відправляв дипломатичною поштою капітану Мельчарському» [19, с. 155].

10 листопада 1938 р. Пресова служба Карпатської України повідомляла, що польські терористи «затягнули до Польщі Ярослава Весецького, Вячеслава Ракоса і Ціріса, членів прикордонної сторожі, про яких й досі невідомо, чи живуть» [1, ф.3, оп.2, спр.5, арк.8]. «Нова свобода» повідомляла, що «фінансова дирекція в Хусті, посередництвом влади Карпатської України, дипломатичною дорогою домагатиметься, щоб польські уряди випустили на волю наших оборонців границь» [10, 1939, 18 лют.]. В ніч з 18 на 19 листопада 1938 р. «кількадесят польських терористів в околиці Нижніх Верецьок (Нижніх Воріт – М.В.) напали на нашу прикордонну сторожу. По перестрілці прогнано їх у напрямку польської границі. Терористи полишили одного мертвого і кілька ранених» [10, 1938, 25 лист.]. Напади польських терористів були зафіксовані 2, 3, 13, 15, 16, 18, 19, 22 листопада 1938 р. Постраждали жителі прикордонних з Польщею сіл Торунь, Присліп, Н. Студений, Синевирська Поляна [10, 1938, 20, 25 лист.; 24, с. 77–93].

Д. Домбровський вважає, що найбільш трагічним моментом акції «Лом» була операція, здійснена під керівництвом підпоручика Владислава Вольського. Диверсанти останнього зненацька атакували у ніч з 15 на 16 листопада 1938 року поблизу села Прислоп. На місці загинули три диверсанти, ще одного закатували чехословацькі жандарми. На місці сутички загинули Владислав Гурницький, Владислав Гоффман та Адам Міхалкув. Останньою фатальною смертельною жертвою акції став, за припущенням польської сторони, її командир... Доли загиблих точно не були встановлені. Відомості про їх смерть дійшли до організаторів акції «Лом» завдяки інформаторам на території Карпатської України. Місця їх поховання, найімовірніше, так і не були встановлені [19, с. 197-198]. 18 листопада 1938 року в сутичці з чехословацькими військами загинули

капітан Клепацький, Роман-Юзеф Карпінський та Вавжинець Урбаняк. За повідомленням чехословацьких спецслужб загін польських диверсантів чисельністю до 100 осіб обстріляв (і закидав гранатами) будинок пошти у Торуні та пост жандармерії. Бій тривав від 02.00 до 04.30 ранку 22 листопада 1938 року. Поляки повернулися після підходу сил підтримки з Волового. Під час повернення група підірвала невеликий дорожній міст поблизу раніше знищеної пошти. Хоча у ході більш ніж двогодинного бою було підірвано близько ста гранат, людських жертв не було зафіксовано [19, с. 203].

Із телефонограми угорського посла в Польщі А. Хорі міністру закордонних справ Угорщини К. Кані від 9 листопада 1938 р. випливає, що поляки мали сумнів з приводу звуження боротьби проти Чехословаччини тільки до терористичних акцій. «Питання про Русинську область, – писав А. Хорі, – слід вирішити швидко і самим корінним чином. Можливо, що ми можемо досягти цілі виключно з допомогою повстанських загонів. Але що відбудеться, якщо вони будуть розгромлені? Чи задовільнить нас констатація того факту, що наші спроби не вдалися? Не виключено, що наші повстанські акції будуть відбиті ударом по регулярним угорським військам» [5, с. 133]. 25 листопада 1938 року генерал Владислав Лангнер видав наказ про розформування партизанських загонів. Протягом декількох днів добровольців мали звільнити і відправити додому, а до початку наступного місяця необхідно було повернути на місце обладнання, зброю та обмундирування. Непотрібний кадровий персонал і рядовий склад мали повернутися до місць дислокації. До 10 грудня 1938 року потрібно було закінчити усі розрахунки і звіти. Після отримання 25 листопада 1938 року наказу генерала Лангнера майор Анкерштайн наказав завершити акцію «Лом» [19, с. 204]. Однак необхідно погодитись із висновком Д. Домбровського, «що інформація про завершення акції надійшла пізно, наказ генерала Лангнера не міг бути одразу втілений у життя. Чехословацькі документи стверджують, що останні польські атаки тривали з 26 до 28 листопада 1938 року. Їх жертвою став один митник, який загинув неподалік від Синевирської Поляни» [19, с. 204].

Терористичні акції завдавали великої моральної і матеріальної шкоди. Лише польські терористи станом на 25 листопада 1938 р. завдали збитків на суму 277500 кч. [1, ф.3, оп.3, спр.65, арк.1]. Жителі с. Торунь повідомляли свій уряд, що «дня 5.XII наложити терористи екразит (вибухівку – М.В.) під нотарський уряд (убиток 3400 кч. частково покрився на 1500 кч.), але 22.XII уряд знову був з усіх сторін обстріляний терористами на протязі 2 год. В будову кинули 3 гранати – шкода 5 тис. кч.» [1, ф.4с/18, оп.1, спр.45, арк.1]. Майже після кожного їх нападу були людські втрати. Тільки за кілька днів листопада 1938 р. на польсько-чеському пограниччі загинули «3 вояки, 2 четники, 1 фінансовий стражник, 1 піднотар, 2 дітей» [1, ф.3, оп.3, спр.65, арк.1]. 28, 29 і 31 листопада польські терористи тричі здійснювали напади на с. Вучкове. Січовиками були затримані особи польської національності Богдан Сенчак та Рудольф Пес [4, і.с.65735/38]. Ці та інші факти знайшли відображення в доповідних записках працівників чехословацької служби безпеки. У них фіксувались озброєння, фінансування та рівень військового вишколу терористів [2, і.с.2012, kart.655]. Напади польських терористів не припинялися також в січні-лютому 1939 р. Так, на с. Присліп

«напало 10 польських терористів і зайняли пошту. Будинок пошти збомбардували ручними гранатами і забили поштового урядника Калину. Разом з мужем своїм боронила пошту пані Калинова. Шматки гранати розірвали їй груди і голову» [1, ф.3, оп.3, спр.159, арк.9].

Карпато-українська влада, даючи відповідь на ноти протесту польського посла, в яких її звинувачували у сприянні антипольській пропаганді на території краю, постійно наводила факти руйнівної діяльності польських терористів. 13 листопада 1938 р. у Нижньому Студеному, при переході кордону був вбитий терорист, при якому знайшли «пістоль со значком «Церба», коробочку на сигарети, шкіряний пулярес, в нім 50 кч., 1 пол. злотий і 15 польських грошей» [10, 1938, 25 лист.]. 15 листопада 1938 р. у затриманих польських терористів відібрали ручні гранати польського зразку, годинниковий механізм для запалювачів, запальники з надписом «Краків», польські сигарети, шоколад [10, 1938, 20 лист.].

23 листопада група закордонних журналістів відвідала закарпатські села Вучкове, Торунь, Присліп, Синевирську Поляну, які найбільше постраждали від польських нападів. До складу цієї делегації входив також німецький консул Г. Гофман, який «усе оглянув, сфотографував не тільки місця нападів, але і речі та зброю терористів, яку залишили на місцях» [6, с. 87]. 27 листопада 1938 р. «Нова свобода» повідомляла: «Влада Німеччини сьогодні вислала ноти мадярській й польській владам, у яких... протестує проти висилання терористів польським генеральним штабом з Осмолоди на Карпатську Україну» [10, 1938, 27 лист.]. Керівництво чехословацьких спецслужб високо оцінювали рівень підготовки командирів польських диверсійних груп. Згідно з їх донесеннями, «багато терористичних акцій були проведені енергійно і професійно, а їх командування мало достатньо сміливості, щоби проникати глибоко на нашу територію на декілька днів. Усі групи діяли дуже самовіддано, опікуючись хворими та пораненими». За оцінками чеських дослідників, польські диверсійні та бойові операції в Карпатській Україні були значно успішнішими за угорські [19, с. 208].

За підсумковим звітом майора Анкерштайна в результаті польських диверсійних дій на території Карпатської України було знищено (або пошкоджено) 12 автомобільних мостів, одну греблю, телефонний комутатор та будинок пошти. В одному місці були пошкоджені залізничні колії та лінії електропередач високої напруги. У 27 місцях були пошкоджені телефонні лінії. Ці дії викликали повний безлад і навіть паніку в рядах чехословацьких жандармів, військових підрозділів та прикордонних служб у північній, гористій, частині Закарпаття. За даними командуючого акцією «Лом», втрати неприятеля становили 23 вбитих, 15 поранених, 20 полонених, доставлених на територію Польщі, та 5 полонених, роззброєних і відпущених на місці. Втрати з боку учасників акції становили 11 загиблих (з них 8 вбитих та 3 розстріляних) і 7 поранених. Три особи (з них двоє поранених) потрапили у полон, а ще три – зникли безвісти [19, с. 206]. Однак ці дані важко вважати точними. Правий, безперечно, Д. Домбровський, коли стверджує: «До усієї наданої інформації як про власні втрати, так і про втрати неприятеля слід ставитися дуже обережно, оскільки вона відрізняється від зведень, складених чехословацькою стороною. Не відомо також,

чи точним є список польських втрат. У зведеннях II відділу Головного штабу немає даних про долю провідників, які не були зареєстровані як учасники акції. Їхня функція часто залежала від поставлених завдань. Здається, що дехто був зацікавлений лише у позитивному результаті акцій, часто відмовляючись від участі у небезпечних або ризикованих операціях...» [19, с. 206]. Загальний баланс фінансових втрат на акцію «Лом» становив приблизно 250 тисяч злотих [19, с. 217]. Незаперечним є факт, що «гібридну війну» Польщі в Карпатській Україні не вдалося приховати. Влада Чехословаччини оприлюднила інформацію на цю тему, яка потрапила до закордонної преси, що суттєво ускладнювало тогочасні чехословацько-польські відносини. Головне, чого добивалася польська влада – встановлення спільного угорсько-польського кордону, але цього наприкінці 1938 року досягти не вдалося. Це буде зроблено тільки в березні 1939 року, коли гортистські війська повністю захоплять територію Карпатської України.

Необхідно відзначити, що чехословацький уряд приділяв значну увагу захисту кордонів краю. Нерідко проводились спільні бойові операції загонів СТОС і Карпатської Січі по знешкодженню терористичних груп. В ході такої операції ліквідували групу Йозефа Према [23, с. 17]. Така ж доля спіткала угруповання Ернеста Берзевітці. Були взяті в полон 24 старшини, 62 підстаршини і понад 200 рядових терористів. Страждали не тільки населені пункти, де проживало виключно українське населення. Активізувалися напади угорських терористів на румунські села Марамороша. Активну позицію займав «Орден хоробрих», який ще в 1920 р. заснував М. Горті. Із багатьох організацій цього плану найгіршу репутацію мали так звані «вільні загони», яких очолював уже згадуваний Геяш [13, Р.49–52]. Основним завданням цих банд було знищення неугорського населення на цій території, а їх програма була викладена в брошурі Дечо Чаба, опублікованій у 1939 р. У ній говорилося, що угорська нація є найяскравішим представником монгольської пануючої раси, яка знає тільки перемогу, і в жилах якої кипить кров Атілли, Арпада і Чінгісхана [13, Р.39]. «Я не чекаю, – писав Д. Чаба, – коли прийде помста. Не чекаю! Я нищу кожного волоха, який мені з'явиться на дорозі. Кожного знищу! Я не зволікатиму. Запалю вночі села – волоські села. Поріжу шаблею все населення, отрую усі колодці і навіть знищу дітей у колисках, взагалі знищу цих нелюдів! Не буде ні для кого винятку!» [13, Р.38]. Один із лідерів партії «схрещених стріл» Мивау ще у 1938 р. наголошував, що «націонал-соціалізм Угорщини має як ціль забезпечити перевагу Угорщини по всій течії Дунаю» [3, nr.546, vol.282, Р.290–291].

Серед терористичних банд особливо небезпечним був загін, який очолював Нодь Мігалі «з підрозділу Унгвар» [13, Р.204]. Він, як і його підопічні, добре володів українською та румунською мовами. Напади угорських терористів тримали в постійному страсі місцеве населення. Зафіксовані численні випадки, коли люди втікали на територію Румунії, зокрема до Тиргу-Муреша [13, Р.340]. Становище погіршилося ще більше, коли ця територія була окупована Угорщиною. Архівні документи свідчать про постійні репресії проти місцевого населення, в яких активну участь брали терористи [3, nr.8546, vol.122, Р.65]. Зафіксовані факти знущання над людьми, що не володіли угорською мовою [3, nr.8546, vol.122, Р.180]. У відповідь мали місце протести проти фашистського

режиму, зокрема, у Великому Бичкові [3, nr.8546, vol.122, P.181]. Отже, банди терористів проникали також до Мараморошу, де проживало румунське населення.

Робилися спроби посилити прикордонні війська. В. Комаринський пропонував «усі сторожі... конечно скріпити, а то: на відтинку межі Залужом і Мукачевом о 30 людей, а між селом Старим Давидковом і Чомонником о 20 людей» [1, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1]. Встановилися нормальні взаємини коменданта волівських січовиків С. Фігурою з чехословацькими прикордонниками. Були укріплені сторожові загони в селах Торунь, Присліп, Синевирська Поляна. «В половині листопада, – пригадував Г. Яворенко, – прибули до Торуня січовики під командою... інженера Волянського. У тому часі склад гарнізону вагався між 20 і 25 людьми... Поділено гарнізон на три групи... Кожна група числила по 6–7 людей, маючи лиш по одному крісові і револьверові та 6 гранат на групу. Терористи, мабуть поінформовані місцевими шпигунами і своєю розвідкою про наш приїзд, не відважувалися більше нападати на околиці, які ми захищали» [9, с. 102]. Однак, з останнім твердженням важко погодитися. Хоча напади польських терористів не були такими масовими, однак вони не припинялися.

Оголошувалися додаткові набори до жандармерії. 5 лютого 1939 р. «Нова свобода» опублікувала оголошення, в якому повідомлялось, що «до жандармерії Карпатської України буде прийнято більше жандармів на пробу» [10, 1939, 5 лют.]. Умови прийняття до жандармерії були наступні: «має красву приналежність до Карпатської України; є бездоганний, повноправний та душевно спосібний; переступив 21, а не досяг 35 року життя; є нежонатий або бездітний вдовець; є тілесно сильний і здоровий та є найменше 165 см високий; знає досконало українську мову в слові і письмі; докаже, що має найменше скінчену народню школу; має військове вишколення, виконав військову службу зі зброєю, на протязі найменше такого часу, який військовий закон приписує для нормальної прецензійної служби. До прохання (просьби) треба приложити проголошення, підписане двома свідками, що на випадок прийняття до жандармерії, зобов'язується кандидат служити в жандармерії чотири роки» [10, 1939, 5 лют.].

За нашими підрахунками, тільки в лютому-березні 1939 р. написали заяви з проханням зарахувати їх до жандармерії 278 чоловік [1, ф.17, оп.2, спр.1–320]. Виявляли таке бажання навіть представники інтелігенції. М. Буксар, який працював вчителем у с. Завосино (округ В.Березний), писав: «Нині вся безпека нашої молоді держави є в руках жандармерії, а якраз в кадрі жандармської старшини нема синів українського народу, яких так треба для удержання безпеки супроти ворогів активних по границях, так пасивних – пропаганди» [1, ф.17, оп.2, спр.87, арк.1–2]. У такій формі відбувався процес українізації жандармерії. Хоча, необхідно відзначити, що проходив він досить повільно. Станом на лютий 1939 р. «усіх жандармів у Карпатській Україні є біля 900, з того українців 106» [10, 1939, 2, лют.]. Були випадки преміювання людей, які затримали терориста. 17 листопада 1938 р. начальник канцелярії Президії Карпатської України М. Лацанич видав наказ про всенародне ознайомлення населення з рішенням уряду про «виплачення нагороди за зловлення чужих терористів» [1, ф.3, оп.3, спр.43, арк.2]. У лютому 1939 р. будь-якій людині, яка «беспечностовим органам передасть або

визрадить агента-провокатора, або терориста з чужої держави, буде виплачена нагорода 500 кч.» [1, ф.3, оп.3, спр.43, арк.3].

Уряду Карпатської України за порівняно короткий відрізок часу вдалося переконати населення в необхідності всенародного захисту кордонів краю. Житель с. Синевирська Поляна І. Лобода писав у листі до батька: «Ти, няньку, стій на своєму місці і борони наші границі від мадярів, а ми тут в околиці будемо уважати на наших зрадників та безпощадно нищити польських бандитів... Поодинокі польські бандити в день ховаються у наших лісах, а вночі роблять своє диявольське діло» [10, 1938, 20 лист.]. Загони самооборони були створені у всіх без винятку селах, які межували з Польщею.

Незважаючи на вжиті заходи по боротьбі з нападами угорських і польських терористів, А. Волошин добре розумів усю їх небезпеку. Саме з цієї причини він видав наказ про тимчасове закриття кордонів. У ньому, зокрема, говорилося: «В цілі забезпечення спокійного проведення виборів... запираю з негайною правосильністю всі демаркаційні лінії до Королівства Мадярщини й до Республіки Польської. Це запертя... триватиме до дванадцятої години понеділка 13 лютого 1939 р.» [1, ф.17, оп.2, спр.319, арк.6] Напади терористів не припинялися з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. В. Гренджа-Донський писав, що вони «стероризували і перестрашили народ» [6, С.108]. А. Волошин заявив, що «виправи терористів не є в інтересі доброго сусідського співжиття та що є діянням рішучо незвичайним в історії міжнародних зносин» [1, ф.3, оп.1, спр.9, арк.2]. Змушений він був також визнати, що «Карпатська Україна не в силі відбити їх напади» [1, ф.3, оп.3, спр.156, арк.1]. Після вторгнення гортистських військ на територію Карпатської України, терористи масово вливалися до угорської армії і брали безпосередню участь в репресіях не тільки проти карпатських січовиків, але й мирного населення краю.

Архіви

1. Державний архів Закарпатської області
2. Archiv Ministerstva Zahranicnih Veci. Praga
3. Arhivele Cluj-Napoka M.I.
4. Vojensky Historicky Arhiv. Praga

Опубліковані документи, мемуарна література, матеріали періодики

5. Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962.
6. Гренджа-Донський В. Щоденник. Твори. Т. VIII. Вашингтон, 1987.
7. Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т.1. Ноябрь 1937 – декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. М.: Политиздат, 1981.
8. Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т.2. Январь – август 1939 г. М.: Политиздат, 1981.

9. Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939.
10. Нова свобода.
11. Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. Ужгород, 1992.
12. Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП «Гражда» - Карпатський Союз, 1996.
13. Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaei. Bucuresti, 1985.

Монографії та статті

14. Вегеш М. Карпатська Україна: Документи і факти. Ужгород: Видавництво «Карпати», 2004.
15. Вегеш М., Токар М. Карпатська Україна на шляху державотворення. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009.
16. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / під ред. М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво «Карпати», 2002.
17. Гранчак І.М., Поп І.І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду другої світової війни. *Карпатика. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи*. Ужгород, 1993. С. 223–236.
18. Довганич О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. Закарпаття в роки війни. Ужгород: Карпати, 1990.
19. Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938-1939. Київ: Темпора, 2012.
20. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993.
21. Пагіря О. Карпатська Січ: Військове формування Карпатської України. Київ: Темпора, 2010.
22. Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 роках. Львів, 1963.
23. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. *Державність*. 1993. №1. С.15–24.

«ГІБРИДНА ВІЙНА» ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ: ТЕХНОЛОГІЇ ТА ЗАСОБИ

The aim of the masters thesis is to study the ethno-political conflict as an element of the strategy of the hybrid war. In the framework of the above-mentioned goal, the following tasks are solved to highlight the concepts and peculiarities of the ethno-political conflict. To find out factors of conflict-relatedness of the polyethnic region. Outline the concept and strategy of the hybrid war. Analyze the development of methods of conducting information warfare in the Russian Federation in conditions of ethno-political conflict. Import the genesis and strategy of the hybrid war against the Russian Federation.

Поняття «гібридна війна» все частіше набуває своєї популярності не тільки в роботах публіцистичного характеру, але й у наукових працях сучасних зарубіжних і вітчизняних дослідників. Вивченню її феномену вчені кінця ХХ ст. приділили чимало уваги, але аналіз відбувався виключно як нового методу ведення війни і тільки в загальних рисах виокремлювався інструментарій її здійснення. Збройні конфлікти на пострадянському просторі спонукали вчених до системного дослідження цього явища. Аналіз поглядів на таку війну військових експертів дозволяє нам більш якісно зрозуміти її природу. Вони розглядають сучасні збройні конфлікти як перехід від класичної, тринітарної війни до війни низької інтенсивності. У таких війнах ворог розглядається як цілісна система, боротьба проти якої повинна забезпечити ураження всіх її складових елементів. Однак, така думка панує не у всіх наукових колах. Вчені, об'єктом дослідження яких є сучасні збройні конфлікти, в силу своїх поглядів поділились на дві когорти: перші стверджують про якісну трансформацію сутності і методів ведення війни, а другі акцентують на тому, що аналог інструментарію «гібридної війни» ми можемо віднайти у будь-якому збройному конфлікті, що відбувався раніше.

Не зважаючи на такі кардинально різні погляди науковців, дослідження «гібридної війни» і її інструментарію не є деактуалізованим. Більше того, задля активної протидії суб'єкту ведення такої війни необхідний теоретичний аналіз його дій. Але такий аналіз ускладнює не чітко визначений понятійно-категоріальний апарат. Вчені наводять декілька понять, що у своєму змісті несуть дещо неоднорідний зміст: «змішана війна», «гібридна війна», «комбінована війна», «неконвенційна війна», «війна керованого хаосу». Однак, об'єктом всіх таких воєн є окремі елементи системи ворога, що є найбільш уразливими. На думку І. Руценка, «...тактика таких воєн полягає у тому, аби створити ситуацію хаосу, розвалити існуючий соціальний порядок...агресор готує і застосовує підривні соціальні технології, які спрямовані на руйнування єдності суспільства та захоплення територій в ідеалі без жодного пострілу, розколює соціальне середовище на ворогуючі групи, формує суб'єктів воєнних дій у вигляді агресивних соціальних рухів, тощо...» [12].

Наявність протиріч на теренах пострадянського простору збільшує ефективність застосування «гібридної війни», створивши середовище для її розвитку. В таких умовах універсальність «гібридної війни» полягає у її багатофункціональності, а саме: за умов відсутності протиріччя, його формування; за умов присутності протиріччя у суспільстві, його підсилення; «гібридна війна» як конфліктоутворюючий фактор.

В поліетнічному суспільстві саме етнос стає об'єктом впливу «гібридної війни». Як ми визначили в попередньому розділі, поліетнічний склад держави підвищує рівень її конфліктогенності. Тому підсилення диференціації між ними і є першочерговим завданням «гібридної війни». Низький рівень інтеграційних процесів і некоректна консолідуюча політика держави призводить до утворення «хитких елементів» в етносах. І. Руценко дає тлумачення поняттю «хиткий елемент» і визначає його як національну периферію – людей, які погано усвідомлюють факт індивідуальної приналежності до держави [1]. Вони і є ціллю для агресора. Таким чином, завданням агресора за допомогою «гібридної війни» є: віднайти першопричину протиріччя і підсилити або гіперболізувати її; за умов відсутності, створити протиріччя завдяки «міфологізації»; максимально диференціювати суспільство крізь призму етнічності і(або) протиріччя; деморалізувати та дискредитувати органи державної влади; забезпечити консолідацію всередині етносу («хиткий сегмент» і аполітичне населення); сприяти політизації етносу; забезпечити латентну підтримку під час ескалації конфлікту.

Успішне їх виконання дозволяє забезпечити внутрішньодержавну конфронтацію у вигляді безстатусного конфлікту. Приблизно таких кроків дотримувалась і Російська Федерація у векторі зовнішньої політики щодо України. Підтвердженням цього є сформульовані у 2013 році начальником генерального штабу ВС РФ В. Герасимовим базові складові частини російської стратегії і тактики.

За дослідженням О. Курбана, складовими етапами гібридної війни РФ проти України були: інноваційна агресія (кібервійна, інформаційно-психологічні атаки, економічний тиск); застосування нерегулярних збройних формувань або приватних армій (партизанський, повстанський рух, тероризм). Офіційні військові дії або демонстрація сили (ідентифікована уніформа, зброя, офіційне визнання участі у конфлікті) [26].

Розробка даної етапізації дозволяє провести паралелі між механізмами агресії РФ під час збройного конфлікту на сході України.

Перший етап «гібридної війни» - інноваційний, характеризується своєю латентністю, забезпечуючи відсутність, на перший погляд, значних, видимих впливів на внутрішньодержавні процеси. За умов коректної державної політики на даному етапі ще в змозі попередити збройне протистояння, так як у суб'єкта-агресора відсутній силовий компонент на території майбутнього конфлікту. Економічний тиск і інформаційна війна стають невід'ємними його характеристиками, забезпечуючи цим самим дестабілізаційні процеси. Симбіоз цих двох елементів гібридної війни підсилює їх значимість.

Підтвердження вище сказаного ми можемо віднайти у праці «Гібридна війна: вижити і перемогти» Є. Магди. Автор стверджує про наявність інформаційного фону у процесі «газової війни», що полягав у «міфологізації». Перший міф полягає у формуванні образу України – злодія, що активно розпоширювався на теренах РФ. Основою є теза, що Україна в радянські часи отримувала великі обсяги енергоресурсів практично за безцінь. Найбільшого поширення це дезінформація набуває у активні періоди «газової війни» - у січні 2006 і 2009 років. Другий міф – Росія – енергетична наддержава. Однак, реалії 2005-2006 років показали, що РФ опустилась на «енергетичний шпагат», зіткнувшись з нестачею газу на внутрішньому ринку [10]. Енергетичний тиск ми бачимо і в зовнішній політиці проти Грузії того ж 2005 року. Підвищення цін на газ і гіперболізація ролі Грузії у транзиті, на думку уряду, символізує економічний тиск і збереження важелів впливу на країни СНД.

На першому етапі відбувається формування протиріч, або за їх наявності подальша політизація етносу, що ґрунтується на них. Прикладом цього може слугувати «мовна війна». Звичайно вона характеризується своєю відносною латентністю, однак, її можна прослідкувати за допомогою соціологічних опитувань. За даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України „Українське суспільство”, у квітні 2006 р. 62,3% респондентів назвали своєю рідною мовою українську (у 2005 р. таких було 64%), 36,4% — російську (у 2005 р. – 34,1%) [31]. Мовний чинник дозволив диференціювати суспільство на «Схід» і «Захід», цим самим спровокувавши загострення інших культурних протиріч і політичну ідентифікацію громадян.

За висновками цього ж дослідження констатувалось, що підтримка української мови найбільш поширена серед громадян, які поділяють новий погляд на історію України як окремого від Росії суб'єкта історії з власною історичною місією та особливим місцем у світі. Тоді як більшість прихильників підтримки російської мови розглядають Україну, як органічну компоненту російської, власне радянської історії [31].

Паралельно з цим відбувається політизація етносу, що зводиться до формування сепаратистських громадських організацій проросійського типу за підтримки РФ. На противагу Україні, такі дії не лягали в основу збройного протистояння на території Грузії, за наявності уже чітко диференційованого суспільства як за мовним, так і за етнічним критерієм.

Другий етап гібридної війни характеризується активізацією політичних дій, консолідованою групою етнічності, за умов внутрішнього соціального потрясіння. На думку О. Курбана, головними засобами здійснення гібридної війни на цьому етапі є: створення атмосфери бездуховності, накручування конфліктних ситуацій, знищення авторитету державної влади; дестабілізація політичної ситуації (конфлікти, репресії, терор); блокування інформаційної діяльності органів центральної влади та місцевого самоврядування; піддрив авторитету та дискредитація органів державної влади усіх рівнів; провокування соціальних, політичних, національних, релігійних зіткнень — аж до розв'язання громадянської війни; ініціювання масових протестних акцій та безладів на вулицях, погромів офіційних установ та громадських структур [26].

Цей етап розпочався з моменту анексії Криму і триває до сьогодні, однак, зазнавши деякої трансформації. Латентне використання деяких елементів регулярної армії РФ змушує балансувати конфлікт між другим і третім етапом. Адже, використання збройних сил не є фактом початку офіційних бойових дій між державами. Каталізатором переходу до третього етапу стає легалізоване розміщення військ агресора на території конфлікту, але не як суб'єкта конфлікту, а як третьої сторони (миротворчої сили). У збройному конфлікті на території Грузії Російська Федерація здійснила 3 чіткі кроки задля окупації Південної Осетії: «1 крок» — латентна матеріальна та військова допомога самопроголошеним республікам, що в процесі конфронтації переростає в відкриту підтримку. «2 крок» — тимчасове легальне розташування збройних сил у якості миротворчого контингенту (Відсутність воєнного стану, як однієї з головних умов для введення миротворчого контингенту. Прикладом здійснення «2 кроку» Російською Федерацією в Осетино-грузинському конфлікті стало розміщення російського батальйону на території Південної Осетії, від 14 липня 1992 року у складі Змішаних сил по підтримці миру). «3 крок» — легальне розташування збройних сил через домовленості між новоутвореними, невизнаними республіками (фактично як незалежними акторами на міжнародній арені) та РФ (18 березня 2015 р. Договір про співпрацю та інтеграцію між Південною Осетією та Росією).

Можна сміливо стверджувати про планування такого сценарію і для конфлікту в Україні. Для підтвердження цього приводимо витяг з преси: «Ледь став захлинатися «широкомасштабний наступ» російсько-терористичних військ, Путін почав розпинатися про «необхідність припинення бойових дій» в Україні. Рупор Кремля у ВР України — т. зв. «Опозиційний блок» — зареєстрував проект постанови ВР №1847 (значиться в порядку денному парламенту на середу), в документі значиться «проведення прямих переговорів з Російською Федерацією» і «залучення миротворчого контингенту» з зверненням до ООН для «розмежування воюючих сторін». Самі терористи теж заспівали про «миротворців» — коментує Д. Пушилин, Преса України від 03.02.2015 р.»[39].

Солідарним з О. Курбаном у такому підході до етапизації є і І. Рущенко. Він виділяє наступну структуру Російської агресії в Україні: Перша фаза (1999-2003) – концептуальна розробка стратегії гібридної війни на досвіді Другої чеченської війни. Друга фаза (2003-2005) – підготовка до зміни влади в Україні і просування Януковича на пост президента. Третя фаза (2005-2010) – розхитування ситуації в Україні, користуючись зіткненням політичних еліт, активне формування «п'ятої колони» в Східних і Південних регіонах, розв'язання газових, торгових і пропагандистських воєн.

Четверта фаза (2010-2014) – активна підготовка до демонтажу української державності з використанням усіх важелів впливу [12].

Протягом останньої, четвертої фази агресором використовувались наступні підривні соціальні технології, що є складовими гібридної війни: технологія поділу України на «Схід» і «Захід», створення «народних республік»; технологія керованого хаосу; технологія створення кримінального натовпу; технологія заколоту і захоплення влади у містах; технологія «референдум».

Таким чином, до початку третього етапу, Російська Федерація зуміла створити ідеологему війни. Основою стала розробка концепцій «Русский мир», «Російська цивілізація», «Новоросія». Було розгорнуто надпотужну систему тиражування пропаганди, ведення агітації та зомбування пересічних громадян. Активно формувались підривні соціальні технології і окрема мережа «п'ятої колони».

Здійснювати аналіз участі у збройному конфлікті країни, стратегія якої побудована таким чином, щоб максимально замаскувати її, надзвичайно складно. Наведений в попередньому розділі інструментарій «гібридної війни» був спрямований саме для досягнення цієї латентності. Однак, задля повноцінного завершення бойових дій, на думку вчених, «гібридна війна» повинна перерости у відкритий збройний конфлікт. Де-факто вона слугує плацдармом для успішного завершального етапу. Цю думку ми можемо підтвердити і тим, що кожен з дослідників гібридної війни (Є. Магда, І. Руценко, О. Курбан) виокремлює стадію відкритої конфронтації між двома суб'єктами конфлікту. Розглянувши і дослідивши в попередньому розділі підходи до етапізації, що здійснили ці вчені, для коректнішого дослідження прояву участі РФ у збройних конфліктах виокремимо власну структуру «гібридної війни»: «підготовча кампанія» (найбільш латентний період, виявлення якого можливе за умов спеціалізованих досліджень); використання «softpower» (наявність фізичного компоненту у конфлікті, спровокованого країною – агресором); відкрита конфронтація (суб'єкти не приховують наявність власних збройних формувань на лінії зіткнення). Найбільша актуальність дослідження полягає у формуванні бази доказових елементів участі РФ у збройних конфліктах на кожному з цих етапів. Якщо останній етап де-факто передбачає ліквідацію латентності зі сторони країни-агресора, то перші два, навпаки, намагаються її підсилити. Важливою характеристикою «гібридної війни» на цих етапах є її всеохоплюваність суспільного життя. Але така всеохопність не передбачає її рівнозначне використання, а, навпаки – динамічність. На кожній фазі конфлікту необхідно коректно розподілити вектори «гібридної війни», підібрати її інструментарій, а, за сприятливих умов, забезпечити підсилення окремо взятого.

«Підготовча кампанія». Як не дивно, але перший етап є найважливішим і найвідповідальнішим, етап, успішність виконання завдань якого буде першочергово впливати на генезу розвитку конфлікту і на його подальшу перспективу. І. Руценко визначає і доводить наявність чотирьох компонентів: розробка стратегії і тактики ведення військових дій; розв'язання питання щодо фінансування військової кампанії; здійснення мобілізаційних заходів; політико-пропагандистська активність (інформаційна війна) [12].

Перші три компоненти є латентними через середовище їх прийняття і відсутність яких-небудь чітких механізмів їх дослідження. На противагу цьому політико-пропагандистську активність ми можемо чітко прослідкувати. Але не тільки вона єдина знаходиться в арсеналі Російської Федерації, не менш важливе значення на даному етапі відіграють економічні війни і формування «п'ятої колони». Ми можемо прослідкувати це на прикладі «газової війни» проти України (2005-2006рр., 2007-2008 рр.). Економічний чинник відіграв важливу роль і у

інформаційній війні, що змогла крізь його призму диференціювати Українське суспільство на «Схід» і «Захід». Це здійснювалось за допомогою наступних тез, що прослідковуються в пресі: Донбас усіх годує, він один створює матеріальні блага в країні, а Київ не сприяє його розвитку [20]; Західна Україна нічого не виготовляє, а ще й живе за рахунок Донбасу; Донбас є оплотом кращих радянських традицій; усе позитивне уособлює Росія (показові ролики як живуть робочі РФ). Ця пропаганда присутня і зараз [24], однак, тоді це викликало потужне економічне протиріччя, що сприяло умовному розколу.

Не меншої у цей період популярності набуває метод гібридної війни - «перекручування фактів». Він полягає у використанні існуючих історичних даних, інформація про яких обмежена або вже існує, але негативно забарвлена. Для прикладу привожу дві тези, що активно розпоширювались на теренах Сходу: Голодомор 1932-1933 рр. на Україні був викликаний згубною аграрною політикою Сталіна і став частиною всесоюзної трагедії. Хліба бракувало і в Казахстані, і на Поволжі; УПА – націоналістична банда, що вбивали радянських військово службовців та активістів, перебуваючи в одному ряду з німецькими загарбниками (УПА – фашисти). Це підсилювалось активно створюваною радянською ідентичністю, шляхом величезної кількості серіалів і гучних святкувань 9 травня. Цьому сприяла і перемога «Свободи» на виборах 2012 року, що спричинила мобілізацію радянської ідентичності перед лицем «фашистської небезпеки». Така «антифашистська» риторика стала основою для виклику недовіри «Київській хунті» в майбутньому. Позитивну роль для цього, відіграв високий відсоток довіри українського населення до ЗМІ РФ. Так за даними Центра Разумкова ми можемо прослідкувати наступну динаміку [38]:

Таблиця 1.2.2.

	% довіри до ЗМІ РФ	
	Скоріше довіряю	Повністю довіряю
Березень 2013	38,3	7,4
Вересень 2012	36,7	7
Грудень 2011	44,5	5,4
Квітень 2011	42,2	7,7
Жовтень 2009	38,3	7,1
Липень 2009	35,5	8,7

Використання «softpower» на території країни-жертви потребує крім чітко визначеної стратегії ще й ієрархізовану систему управління нею. Кожен елемент наділяється рядом функцій, успішне виконання яких позитивно впливає на загострення ситуації в конфліктному регіоні. Аналізуючи пресу нам відомі деякі елементи «softpower», а саме: «зелені чоловічки» та продажні регіональній еліти. Але І. Руценко у своїй праці виділяє ще кілька суб'єктів і наділяє їх особливими функціями: представники «п'ятої колони» (мають найбільш універсальне й широке використання для дестабілізації ситуації, поширення хаосу); «менеджери»

(«руки» центра (Москви) на місцях); «політичні туристи» (маса для політичних акцій, що прибувала з РФ); «ситуативні активісти»; «маргінали – заробітчани» (здійснюють політичну участь за певні кошти) [12].

Якщо причетність РФ до формування і керівництва вище наведених деяких груп є й справді латентною і важко доказовою, то факт існування завдяки діям РФ «зелених чоловічків» і «політичних туристів» є більш ніж очевидною. Для доказу цього факту доречним вважаємо навести дані з наступного інтерв'ю (мовою оригіналу): «Вспоминает Олег Терюшин (23 года, сержант 31-й отдельной Ульяновской гвардейской десантно-штурмовой бригады, которую в полном составе откомандировали в Крым): «На крымском полуострове мы оказались одними из первых, 24 февраля [2014 года]. за два дня до этого нас подняли по тревоге в казарме. Сформировали в батальонно- тактические группы и отправили на самолетах в Анапу. Из Анапы на «Камазах» нас перебросили в Новороссийск, откуда на большом десантном корабле мы отплыли в Севастополь. [...] Как только мы сошли с корабля на землю, нам приказали снять всю государственную символику и знаки отличия войск. Всем нам раздали зеленые балаклавы, темные очки, наколенники и налокотники.»[32].

Вже не задовго після цих дій «зелених чоловічків», В. Путін признався про їх використання у процесі анексії Криму [25]. Але постійна зміна тверджень президента Росії про наявність «зелених чоловічків» в Криму не дає остаточного підтвердження. Доцільним є згадати факт затвердження МО РФ медалі «За повернення Криму» [21].

Діяльність вище перерахованих суб'єктів «softpower» була спрямована на створення феномену «контрольованого хаосу», що підтримувався постійною інформаційною війною. Ми можемо навести наступну класифікацію інформаційної війни, що здійснюється крізь призму об'єкта впливу: інформаційна війна з впливом на світову спільноту; інформаційна війна з впливом на своє населення; інформаційна війна, об'єктом впливу якої є населення в зоні бойових дій.

Другий тип інформаційної війни передбачає формування у очах населення країни-агресора зовнішнього ворога. Проведений нами кількісний контент – аналіз газети «Коммерсантъ» дає змогу стверджувати, що близько 23% інформаційного простору газети займали статті, присвячені виключно негативній характеристиці подій на території України, формуючи цим самим в ній образ ворога (*Додаток 1*).

Ігор Рущенко наводить наступні приклади пропагандистської активності агресора, що здійснювалась як на теренах РФ, так і на території Донбасу: етнічні росіяни потребують захисту. РФ бере на себе функцію духовної, фінансової, політичної підтримки так званих “співвітчизників”, залишає за собою право втручатись у внутрішні справи України; російська пропаганда постійно розкручувала тезу про переваги життя у Росії, та всі жахіття, що чекають етнічних росіян з вступом України до ЄС. Росіяни, що проживають на території України, є скривдженою групою, їх пригноблюють і з ними не рахуються. У свідомості населення РФ формувалася міф про “визволення співвітчизників” [12].

Остання теза отримала найбільшої актуальності в після Майдану, шляхом формування образу “бандерівців” і “фашистів”, що самовільно захоплюють владу. Саме ці образи лягли в основу використання інформаційного тероризму з боку Росії. Найбільш ефективним засобом здійснення інформаційного тероризму є чутки. Чутки використовуються задля підсилення інформаційних потоків зі ЗМІ. Так формувались образи бійців ЗСУ та добровольчих батальйонів, зокрема “Правого сектору”, як “карателів”, які “колонами прямують на Донбас”. Актуальною фразою у газеті “XXI век” була - “правосеки уже в Алчевську і йдуть на Луганськ”. За даними дослідження І. Руценка, існувала ціла мережа осіб, що забезпечувала їх розповсюдження.

Найбільш “актуальними” чутками були наступні: українська армія є слабкою, і от-от вона здасть свої позиції як тільки Росія введе війська; українська влада зливає Донбас; ЗСУ і добровольчі корпуси схильні до мародерства, тощо. Ці факти викликали страх у місцевого населення, тому присутність російських військових розглядалась не як окупація, а як визволення. Доказами присутності російської регулярної армії є дослідження Б. Немцова, що полягало у зборі інтерв'ю з російськими військовополоненими. Факт наявності полонених сил країни – агресора свідчить про початок фази «відкритої» конфронтації. Але ця «відкрита» конфронтація полягає у розумінні суб'єктів конфлікту намірів один одного, існуванні доказової бази наявності збройних формувань ворога, однак, у наслідок не допустимості ескалації конфлікту і переростання його у справжню війну, країна-жертва на міжнародному рівні не висуває звинувачення країні-агресору і не оголошує війну.

Отже, такий крок дає змогу вести збройний конфлікт виключно в лоні гібридної війни. За твердженням видатного українського філософа С. Дацюка, «... гібридну війну можливо перемогти виключно гібридною війною.» [18], а такий вектор політики створює позитивні умови для подальшої генези конфлікту у вигідному руслі для країни, що зазнала агресії.

Забезпечення реалізації геополітичних інтересів країни-агресора за допомогою «гібридної війни» має на сьогоднішній день найвищу результативність. Вона може бути прослідкована виключно крізь призму поставленої мети держави-агресора, але в умовах конфронтації вона часто замасковується. Наші дослідження особливостей «гібридної війни» показують про майбутній обов'язковий етап збройного протистояння, аналіз висунутих умов завершення якого матимуть найглибше відображення геополітичної мети країни-агресора.

Таким чином, задля коректного аналізу реалізації геополітичних інтересів Російської Федерації під час врегулювання збройних конфліктів, ми повинні виділити ті причини, котрі стали першочерговими для початку гібридної війни. Прикладом таких дослідник О. Полтораков вважає наступні:

геополітична (блокування вступу України до НАТО, перспективи внутрішнього розколу в НАТО і т.ін.); геоекономічна (гальмування розвитку відносин України з ЄС); соціальна (створення жевріючого джерела соціально–політичної та гуманітарно–політичної напруги з потенціалом швидкої ескалації у разі потреби) [36].

Схожої думки дотримується американський політолог Дж. Міршаймер, який наголошує на наступних факторах, що спричинили активізацію дій Росії на території України і Грузії: політика розширення ЄС на Схід; можливість безперешкодного вступу України до НАТО; підтримка демократичних принципів в політичному житті України [30].

Аналізуючи ці твердження, формується думка про те, що основним геополітичним інтересом Росії є не допустити входження України та Грузії до вище вказаних наддержавних утворень. Однак, це є похідною метою Російської Федерації від основної – можливості ведення активної і результативної «гібридної політики». Категорія «гібридна політика» є геополітичною, вона спрямована на підпорядкування внутрішньої і зовнішньої політики іншої держави за допомогою широкого спектру засобів. Але її перманентність не є можливою через зміну її суб'єктів у країні, що піддалась впливу. В такому випадку виникає необхідність повноцінного контролю над державою або втраченою сферою впливу (повалення режиму Януковича якраз цьому приклад). За поглядами Дж. Міршаймера, Україна може перебувати, як мінімум, у трьох статусах на міжнародній політичній арені, а саме: як проросійська держава, як проєвропейська та як така, що зберігає нейтралітет. Таким чином, для реалізації «гібридної політики» умови будуть неприйнятними, а сама політика – малоефективною, якщо Україна розпочне європейську інтеграцію. Більше того, аналізуючи праці російських геополітиків, які лягли в основу військової і зовнішньополітичної доктрини, успішна реалізація «гібридної політики» не є остаточним прагненням Російської Федерації на пострадянському просторі. Формування латентного (або й відкритого) лідерства регіонального значення і забезпечення тотальної «гібридної політики» у країнах орбіти колишнього СРСР не задовольняє інтереси РФ, а, навпаки, дає надійне підґрунття для майбутньої інтеграції останніх до свого складу.

Україна посідає особливе місце в геополітичних концепціях російських вчених, які в останні роки активно приймаються до уваги під час розбудови зовнішнього вектору, спрямованого на провідну роль РФ у світових процесах де-юре і відновлення держави-імперії яким був СРСР де-факто. Доказ того, що Україна є об'єктом геополітики РФ апріорі, ми можемо прослідкувати в працях як американських, так і російських геополітиків. Так, беручи до уваги праці О. Дугіна, можна віднайти не тільки латентні, але й відкриті твердження про те, що статус України як суверенної, незалежної держави не є прийнятним, навіть пропонуються засоби розчинення її в Євразійській імперії. Він стверджує: «Україна як самостійна держава з якимись територіальними амбіціями становить велику небезпеку для всієї Євразії, і без вирішення української проблеми взагалі говорити про континентальну геополітику безглуздо...Стратегічно Україна повинна бути винятково проєкцією Москви на Півдні і Заході...» [2]. Інший російський дослідник М. Нартов стверджує, що «без абсолютного контролю Москви над акваторією Чорного моря неможливо говорити про припинення таласократичного впливу, що йде з заходу, атлантистської Туреччини – найдавнішого і найзатятішого недоброзичливця Росії» [22].

Дещо поміркованішими є погляди К. Гаджієва у викладеній концепції, який виходячи з сучасних реалій, робить висновок, що нині Росія є не одним «із двох полюсів у двополюсному світоустрої післявоєнного періоду, а середнім простором між Європою, Далеким Сходом і мусульманським світом» [22]. Таким чином, Росія виступає вісю угруповання країн і народів, центром тяжіння на пострадянському просторі. Такі погляди вчених активно починали впроваджуватись у проєкті створення СНД та ЄврАзЕС. Ці проєкти безпосередньо не прив'язуються до реалізації ідеї російської (євразійської) цивілізаційної ідентичності. Однак те, що опосередковано це інтеграційне об'єднання кореспондує із зазначеною ідеєю, така позиція не може викликати сумнівів. За зразком ЄС, Росія прагне інтегрувати країни пострадянського простору до власної орбіти впливу – такий Євразійський проєкт розглядається як основа геополітичної стратегії Росії. Він повинен був сприяти перенаправленню зовнішньополітичних векторів Грузії та України на Схід, а згодом і їх інтеграцію. Без України, як відзначав З. Бжезинський, імперська реставрація, що спирається або на СНД, або на євразійство, не була життєздатним вибором. Імперія без України згодом означала б, що Росія стала виключно «азійською» і більш віддаленою від Європи. Однак, велика кількість аналітиків все ж вважають, що геополітична концепція Євразійства почала реалізовуватись РФ виключно через процес розширення ЄС та НАТО в кінці 90-х рр. Так «стратегію» Росії зі створення маріонеткових воєнізованих анклавів аналітики Stratfor вважають не дешевою, але абсолютно раціональною з геополітичної точки зору в умовах внутрішнього ослаблення Росії та посилення позицій США/Заходу поблизу своїх кордонів. Якщо поглянути на це твердження крізь призму можливості ведення РФ «гібридної політики», то створення квазі-державних утворень є наслідком неможливості її повноцінної реалізації [35]. В такому випадку, основним геополітичним інтересом Росії під час процесу врегулювання конфлікту між державою і воєнізованим анклавом, є створення таких умов, за яких можливе ефективне ведення «гібридної політики». Погляньмо на ситуацію, що таким чином склалась в Україні та Грузії. Україна: Росія активно підтримує «проєкт федералізації», що де-юре залишить ДНР і ЛНР у складі України, а де-факто створить з них інструменти впливу на державну політику. Грузія: до 2008 року, ця ж сама федералізація, а після збройного протистояння запуск стратегії поетапної інтеграції республіки до свого складу.

Як ми бачимо, ні домовленості в Сочі (1992 р.), ні підписання «плану Медведєва – Саркозі» (2008р.) не дали очікуваного результату, а навпаки, сприяли збереженню і концентрації військового потенціалу Росії на території Південної Осетії (про це свідчать ряд договорів 2015-2016рр.). Такий результат отриманий і після підписання Мінських домовленостей, що не виконуються ні Росією, ні ДНР/ЛНР. Постійні провокації та обстріли спрямовані, на думку аналітиків, на виконання наступних завдань: збереження фактору постійного військово-політичного тиску на українську сторону, особливо напередодні переговорів або форумів з питань урегулювання російсько-українського конфлікту; виявлення (у спосіб розвідки боєм) сильних і слабких сторін у системі оборони українських військ — для їх врахування при плануванні майбутніх наступальних дій

(операцій) на відповідних оперативно-тактичних напрямках; підтримання стану постійної напруги безпосередньо на лінії зіткнення сторін з метою постійного фізичного та психологічного виснаження українських силовиків та провокування їх на вогневі дії у відповідь з подальшим звинуваченням української сторони в очах представників спеціальної моніторингової місії (СММ) ОБСЄ; скритна підготовка до можливих широкомасштабних наступальних бойових дій російсько-терористичних сил та Збройних сил Росії проти України, завчасно погоджених за часом, напрямками, об'єктами та залученими силами і засобами[35].

Таким чином, ми бачимо, що основною геополітичною метою, РФ у збройному конфлікті в Україні є вироблення і збереження інструментів «гібридної політики», а, за успішних умов, і повноцінна анексія території. Як показав досвід Грузії, вона може відбутись коли завгодно, але, як правило, при успішних наступальних кроках Росії на інших геополітичних фронтах.

Сучасне інформаційне суспільство породжує властиві лише йому форми протистояння, і воно не обов'язково повинне характеризуватись як збройне чи відкрите. Аналізу розвитку форм і способів ведення збройної боротьби в минулих та сучасних війнах (конфліктах) у вітчизняних та закордонних наукових публікаціях з військової тематики приділяється значна увага. Це обумовлено як швидким їх розвитком, що кваліфікується більшістю фахівців як поява війн нового покоління, так і необхідністю визначення стратегії організації збройного захисту держав. Аналіз таких публікацій, присвячених військовій теорії та практиці довів, що традиційне розуміння війни змінюється та вимагає корекції.

Підвищення рівня конфліктогенного потенціалу потребує використання спеціалізованого інструментарію, дія якого буде спрямованою на утворення або підсилення протиріч, які слугують надійною основою для подальшої генези конфліктної ситуації. Такий інструментарій характеризується своєю латентністю і специфічністю. Військові дослідники – конфліктологи дослідивши перебіг збройних конфліктів кінця ХХ ст. вивели поняття «гібридна війна», що включає у себе всі засоби і механізми для підвищення рівня конфліктогенності, не тільки окремо взятого регіону, але й держави вцілому. До них слід віднести наступні: інформаційна війна (кібер та інформаційно-психологічні атаки); економічна війна (економічний тиск); формування і підтримка сепаратистський рухів та терористичних груп, залучення приватних військових компаній і диверсійно-розвідувальних груп.

Наші дослідження підтвердили присутність даного інструментарію у зовнішньополітичному векторі Російської Федерації, цим самим, здійснивши констатацію ведення гібридної війни проти України. Це дозволило здійснити її етапизацію: етап «Підготовча кампанія»; етап використання «softpower»; етап відкритої конфронтації. Додатковий аналіз зовнішньополітичного вектору РФ у історичній ретроспективі дає змогу стверджувати про вектор “гібридної політики”. Це дозволяє здійснити додаткову етапизацію “підготовчої” фази: перша фаза (1999-2003) здійснення розробки стратегії гібридної війни ГШ РФ; друга фаза (2003-2005) – активне формування “п'ятої колони” в Україні; третя фаза (2005-2010) – розхитування ситуації в Україні; четверта фаза (2010-2014) –

активна підготовка до демонтажу української державності з використанням усіх важелів впливу.

Напад РФ на Україну продемонстрував, що гібридний конфлікт може бути за своєю сутністю міждержавним, хоча, із застосуванням нападником, також іррегулярних засобів. А коли нападником виступає противник з більшим економічним та військовим потенціалом, співвідношення сил агресора і об'єкта агресії виявляється взаємодиференційним.

Таким чином, інструментарій гібридної війни забезпечив реалізацію геополітичних інтересів Російської Федерації. До яких слід віднести: можливість здійснення Росією гібридної політики в Україні для сприяння інтеграційних процесів і розбудови Євразійського Союзу; блокада поетапної інтеграції України до ЄС та НАТО (як похідна мета від першої). Задля реалізації вище вказаних геополітичних цілей Російська Федерація з кожним кроком модернізує інструментарій гібридної війни, а також вдається до створення і підтримки квазі-державних утворень, цим самим виступаючи каталізатором для виникнення асиметричних конфліктів.

1. Аклаев А. Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент: учеб. пособие. М.: Дело, 2005. 472 с.
2. Андрущенко В. Організоване суспільство. К.: Інститут вищої освіти АПН України, 2006. 648 с.
3. Антонюк О.В. Основи етнополітики. К.: МАУП, 2005. 432 с.
4. Варзар І. М. Політична етнологія. К., 1994. 351 с.
5. Гарр Т. Почему люди бунтуют. СПб.: Питер, 2005. 461 с.
6. Євтух В. Соціологія міжетнічного конфлікту: теоретичний аспект. *Політичний менеджмент*. 2006. №6. 3-4с.
7. Картунов А.В., Маруховская О.А. Этнополитическая конфликтология: актуальность, определение, задачи. М., 2001. 469 с.
8. Козер Л. Функции социального конфликта / пер. с англ. М.: Идея-Пресс, 2000. 208 с.
9. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. К.: Світогляд, 2004. 722 с.
10. Магда Є.В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Х.:Віват, 2015. 304 с.
11. Политический атлас современности: Опыт многомерного статистического анализа политических систем современных государств. М.: «МГИМО–Университет», 2007. 272 с.
12. Рущенко І.П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: монографія. Х.: ФОП Павленко О.Г., 2015. 268 с.
13. Тишков В.А. Очерки теории и политики этничности в России. М.: Русский мир, 1997. 531 с.
14. Шумка А.В. Інформаційне протистояння в ході грузинсько-російського конфлікту (8–12 серпня 2008 р.). *Військово науковий вісник*. 2009р. Вип. 11. 254-260 с.
15. Антюфеев Володимир Юрійович [Електронний ресурс]. Вільна енциклопедія Вікіпедія. Режим доступу:

- https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%90%D0%BD%D1%82%D1%8E%D1%84%D0%B5%D1%94%D0%B2_%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80_%D0%AE%D1%80%D1%96%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87&oldid=17569560
16. Війна на замовлення: проти України на Донбасі виступила приватна військова компанія з Росії [Електронний ресурс]. Ukr.Media. Режим доступу: <https://ukr.media/ukrain/249655/>
  17. В Росії видають паспорти громадян Донецької Республіки [Електронний ресурс] / ТСН Україна. – Режим доступу: <http://tsn.ua/politika/v-rosiyi-vidayut-rasporti-gromadyan-doneskoji-respubliki.html>
  18. Дацюк С. Стратегія перемоги України у війні з Росією [Електронний ресурс]. *Українська правда*. Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/53a5542ba2a4a/>
  19. "ДНР" й РФ обговорювали договір про розміщення на Донбасі військових баз, - комбриг бойовиків "Восток" [Електронний ресурс] / 112 UA. – Режим доступу: <http://ua.112.ua/suspilstvo/dnr-i-rf-obhovoriuvaly-dohovir-pro-rozmishchennia-na-donbasi-viiskovykh-baz-kombryh-boiovykiv-vostok-237116.html>
  20. Донбасс кормил Украину до 2013 года. Кормит и сейчас [Електронний ресурс] / Комитет спасения Украины. Режим доступу: <http://antifashist.com/item/donbass-kormil-ukrainu-do-2013-goda-kormit-i-sejchas.html>
  21. Драчук С. Таємна медаль «За повернення Криму» [Електронний ресурс] / Сергій Драчук / Радіо Свобода. Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.mobi/a/25363506.html>
  22. Дугин А. Основы геополитики [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://vk.com/doc59874275_265346944?dl=d44ff1a30ac7a78c09
  23. Журавльов А.В. Інтернет-спільноти у новій хвилі інформаційних війн [Електронний ресурс] / А.В. Журавльов // Відкриті очі. – Режим доступу : <http://www.vidkryti-ochi.org.ua/2009/01/blog-post.html>
  24. «Зам главы «ДНР»: Украина всегда жила за счет Донбасса,...» [Електронний ресурс] / В интересах. – Режим доступу: http://vinteresah.com/категории/новости/зам_главы_днр_украина_всегда_жила_за_счет_донбасса_/340320
  25. Крылов Н. Путин впервые признал, что в Крыму действовали российские военные [Електронний ресурс]. *Военно-политическое обозрение*. Режим доступу: <http://www.belvpo.com/ru/36966.html>
  26. Курбан О. В. Теорія інформаційної війни: базові основи, методологія та понятійний апарат [Електронний ресурс]. *Соціальні комунікації*. Режим доступу: http://elibrary.kubg.edu.ua/11212/1/О_Kurban_TIVBOMPA_GI.pdf
  27. Латинина Ю. О насильственном банкротстве ОАО «Южная Осетия» [Електронний ресурс]. *Ежедневный журнал*. Режим доступу: <http://www.ej.ru/?a=note&id=8288>

28. Межгосударственные отношения России и Южной Осетии [Электронный ресурс]. / РИА Новости. Режим доступа: <http://ria.ru/spravka/20160331/1400048137.html>
29. Микаелян Ол. Российско-грузинские отношения и Армения [Электронный ресурс] / Еркрамас. Режим доступа: <http://www.yerkramas.org/article/424/>
30. Миршаймер Дж. Реальная история [Электронный ресурс] // Россия в глобальной политике. Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Vinovnye-derzhavy-17105>
31. Мовна ситуація в Україні: тенденції громадської думки у 2005-2006 рр. та пропозиції щодо державної мовної політики [Електронний ресурс] / Оперативно-аналітичний відділ НІСД. Режим доступа: http://old.niss.gov.ua/monitor/Monitor_4/03.htm
32. Немцов Б. Путин. Война [Электронный ресурс]. / Путин. Итоги. Режим доступа: <http://www.putin-itogi.ru/putin-voina/>
33. Панфилов Олег. Россия-Грузия. Информационная война. Август 2008. [Электронный ресурс] Livejournal. Режим доступа: <http://olegranfilov2.livejournal.com/3335664.html>
34. Південна Осетія відклала на рік "референдум" про вступ в Росію [Электронный ресурс] ZN,UA. Режим доступа: http://dt.ua/WORLD/pivdenna-osetiya-vidklala-na-rik-referendum-pro-vstup-v-rosiyu-209508_.html
35. Південнокавказькі хитросплетіння в геополітичних планах Росії [Электронный ресурс] / Борисфен Інтел. Режим доступа: <http://bintel.com.ua/uk/article/23-Stratfor-SouthCaucas/>
36. Полтораков О. Гібридна війна в контексті асиметричного світоустрою [Электронный ресурс. Гілея: науковий вісник. Режим доступа: <http://www.poltorakov.pp.ua/articles/Gileya/Poltorakov-Gileya-2015-100.pdf>
37. Російські війська на території України [Электронный ресурс] // Ukraine under attack. Режим доступа: <http://ukraineunderattack.org/4797-rosijski-vijska-na-teritoriyi-ukrayini.html>
38. Соціологічне опитування: «Чи довіряєте Ви ЗМІ Росії?» (динаміка, 2000-2013) [Электронный ресурс] / Центр Разумкова. Режим доступа: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=86
39. Тимчук Д. Относительно дальнейшего развития ситуации на Донбассе [Электронный ресурс]. *Українська правда*. Режим доступа: <https://www.facebook.com/dmitry.tymchuk/posts/632456696882989>
40. Триппе К, Бушуєв М. Абхазія і Росія: поетапний аншлюс [Электронный ресурс] / DW Made for minds. Режим доступа: <http://www.dw.com/UK/%D0%B0%D0%>
41. Федоренко К. # Кавказнаш: як Росія інтегрує невизнані республіки [Электронный ресурс] / ZN,UA. – Режим доступа: http://gazeta.dt.ua/international/kavkaznash-kak-rossiyaintegriruet-nepriznannye-respubliki-_.html

ТЕОРЕТИКО – МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕХОДІВ

The article analyzes the main models and approaches to the concept of democratic transitions. The author's models of modern researchers are described in detail. The emphasis is placed on the study of post-communist transformations in modern political science. The problem of development of democratic transitions in modern and foreign political science is investigated.

Станом на кінець ХХ – початок ХХІ сторіччя, загальною світовою тенденцією є поява цілого ряду країн з демократичним типом політичної організації влади. Характерною особливістю цієї тенденції є перехід новостворених демократичних країн від авторитарно-тоталітарного до демократичного типу політичного режиму. За достатньо короткий термін автократії змогли досягти рівня режиму консолідованої демократії. У політології дослідженням демократичних переходів займається така політологічна галузь, як транзитологія. Транзитологія – це сукупність теоретико-методологічних засобів, за допомогою яких визначаються особливості початкової та кінцевої стадій процесу трансформації політико-економічної та соціально-культурної суспільних сфер країни. Демократичний транзит слід розуміти як процес трансформації поставторитарних або посттоталітарних суспільств, з метою досягнення країною суспільно-політичної демократії. Становлення демократії у певній країні або регіоні має цілий ряд особливостей. Тому аналіз демократичний переходів вимагає створення транзитологічної моделі, за допомогою якої можна комплексно дослідити специфіку процесу та результатів демократичної трансформації в певній країні або групі країн. Сутність передумов, процесу та результатів становлення демократії на посткомуністичному просторі полягає, в першу чергу, у цілому комплексі причин демократизації державно-політичної, економічної, соціальної та духовно-культурної сфер перехідної країни [1]. За допомогою транзитології можна проаналізувати, зокрема процес зміни авторитарно-тоталітарного політичного режиму на демократичний політичний режим. Вченими-транзитологами розроблені моделі демократичних переходів на теоретичному та емпіричному рівнях. Для того, щоб дати об'єктивну оцінку методології дослідження трансформаційних процесів, необхідно враховувати цілий комплекс факторів. В першу чергу, потрібно чітко виділити об'єкт дослідження переходу до демократії. Оскільки предметом транзитологічних досліджень є аналіз демократичного транзиту перехідних країн, то об'єктом дослідження має стати досліджувана країна або група країн, об'єднаних на основі певних особливостей трансформаційних процесів. Тому що переходи до демократії у країнах Південної Європи, Латинської Америки, Азії або Центрально-Східної Європи суттєво відрізняються між собою. Також важливо

з'ясувати зовнішньополітичний статус країни на початку і в процесі здійснення демократичного транзиту. Тобто, визначити можливості участі перехідної країни у міжнародних демократичних процесах і зовнішньополітичний вплив з боку держав розвинутої демократії на трансформаційні процеси всередині країни.

Для того, щоб уніфікувати різноманітні концепції демократичного транзиту, для аналізу системних перетворень у перехідних країнах потрібно використовувати моделі переходу до демократії. Серед моделей переходу до демократії слід виділяти дві основні групи – теоретичні та емпіричні (практичні) моделі. За допомогою теоретичних моделей визначаються системно-структурні зміни під час здійснення демократичного транзиту у певній країні; емпіричні моделі переходу до демократії визначають основні кількісні показники демократичного прогресу або регресу в перехідній країні або групі країн [1, с. 5].

Окремо слід розглядати пострадянські суспільства. Хоча перехідні процеси в них мають багато спільного із зазначеними вище групами країн, вони тут складніші. Адже тоталітарно-авторитарні режими у цих державах протримався понад 70 років, а інститути громадянського суспільства або не були ніколи, або були викорінені не лише з практики, але й зі свідомості людей репресіями та голодоморами. Цим суспільствам належить реформувати не лише політичну систему, а й увесь суспільний устрій, економічну систему, політичну свідомість і політичну культуру.

Систематизуючи теоретичні положення пояснення процесу демократичного транзиту, можна виділити два основні напрямки дослідження переходу до демократії: структурний та процесуальний підхід. Представники структурного напрямку акцент досліджень роблять на аналізі демократизації конкретних елементів суспільства перехідної країни, відзначаючи, що успішне становлення демократії є можливим у випадку перенесення демократичних принципів організації суспільства у державно-політичну сферу. Прихильники процесуального напрямку досліджують безпосередньо процес переходу від авторитаризму або тоталітаризму до демократії, наголошуючи на можливості становлення режиму консолідованої демократії у випадку демократично налаштованих еліт і сприятливої міжнародної ситуації.

У рамках структурного та процесуального підходів, за критеріями методології дослідження умовно виділяються дві транзитологічні школи дослідників. Важливо зазначити, що перші теорії демократичного переходу визначали однозначне становлення ліберальної демократії у перехідних країнах. Різниця у кінцевій формі демократії полягала у національних особливостях країни. Це, зокрема, транзитологічні концепції Д. Растоу та С. Хантінгтона [2, 3, 4]. У подальшому удосконалюється науково-методологічний апарат транзитології, і представники порівняльної політології (З. Бжезинський [6], А. Пшеворський [7], Г. О'Доннелл, Ф. [9], Шміттер, Д. Лінц [13 14], К. Менгес [16]) наголошують, що практика демократичних перетворень свідчить про не завжди однозначне сприйняття інститутів демократії у поставторитарному та посттоталітарному суспільствах. Більше того, процес переходу до демократії може набрати зворотного напрямку, тобто відбудеться згортання демократії, і

перехідна країна знову повернеться до авторитаризму або політичний режим набуде характеристик напівдемократичного.

До першої транзитологічної школи слід віднести Д. Растоу [2] та С. Хантінгтона [4]; до другої школи належать З. Бжезинський [5], Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер, А. [9], Пшеворський [6]; до третьої школи входять Дж. Калберг, Дж. Хіглі [17, 18], Х. Лінц [19,20], А. Степан [14], С. Ліпсет [21]. Представники першої транзитологічної школи досліджують перехідні країни, які практично не мають відношення до комунізму і системних суспільно-політичних явищ, які його супроводжують. Зокрема, Д. Растоу [8, с. 12] аналізує демократичний перехід у Швеції (1890–1920 рр.) і Туреччині (з 1945 р.). С. Хантінгтон визначає показовими країни, у який демократичний транзит успішно здійснився Португалію (1974–1975 рр.) та багато країн Латинської Америки та Азії (з 1974 р.) [4]. Безпосередньо перші теорії демократичного переходу визначали однозначне становлення ліберальної демократії у перехідних країнах. Різниця у кінцевій формі демократії полягає у національних особливостях країни.

Представники другої школи в транзитології (З. Бжезинський [5], Г. О'Доннелл [9, 10], Ф. Шміттер [22], А. Пшеворський [6]) при розробці моделей переходу до демократії в основному використовували аналіз специфіки передумов і процесу становлення посткомуністичних демократій. Ці науковці були одностайні у думці про визначальну роль конкретних політичних лідерів або політичних еліт при переході до демократії. У загальному, теоретичні положення науковців третьої транзитологічної школи можна систематизувати за п'ятьма дослідницькими напрямками:

1) політичний елітизм (Дж. Калберг [17], Дж. Хіглі [18], Х. Лінц [19, 20], А. Степан [25]). Наголошують, що рівень демократизації у перехідній країні визначається демократичною або антидемократичною налаштованністю політичних еліт.

2) системний структуралізм (Х. Лінц [19, 20] А. Степан [25], К. Менгес [26]). Представники цього теоретичного напрямку досліджують становлення демократичних інститутів, з акцентом на аналізі можливості редемократизації країни.

3) зовнішньополітичний напрям (М. Ньюгент). М. Ньюгент [27] вважає, що складність демократичних перетворень визначається, в першу чергу походженням авторитарного або тоталітарного режиму. Якщо авторитарний політичний режим є нав'язаний ззовні іншою країною, то процеси демократизації в країні будуть більш ефективними;

4) культурницько-інформаційний напрям (Ф. Фукуяма [28, 29], Е. Тоффлер [30, 31]). Ф. Фукуяма [28, 29] доводить, що західна ліберальна демократія має стати взірцем для розвитку світового суспільно-політичного устрою.

5) економічний напрям (С. Ліпсет [21], Дж. Т. Р. Даль [33, 34]). Вплив економіки на процеси демократизації аналізують С. Ліпсет, К.-Р. Сен, Дж. Торрес [32]. Основоположником вчення про демократичний перехід і транзитології, як окремої політологічної галузі є Д. Растоу, який у 1970 році публікує статтю "Переходи до демократії: спроба диманічної моделі" [2]. Ця модель запропонувала оригінальне та комплексне пояснення демократичного переходу.

Модель, яку запропонував Растоу заснована на поясненні історичного досвіду переходу до демократії у Швеції в 1890-1920 роки та Туреччини, починаючи з 1945 року. Відповідно до трансформації демократії, вчений виділив чотири основні фази демократизації, які розглядаються політологами як обов'язкові стадії для будь-якого переходу навіть на сучасному етапі.

На першій фазі формуються передумови переходу. Як необхідну передумову переходу Растоу виділяє досягнення національної єдності. Ця єдність може досягатися різними шляхами за різних умов, але, як правило, вона формується стихійно. В одних випадках економічні фактори, наприклад, низький рівень розвитку економіки, вносять помітний внесок у формування національної єдності, в інших випадках економічні фактори виявляються невідомими [2, с. 11].

Друга фаза демократизації проходить як процес підготовки до зміни існуючого типу режиму. Ця стадія характеризується тривалою та безперервною політичною боротьбою. Результатом цієї боротьби має стати виникнення й зміцнення нової еліти, яка спирається на репресовані соціальні сили, для яких необхідним є демократичне керівництво. Соціальний склад таких суспільних прошарків у кожній країні є різним. Растоу наголошує, що неправильно є теза стосовно того, що демократія була спроектована заздалегідь Загалом, сутність демократії. Д. Растоу бачить у постійному вирішенні спірних питань політичною владою у країні. В цьому полягає найбільш суттєва різниця між демократією та тоталітаризмом з авторитаризмом. В результаті цих процесів настає третя фаза демократизації – фаза прийняття рішень. Растоу відзначає, що “рішення про інституалізацію базових демократичних процедур – лише одне з можливих рішень, що народжується як результат гри цілого ряду різноманітних політичних сил і аж ніяк не виключає, а навпроти, припускає наступну запеклу політичну боротьбу” [2, с. 14]. Четвертою фазою демократичного транзиту, за Растоу, є фаза звикання. На цій фазі демократія починає функціонувати як відносно налагоджений і цілісний механізм. Це фаза навчання для громадян і політичних еліт, фаза освоєння техніки демократії та накопичення необхідних для її функціонування навичок. Щоб прийти до демократії, вважає Д. Растоу, потрібне не копіювання конституційних законів чи парламентської практично вже наявної демократії, а спроможність реально оцінити свої специфічні конфлікти й уміння виробити або запозичити ефективні механізми їх розв'язання. І звичайно, прихід демократії не слід сприймати як щось таке, що здійсниться протягом, наприклад, одного року. Оскільки процес становлення демократії припускає появу нових соціальних груп, їх становлення і розвиток, то мінімальний термін переходу, за Д. Растоу, триватиме протягом життя цілого покоління. У країнах, що не мали раніше зразків для імітації, перехід до демократії, як правило, відбувається ще повільніше. Д. Растоу вважає, що відправною точкою демократизації не може бути лише наявність національної єдності” [35].

Таблиця 1. Структура та сутність стадій переходу до демократії за Д. Растоу

ФАЗИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ	СТРУКТУРНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ
I ФАЗА ДОСЯГНЕННЯ	Досягнення національної єдності у суспільстві стосовно переходу до демократичного типу політичного режиму (вибір соціумом демократичного типу розвитку)
II ФАЗА ПІДГОТОВКА	Ведення політичної боротьби між провідними політичними силами (старою авторитарно-тоталітарною та новою демократичною елітою) за утвердження принципів та цінностей демократії
III ФАЗА ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ	Прийняття політичною владою в країні конституційно-політичних рішень щодо формування та розвитку інститутів демократії (інституалізація демократії)
IV ФАЗА ЗВИКАННЯ	Функціонування в країні інститутів демократії як цілісного механізму реалізації влади. Подальший розвиток демократичних принципів у державній та конкретних суспільних сферах.

Інше розуміння переходу країни до демократії подає С. Хантінгтон [3, 4]. Науковець наголошує, що демократизація являється комплексним процесом і не може ототожнюватись з демократизацією виключно однієї суспільної сфери та суміжними процесуальними передумовами. Вчений є прихильником процедурного підходу характеристики процесу демократизації. Він пише: “політична система будь-якої країни ХХ ст. визначається як демократична в тій мірі, в якій особи, наділені верховною владою приймати колективні рішення, обираються шляхом чесних, непорушних, періодичних виборів, у ході яких кандидати вільно змагаються за голоси виборців, а голосувати має право практично все доросле населення” [4, с. 48]. Хантінгтон відзначає, що процес демократизації нерозривно пов’язаний з наступними структурними факторами: рівень економічного забезпечення країни; демократичний механізм розподілу національних ресурсів; ринковий тип економіки; розвинутий середній клас у країні; рівень освіти населення; демократичний характер політичної культури; специфіка релігійних традицій; ступінь розвиненості громадянського суспільства; характер і масштаби впливу на країну зовнішніх факторів. Разом з тим, С. Хантінгтон, узагальнюючи досвід демократичних переходів, формулює наступні обмеження для необхідності окремого використання таких критеріїв демократизації: жоден з визначальних факторів переходу до демократії не може вважатися комплексним інструментом у вимірі рівня розвитку демократії у певній країні. С. Хантінгтон у книзі “Третя хвиля” [4] вводить власну методологію дослідження переходів до демократії. Він наголошує, що демократизація являє собою міжнародний процес і здійснюється хвилями, захоплюючи відразу кілька країн і наносячи на них взаємний позитивний і негативний ефект. Внутрішня

демократизація здійснюється успішно в залежності від того, наскільки сприятливий вплив зовнішнього фактору. Внутрішня демократизація може призвести до стану країни між авторитаризмом і демократією, не даючи можливості зробити певний вибір на користь конкретного політичного режиму; до нових спроб демократизуватися; до переривання демократичних процесів; до прямого переходу від стабільного авторитаризму до стабільної демократії (характерно для третьої хвилі, яка розпочалась у 1974 році); до становлення демократії в результаті деколонізації й успішного запозичення досвіду демократичного правління від країн-метрополій. Хантінгтон пране довести, що хоча розподіл демократичних умов є досить умовним, фактори, які лежать в основі демократичного переходу, можуть бути розділені на внутрішні й зовнішні. Залежно від того, яка з теорій робить на дослідника більший вплив, обирається стратегія дослідження, в результаті якої більшу увагу одержують або внутрішні або зовнішні передумови демократизації. У загальному, С. Хантінгтон виділяє три основні здійснення варіанти демократичного транзиту: трансформація, зміщення та заміщення [4, с.123]. Стосовно безпосередньо процесу переходу до демократії, то Хантінгтон розрізняє чотири стадії демократичного транзиту.

Таблиця 2. Стадії переходу до демократії за С. Хантінгтоном

СТАДІЯ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ	СИСТЕМНІ ЗМІНИ
I ФАЗА ПОЧАТКОВА ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ	Прихід до державних органів управління демократично налаштованих політичних сил. Стара політична еліта залишається важливим актором суспільно-політичного життя країни.
II ФАЗА ПОСИЛЕННЯ АНДИДЕМОКРАТІЇ	Відхід від демократичних принципів розвитку держави через несприйняття курсу на лібералізацію народними масами. На певний період настає посилення політичних позицій старої авторитарно-тоталітарної еліти.
III ФАЗА ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ	Відбувається остаточний прихід до політичної влади еліти, яка відстоює цінності та принципи демократії. Стара політична еліта стає політично неконкурентоспроможною.
IV ФАЗА ДЕМОКРАТИЧНА КОНСОЛІДАЦІЯ	Укладається своєрідний пакт (договір) між старою та новою політичними елітами. Стара еліта набуває статусу опозиції. У країні завершується процес інституалізації демократії.

Конкретно під хвилями демократизації С. Хантінгтон розуміє певні завершені цикли переходу до демократії. Кожний демократичний цикл може закінчуватися спадом. Лише третя хвиля демократизації, на думку вченого має мати логічне завершення у формі лібералізованої демократії. Динаміку демократичних хвиль у світі показано в додатку 1. Серед перших науковців-транзитологів, які акцентували свою увагу на різноманітні передумов та чинників демократизації були Г. О'Доннелл та Ф. Шміттер [9, 10, 22, 23]. Узагальнення досвіду різних країн підтвердило висновок Д. Растоу, що процес переходу до демократії складається з трьох закономірних етапів, які були визначені як „підготовча фаза”, „фаза прийняття рішення” та „фаза звикання”. Проте розширену назву їм дали Г. О'Доннелл та Ф. Шміттер: „лібералізація”, „демократизація” і „соціалізація” Особливістю нового методологічного підходу, що виник у межах транзитології, було те, що головна увага зверталася не на структурні (як в теорії модернізації), а на процедурні чинники, пов'язані з діяльністю провідних політичних сил суспільства, з їх здатністю виконати низку послідовних процедур, необхідних для інституціоналізації демократичних відносин. У транзитології закріпилася думка, що кінцевий результат залежить від шляху. Переходи до демократії було репрезентовано як процес послідовної інституціоналізації політичних змін. Систематизуючи теоретичні моделі переходу до демократії, процес демократичного транзиту включає три основні фази: 1.лібералізація – формування базових інститутів демократії; 2.демократизація – становлення та розвиток демократичних інститутів на базі новоствореного політичного режиму; 3.консолідація демократії – закріплення та адаптація політичного режиму консолідованої демократії у суспільних сферах, формування громадянського суспільства; Лібералізація за своїм змістом є інституціоналізацією громадянських свобод без трансформації владного апарату, який залишається спроможним контролювати ситуацію. Лібералізація розпочинається внаслідок політичної кризи, вона є результатом „взаємодії розбіжностей, що виникають всередині авторитарного режиму, та незалежної організації громадянського суспільства” Внаслідок лібералізації постає режим, який Г. О'Доннелл та Ф. Шміттер назвали „опікунською демократією” (tutelary democracy) – режим з формально демократичними, обмежено конкурентними інститутами, що перебуває під опікою владного апарату. Вирішальним кроком на шляху до демократичної держави є передача влади від групи осіб до зведення правил” [9].

Демократична трансформація механізму влади може здійснюватися за дотримання двох умов: 1) демонтажу попереднього владного апарату; 2) свідомого вибору політичними силами суспільства демократичних інститутів і процедур, в межах яких необхідно створювати умови, що сприятимуть становленню демократичної системи. Критичною точкою переходу до демократії є стан, за якого ніхто, окрім виборців, не може вплинути на процес успадкування влади. Консолідація є «інституціоналізацією демократичної політичної поведінки» [36, с. 385]. На ґрунті опанування нових норм і цінностей, поступового вrostання в нову систему відносин відбувається зміна політичної культури еліти та усього суспільства. Модель переходу до демократії Г.

О'Доннелла та Ф. Шміттера базується на основі чотирьох фазового демократичного транзиту.

Таблиця 3. Стадії демократичного транзиту Г. О'Доннела та Ф. Шміттера

ЕТАПИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ	СТУПІНЬ АДАПТАЦІЇ ІНСТИТУТІВ ДЕМОКРАТІЇ
I ЕТАП ПОЧАТКОВИЙ	Відбуваються процеси консолідації політичної еліти навколо демократії. Поступово встановлюється демократична консолідація більшої частини суспільства.
II ЕТАП ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ	Лібералізація сфери державного управління. Перевага ліберальних принципів в економічному та політичному державних секторах.
III ЕТАП ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ	Демократизація державного управління та політичної сфери країни.
IV ЕТАП КОНСОЛІДАЦІЯ ДЕМОКРАТІЇ	Демократична політична соціалізація. Відбувається поступове сприйняття та закріплення демократичних цінностей у свідомості громадян.

Стосовно четвертого етапу демократизації (консолідація демократії) за О'Доннеллом та Шмітером, те що Д. Растоу відзначав, що “демократія стає консолідованою, коли за наявних політичних та економічних умов, давно визначена система інститутів набуває рис єдиної можливої” [37, с. 22].

Свій підхід до процесу демократизації запропонував З. Бжезинський [5], виділяючи три фази демократизації посткомуністичних країн, наголошував на тому, що в залежності від локальних демократичних успіхів у політичній, правовій, економічній сферах, процес переходу від комунізму до демократії триває від 9 до 30 років. Важливим фактором успішної демократизації вчений вважає певну послідовність демократичних змін у країні та конкретні способи підтримки цих змін західними країнами. Демократичні зміни мають відбутись по трьом основним напрямам всередині посткомуністичної країни – у політичній, економічній та правовій сферах. Бжезинський доводить, що на сучасному етапі досягти рівня консолідованої демократії колишній країні соціалістичного табору неможливо без так званого “зовнішнього фактору”, тобто політичної та фінансової допомоги західноєвропейських країн [5, с. 59]. Відповідно до трьох фаз переходу до демократії, на першій стадії, яка охоплює від одного року до п'яти років, відбувається трансформація політичної системи та стабілізація економічної сфери. Для першого етапу характерним є встановлення основних демократичних інститутів – звільнення преси від партійного контролю, припинення діяльності системи поліцейської держави, виникнення політико-

партійної коаліції, яка відстоює демократичні принципи і прагне демократичних змін. На другому етапі (триває 3-10 років) процес демократичної трансформації визначає економічна система. На політичному рівні ставляться завдання досягнення стабілізації, прийняття нової конституції та закону про вибори, проведення демократичних виборів, здійснення децентралізації системи державного управління й передачі більшої влади регіонам, зміцнення стабільності сформованої раніше демократичної політичної коаліції [5, с. 11].

На третій фазі переходу до демократії (5-15 років) політична система має консолідуватися на основі певного демократичного інтересу. Як результат, політичне становище у перехідній країні буде стабільним. Економіка починає розвиватися на міцній основі постійного зростання, яке саморегулюється, без втручання з боку держави. Це період проведення “великої” приватизації, формування потужного прокапіталістичного лобі й підприємницької культури” [5 с. 27]. Поскомуністичні трансформації З. Бжезинського наведені в додатку 2.

Таким чином, проаналізувавши вище описані моделі переходу до демократії можна зробити висновок, що переходи до демократії мають свою специфіку та стадії у різних країнах та територіях. Більшість дослідників виділяє конкретні фази та моделі переходу до демократії. Аналіз моделей переходу до демократії Д. Растоу [2] та С. Хантінгтона [4] показує, що одні з перших вчених-транзитологів належать до прихильників структурних передумов демократичних змін, наголошуючи на важливості саме структурних, а не процесуальних демократичних перетворень у країні. Разом з тим, концепції демократичного транзиту Растоу, та меншою мірою Хантінгтона були сформовані у період, коли країни Центрально-Східної Європи залишались авторитарними комуністичними державами. Головне положення моделі переходу до демократії Д. Растоу полягає в тому, що національна єдність є найголовнішою попередньою умовою переходу до демократії. Вчений вважає, що наявність національної єдності є більш важливим фактором демократизації, ніж мінімальний рівень економічного розвитку та соціальної диференціації.

Розглядаючи основні моделі посткомуністичних трансформацій, вченими-науковцями різних політологічних шкіл, слід відмітити, що первинна транзитологічна концепція Д. Растоу [2] Хантінгтон [4], яка стала в подальшому теоретичним підґрунтям для формування сучасних транзитологічних концепцій, що враховують, в першу чергу досвід становлення посткомуністичних демократій, наголошує на багатьох факторах економічного та політичного характеру демократизації суспільства та держави. Але сам процес переходу до демократії зводиться до трьох основних стадій демократизації: лібералізація попереднього авторитарного або тоталітарного політичного режиму; демократизація новоствореного політичного режиму та форми державного правління; стадія консолідованої демократії – останній і найбільш важливий етап переходу до демократії, який включає повну адаптацію політичних, економічних інститутів та культурно-духовної сфери до принципів розвинутої демократії.

Досвід системних перетворень в постсоціалістичних країнах свідчить про: відмову від позиції одностороннього причинно-наслідкового зв'язку між економічним зростанням (причина) та розвитком соціальної сфери (наслідок).

Можливо лише стверджувати про тенденцію до взаємодії обох процесів, коли причина та наслідок, що постійно змінюються посилюють одне одного; лібералізація економічної діяльності – необхідна, але не достатня умова для формування ефективного ринкового механізму; ключову роль виконують також інституційні перетворення; повністю виправдовує себе початок реформ з орієнтацією на залучення прямих іноземних інвестицій, адже існує прямий зв'язок між їх накопиченими обсягами та темпами економічного зростання, а також подоланням примітивної структури економіки.

Слід виокремити декілька груп до складу яких входять постсоціалістичні країни з огляду на етап транзиту, що вони переживають: 1. Транзит успішно завершено. До цієї групи входять: Угорщина, Польща, Чехія, Словенія, Литва, Болгарія та Румунія. Відповідно в цих країнах умови для трансформації були оптимальними, тут спрацював європейський фактор. 2. Транзит є незворотним. До групи належать країни, що відстають від лідерів по ряду показників, але такі, що демонструють прогрес: Албанія, Латвія, Македонія, Естонія та Хорватія. Віднесено країни результат демократичних процесів в яких ще не чітко зрозумілий. 3. Транзит продовжується (Арменія, Боснія та Герцеговина, Грузія, Молдова, Монголія, Росія, Україна). 4. Транзит заблоковано (Казахстан, Киргизстан, Азербайджан). 5. Транзит не відбувся (Білорусь, Таджикистан, Узбекистан).

Великий внесок у вивчення процесів посткомуністичної трансформації внесла західна «транзитологія», що має два виміри: перший, який вивчає «перехідний період» сам по собі і пов'язаний з поняттям «транзит» (тим самим чітко пов'язуючи їх з теоріями Д. Растоу [2], Г. О' Доннела і Ф. Шміттєра [9, 10] і другий, який розглядає модель перехідного періоду, тобто трансформацію політичного режиму, як етап політичного розвитку відповідних країн. Так С. Хантінгтон [4] дослідив, що перехід до демократії є процесом поетапної зміни конфігурації і характеру взаємодії основних політичних акторів на політичному полі. З точки зору С. Хантінгтона, «трансформаційна» модель переходу до демократії характерна для Іспанії і Бразилії, а серед посткомуністичних країн для Угорщини. Процес «трансформації» складається з п'яти основних фаз, чотири з яких проходять ще при авторитарному режимі: 1) поява реформаторів; 2) прихід реформаторів до влади; 3) суперечлива лібералізація; 4) консенсус з консерваторами; 5) взаємодія опозиції;

На перебіг демократичних перетворень, їх темпи, а отже, й тривалість основних фаз посткомуністичної трансформації впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, зумовлені ступенем підготовленості різних країн до політичних, економічних та ідеологічних змін: тривалість комуністичного режиму і ступінь знищення усіх виявів приватної власності та громадянського суспільства; рівень політичного та економічного лібералізму, що дозволялися комуністичною владою низки країн останніми роками свого панування (режим Кадара в Угорщині); рівень догматизму комуністичної еліти та її відданості старому режиму; чисельність нової еліти й наявність у неї політичної волі для здійснення рішучого переходу до демократії; ступінь консолідації суспільства довкола ідеї трансформації, розвиненість інститутів громадянського суспільства;

фінансово-економічне становище країни, доступність ресурсів; характер стосунків з міжнародним співтовариством; гострота і складність додаткових проблем, які доводиться вирішувати в період трансформації: наявність чи лише становлення власної держави і національної еліти, повноцінність структури економічного комплексу [4, с. 134].

Структуровано групи країн за етапами демократичних перетворень зображено в таблиці 3, відповідно кожен етап трансформації має свої системні характеристики. На першому етапі, який є переломним, започатковуються фундаментальні зміни в існуючих політичних та економічних системах, здійснюється політична трансформація вищих органів влади, відбувається встановлення демократії "згори". Ліквідується монополія однієї партії, закладаються основи демократії, виникає і зміцнює свої позиції вільна преса, формуються перші демократичні об'єднання та громадсько-політичні рухи.

На другому етапі трансформації відбувається закріплення демократичних процесів та інститутів на основі ухвалення нових конституцій і нових законів про вибори. Проводяться демократичні вибори, формується стала демократична коаліція — нова політична еліта. Створюється законодавча база відносин власності та підприємництва, банківська система. Здійснюється мала і середня приватизація. Відбуваються суттєві зміни в соціальній структурі на основі появи нового класу власників і підприємців.

Вирішення завдань другого етапу дає змогу перейти до третьої, кінцевої фази, якій притаманна політична стабілізація демократії й економічне піднесення. Демократичні процеси набувають незворотного характеру, утворюється стабільна демократична партійна система. Формується демократична культура і підприємницька традиція. Відбувається становлення системи незалежних судових органів та демократичної правової культури. Здійснюється велика приватизація. На основі значних іноземних інвестицій проводиться реструктуризація виробництва.

Таблиця 4. Етапи трансформації демократичних перетворень на пострадянському просторі

Група	Країна	Темпи ринкових і демократичних перетворень
I	Чехія, Польща, Угорщина, Естонія, Словенія.	Ці країни вступили до третього етапу перетворень, чітко визначили свої перспективи і послідовно будують життєздатні суспільства.
II	Словаччина, Хорватія, Латвія, Литва, Румунія, Болгарія, Киргизстан.	Перебувають на другому етапі трансформації і мають шанси упродовж найближчих десяти років зробити суттєві кроки в напрямку демократії.
III	Азербайджан, Грузія, Вірменія, Казахстан, Росія, Україна.	Країни перебувають на першому етапі перетворень.

		Демократичні й економічні реформи здійснюються без достатньої послідовності та глибини.
IV	Албанія, Сербія, Молдова, Боснія.	Ці країни суттєво не просунулися в першому етапі трансформаційних перетворень, або навіть не вступили до нього.

1) Непублічність влади. Тобто можна чітко ідентифікувати лише вимоги до влади та її реакцію у вигляді прийнятих рішень. Все, що відбувається навколо прийняття рішень, було не публічним; 2) неможливість, внаслідок цього, конкретної інституційної ідентифікації влади; 3) неповноцінність виборів. Вони не є механізмом формування волі більшості та цивілізованого розв'язання конфліктів і слабо виконують функцію рекрутування нової політичної еліти; 4) наявність елементів клієнтелізму у стосунках виборець-депутат, виборець-партія, всередині самих партій; 5) невиконання партіями властивих партіям функцій і, навпаки, їх виконання іншими інститутами; 6) існування кланових угруповань довкола державних та регіональних лідерів; 7) чужорідність, ізоляваність існуючих інститутів громадянського суспільства; 8) протиріччя між конституційним і реальним механізмом владних відносин, тобто декларативний характер Конституції; 9) існування державної політичної цензури; 10) функціонування держави виключно як апарату насильства; 11) гіпертрофована, авторитарно налаштована президентська влада; 12) антипарламентаризм; 13) централізм, антирегіоналізм; 14) контроль ЗМІ; 15) відсутність передумов для європейської інтеграції.

Проаналізувавши моделі політичних транзитів, можна зробити висновок, що для посткомуністичних України та Грузії характерною буде модель «перехідної демократії» або «гібридного» політичного режиму. Держави «перехідної демократії» - це країни, що пройшли транзит від авторитарних моделей державної організації до елементів плюралістичної демократії через акції протесту, повалення влади і зміну державного правління («кольорові» революції або «шокові» події, що вплинули на якість політико-правової моделі). В основному це парламентські чи парламентсько-президентські республіки. Для гібридного політичного режиму характерним є поєднання залишків старої радянської системи з новими економічними та політичними інститутами [38]. Політичний процес у гібридній державі визначається застоєм, корупцією і домінуванням еліт, які приносять мало користі для країни і мають малу підтримку населення.

Підтвердженням цьому є наступні положення: інтереси громадян недостатньо враховуються або ігноруються; низький рівень політичної участі в період між виборами як у «делегованій демократії»; часте порушення правових норм; вибори дають непевні результати і тому мають низьку легітимність; низький рівень довіри до державних інститутів; в цілому недосконале

функціонування держави; відсутність реальних гарантій декларованих прав людини, безпорадність індивіда перед чиновниками; тіньові присвоєння, розподіл загальнонародної власності за панування клієнтельських зв'язків; поєднання корумпованої політичної влади, тіньової економіки і кримінального світу; домінування ролі номенклатурно-корпоративних кланів, симбіоз олігархії та авторитаризму; утилітарне використання олігархами демократичних норм і процедур. Отже, при аналізі переходів до демократії посткомуністичних країн, для отримання найбільш комплексної та показової картини динаміки системних змін у державі, необхідно використовувати як теоретичні, так і практичні (емпіричні) моделі демократичних транзитів. Слід чітко виділяти фактори та стадії демократизації у політичній, економічній, соціальній та культурно-духовній сферах.

У відповідності до специфіки дисертаційного дослідження визначається проблематика аналізу демократичного транзиту постсоціалістичних та посткомуністичних країн у вітчизняній та зарубіжній науці. Слід наголосити, що перший вчений-транзитолог Д. Растоу [35], який вважається засновником транзитології як наукової галузі порівняльної політології, у своїй концепції демократичного транзиту не розглядав специфіку трансформаційних процесів країн центрально-східного європейського регіону. Оскільки базова для подальшого розвитку транзитології праця Д. Растоу «Переходи до демократії: спроба диманічної моделі» (1970 р.) хронологічно не могла зачіпати дослідження постсоціалістичної трансформації кінця 80-их – початку 90-их рр. ХХ ст. Водночас основна заслуга Д. Растоу [2] полягає у тому, що вчений наголосив на необхідності дослідження безпосередньо процесу демократизації у перехідних країнах, а не опису вже дієвих демократичних інститутів та загалом демократії, як похідних процесів від світових тенденцій модернізації. Незважаючи на те, що Д. Растоу були розроблені структура та стадії здійснення демократичного транзиту, транзитолог мінімалізує обов'язкові передумови демократизації до однієї – досягнення національної єдності. Дослідницький проект «Демократія в країнах, що розвиваються», здійснений під керівництвом Л. Даймонда, Дж. Лінца та С. Ліпсета, зосереджується на боротьбі за демократію в різних країнах, що розвиваються. Автори приділяють головну увагу структурним чинникам та інститутам у процесі демократичного транзиту, але водночас зазначають, що структури та інститути, особливо політичні, набирають тієї форми, якої їм надають дії та позиції політичних лідерів. Тому вони особливо наголошують на межах усвідомленого вибору та ролі політичних лідерів [39]. Дослідники роблять досить важливе спостереження: «Чим несприятливішими є структурні обставини демократизації, тим більш вправними, інноваційними, відважними та демократично налаштованими повинні бути політичні лідери для виживання демократії. Натомість там, де перепони не є серйозними, а демократичні труднощі не є непереборними, вони можуть суттєво ускладнюватися слабким керівництвом і поганим вибором» [40].

Дослідник А. Степан виокремлює 8 особливо правдоподібних та відмінних шляхів, які ведуть до збереження авторитарних режимів та редемократизації: 1) внутрішня реставрація після зовнішнього захоплення; 2) внутрішнє виправлення;

3) зовнішньо керована інсталяція; 4) редемократизація, ініційована авторитарними режимами; 5) режими, що втратили свою соціальну значимість; 6) партійний пакт (з або без елементів співіснування); 7) організований насильницький бунт, координований реформістською партією; 8) марксистська революційна війна. А. Степан аналізує кожний з цих шляхів і наводить окремі приклади [25]. Схоже на те, що запропонований ним перелік містить більшість із наявних альтернативних демократизації стратегій, які використовуються на практиці. Одним із перших науковців, який комплексно підійшов до дослідження посткомуністичного демократичного транзиту був С. Хантінгтон. У своїй праці “Третя хвиля: демократизація наприкінці ХХ ст.” (1991 р.) [4] та публікаціях присвячених розгляду світового процесу демократизації кінця минулого сторіччя [3, 4] науковець відстоює тезу про зовнішнє походження демократичного транзиту у посткомуністичній країні. Хвиля демократизації — це група переходів від недемократичних режимів до демократичних, що відбуваються у визначений період часу, кількість яких значно перевищує кількість переходів у протилежному напрямку в даний період. До цієї хвилі звичайно відноситься також чи лібералізація часткова демократизація в тих політичних системах, що не стають цілком демократичними. У сучасному світі мали місце три хвилі демократизації. Кожна з них торкала порівняно невеликого числа країн, і під час кожної відбувалися переходи й у недемократичному напрямку. Вдобавок не всі переходи до демократії відбувалися в рамках цих хвиль. Історія не відрізняється упорядкованістю, і політичні зміни неможливо розкласти по зручних історичних поличках. Історія також не є односпрямованою. За кожною з перших двох хвиль демократизації впливав відкат, під час якого деякі, хоча і не всі, країни, що зробили колись перехід до демократії, поверталися до недемократичного правління. Концепція політичного транзиту Г.О'Доннела та Ф. Шміттєра [9, 10, 22, 23, 34] розрізняє три стадії переходу від авторитаризму або тоталітаризму до демократії: 1) лібералізацію; 2) демократизацію; 3) соціалізацію [16], тобто поетапні еволюційні зміни від начального етапу лібералізації і до завершального етапу соціалізації.

Окремо слід виділити й модель посткомуністичної трансформації З. Бжезинського. У праці “Великий провал: народження та смерть комунізму у ХХ ст.” (1989 р.) [5] вчений розглядає передумови руйнації комуністичних режимів у Європі та можливі шляхи демократизації посткомуністичних країн. У подальшому З. Бжезинським була розроблена модель успішної посткомуністичної трансформації, яка носить системний характер перетворень у всіх суспільних сферах [7, 8]. Трансформаційним процесам кінця ХХ ст. у Центрально-Східній Європі присвячена праця А. Пшеворського «Демократія та ринок. Політичні й економічні реформи в Східній Європі» [6]. У книзі автор розглядає не тільки процеси реформування права у період переходу від однієї політичної та економічної системи до іншої, а й сутність та умови стабільної демократії, важливість реформування правових інститутів та економічних відносин, значення регіональних і глобальних економічних процесів у сучасному світі. А. Пшеворський наголошує, що демократичні інститути, «завжди виникають як результат переговорів», а демократія - «всього лише система врегулювання

конфліктів» [6]. У роботі «Переходи від авторитарного правління», що вийшла друком під редакцією Г. О'Донелла, Ф. Шміттера та Л. Вайтхеда, автори зосереджуються на стратегіях демократизації [41]. У цій праці дано огляд практики демократичної трансформації країн Латинської Америки, який загалом рівноцінний дослідженню й висновкам Р. Даля, однак вони окремо наголошують на важливості інститутів політичного лідерства та прийняття рішень так само, як і на історичних умовах, які визначають умови та форми демократичної трансформації. О'Донелл та Ф. Шміттер наголошують, що не мають теорії, яка пояснювала б усі наявні випадки трансформації пост авторитарних режимів.

Дослідницький проект «Демократія в країнах, що розвиваються», здійснений під керівництвом Л. Даймонда, Дж. Лінца та С. Ліпсета, зосереджується на боротьбі за демократію в різних країнах, що розвиваються. Автори приділяють головну увагу структурним чинникам та інститутам у процесі демократичного транзиту, але водночас зазначають, що структури та інститути, особливо політичні, набирають тієї форми, якої їм надають дії та позиції політичних лідерів. Тому вони особливо наголошують на межах усвідомленого вибору та ролі політичних лідерів [39]. Дослідники роблять досить важливе спостереження: «Чим несприятливішими є структурні обставини демократизації, тим більш вправними, інноваційними, відважними та демократично налаштованими повинні бути політичні лідери для виживання демократії. Натомість там, де перепони не є серйозними, а демократичні труднощі не є непереборними, вони можуть суттєво ускладнюватися слабким керівництвом і поганим вибором» [40].

А. Степан у праці «Шляхи до редемократизації: теоретичні та порівняльні міркування» [25] автор виокремлює 8 особливо правдоподібних та відмінних шляхів, які ведуть до збереження авторитарних режимів та редемократизації: 1) внутрішня реставрація після зовнішнього захоплення; 2) внутрішнє виправлення; 3) зовнішньо керована інсталяція; 4) редемократизація, ініційована авторитарними режимами; 5) режими, що втратили свою соціальну значимість; 6) партійний пакт (з або без елементів співіснування); 7) організований насильницький бунт, координований реформістською партією; 8) марксистська революційна війна.

А. Степан аналізує кожний з цих шляхів і наводить окремі приклади [25]. Схоже на те, що запропонований ним перелік містить більшість із наявних альтернативних демократизації стратегій, які використовуються на практиці. Окрім того, у залежності від налаштування нової політичної еліти на проведення ефективних реформ напряму залежить успіх демократичного транзиту. Зокрема, у статті «На шляху до демократизації» (1996 р.) [20] Х. Лінц та А. Степан аналізують реальні процеси демократизації, які є можливими лише в результаті стратегічного демократичного вибору політичних акторів у поставторитарний або посттоталітарний період. Розбудова ефективного громадянського суспільства як основи закріплення демократичних норм у суспільстві (консолідація демократії) набуває вторинного статусу. А. Лейпхарт досліджував проблему демократичних інститутів у поділених суспільствах і представив модель консенсусної демократії для плюральних суспільств у своїй відомій книзі «Демократія в плюральних

суспільствах: компаративне дослідження» [41]. Учений визначає консенсусну демократію, ґрунтуючись на таких чотирьох характеристиках: 1) уряд формується великою коаліцією, до якої входять політичні лідери всіх основних сегментів плюрального суспільства; 2) взаємне вето, яке використовується як додатковий захист життєвих інтересів меншин; 3) пропорційність як фундаментальний принцип політичного представництва; 4) високий ступінь автономії, що дає можливість окремим сегментам суспільства робити власні внутрішні справи.

Він також зазначає, що федералізм є й спеціальною формою сегментної автономії. А. Лейпхарт наголошує, що політичні лідери плюральних суспільств мають бути «консенсусними інженерами» [42]. В іншій книзі «Демократії: моделі мажоритарного та консенсусного правління в двадцять одній країні» [43], вчений розрізняє дві діаметрально протилежні моделі демократії: мажоритарну (або Вестмінстерську) та консенсусну. Він вважає, що мажоритарна демократія є придатнішою для гомогенних суспільств, тоді як консенсусна – для плюральних.

Дж. Лінц [19, 20] порівнює відносні досягнення парламентаризму та президентуалізму в процесі демократизації. Учений доходить висновку, що парламентаризм сприятливіший для стабільної демократії, ніж президентуалізм. Однак зазначає: «Якщо правда те, що парламентаризм є гнучкішим та сприятливішим для впровадження інституційного середовища з метою виникнення та консолідації демократії, це не означає, що це стосується всіх різновидів парламентських режимів» [19]. Відповідно до аргументів Дж. Лінца щодо парламентаризму Д. Хоровітц [44] намагається показати, що демократична інституційна структура не є органічно чужою президентуалізму. Він та В. Богданор наголошують також на важливості виборчих систем у процесі демократичного трансформування [44].

Розгляд та аналіз особливостей демократичного транзиту в країнах, яких зачепила “третя хвиля демократизації” займають центральне місце у транзитологічній концепції Л. Даймонда [45, 46, 47]. У статті “Визначення і розвиток демократії” (1999 р.) [48] вчений досліджує матеріальні елементи ліберальної демократії. Л. Даймонд доповнює процедурні передумови демократизації (зокрема, проведення вільних виборів) процесами розвитку громадянського суспільства.

Американський теоретик політичної соціології С. Ліпсет у праці “Політичний діяч. Соціальні основи політики” (1960 р.) [21] відзначає, що демократичний ідеал, який зародився у США серед капіталістичних країн Західної Європи перейшов у “постполітичну фазу”. Стабільність нової демократії полягає у регулюванні владою соціальних конфліктів, які виникають на базі економічних розбіжностей та різниці у соціальному статусі громадян. На думку С. Ліпсета, обов’язковою умовою для успіху демократичного транзиту є внутрішня рівновага у перехідній країні між демократичними інститутами та ринковою економікою [21, 39].

Проблема визначення та пошуку оптимальних стратегій демократизації у так званих країнах демократичного транзиту відіграє дедалі помітнішу роль у сучасній західній політичній науці. Цікаві зауваження щодо цього сформульовано у праці «Поліархія: участь та опозиція» відомого американського дослідника

Р. Даля [49]. Насамперед він дискутує навколо можливості для США «трансформувати уряд іншої країни від гегемонії чи змішаного режиму у поліархію» і зазначає, що такі зусилля спричинять серйозні та комплексні проблеми. Він розрізняє три основні стратегії демократизації: 1) вторгнення та окупація країни, насильне усунення уряду й заміна його поліархією, подальша підтримка нового уряду; 2) підтримка демократії, тобто революційних рухів усередині країни; 3) підтримка чинного уряду коштами, зброєю чи іншими ресурсами й здійснення на нього тиску заради змін [49, 50]. Розгляду різних аспектів становлення демократії в перехідних країнах присвячені також праці таких західних дослідників як С. Террі [51], М. Джиласа [52], Й. Шумпетера [53], В. Райзінгера [54], Е. Гаденіус [55] та Р. Дарендорфа [56].

Дослідженням постсоціалістичного розвитку економічних та політичних відносин у посткомуністичних країнах крізь призму новаторської парадигми демократизації займаються Д. Штарк та Л. Бружт. У колективній праці «Шляхи постсоціалізму: трансформація політики та власності у Центрально-Східній Європі» (1998 р.) [57] розглядається проміжний етап постсоціалістичної економіки (між ринком та централізмом), який встановився у багатьох країнах та його вплив на зміцнення позицій демократії. Дж. Піклс та А. Сміт у «Дослідження переходу: політична економія у постсоціалістичних трансформаціях» (1998 р.) [58] піддають критичному аналізу теорію демократичного переходу. Автори, проводячи емпіричні порівняльні дослідження серед країн Центрально-Східної Європи та Азії (В'єтнам, Китай), формулюють концепцію демократичного транзиту на основі показників політичної економії та капіталістичного розвитку у посткомуністичних країнах. Детальний аналіз посткомуністичних національних конфліктів 1990-их рр. (переважно серед країн колишньої Югославії та СРСР) поданий у статі Д. Снайдера «Запобігання національним конфліктам в епоху демократизації» (2000 р.) [59]. Д. Снейдер доводить, що процес демократизації сприяє виникненню міжнародних та внутрішніх етнічних конфліктів, оскільки у політично слабких політичних суспільствах етнічні еліти відстоюють власні інтереси демократичними популістськими закликами (так звана «етнічна демократія»). Сприяння «етнічній демократії» на початку ХХІ ст. призводить до поглиблення етнічного конфлікту у багатоетнічних східноєвропейських національних державах. А. Пуергері [60] намагається сформулювати широку теорію демократичної трансформації, яка підкреслює взаємопосилювальні процеси в економічному, політичному та культурному розвитку. «Соціально-економічний розвиток сприяє політичній свободі, яка, у свою чергу, збільшує економічне зростання». Це визначення дає підстави для усвідомлених стратегій демократизації. Учений, наприклад, каже, що «передчасні демократії, які виживають, можуть сприяти полегшенню розвитку інститутів, котрі оберігають та посилюють політичну конкуренцію» [60]. Окремо слід проаналізувати праці присвячені трансформаційним процесам в Україні та Грузії. Однією з фундаментальних праць є «Демократизація» під редакцією К. Херпфера, П. Бернхагена, Р. Інглихарта, К. Вельцеля [61]. У книзі розглянуто практично всі важливі аспекти демократизації, включаючи теорії демократизації, необхідні попередні умови і рушійні сили демократичного транзиту, ключові актори і

інститути, а також умови і виклики консолідації нових демократій в основних регіонах світу. Окремий розділ присвячений падінню комуністичних режимів в 1989 – 1991 рр. та показано досліджувані країни за даними міжнародних рейтингів рівня демократії. В підручнику Роберта Налбандова «Демократизація та нестабільність в Україні, Грузії та Білорусії». Вчений аналізує взаємозв'язки між демократичною інституціоналізацією нових незалежних держав, використовуючи приклади України, Грузії та Білорусії. Успіхи та невдачі демократичних інституціоналізаційних процесів у цих країнах багато в чому залежать від того, як їхні інституційні суб'єкти реагували на внутрішні та зовнішні заворушення внутрішнього політичного, економічного та культурного середовища.

К. Волчук у статті «Спойлер чи фасилітатор демократизації: роль Росії в Грузії та Україні» [63] розглядає реакцію Росії на політичні зміни в Грузії та Україні у взаємозв'язку між політикою ЄС та США. У праці М. Бадера «Всупереч усьому. Допомога політичним партіям в Україні та Грузії» [64] проаналізовано та пояснено особливості функціонування політичних партій, їх роль в розвитку країн, специфіку формування та розвиток партійних систем. М. Спірова у статті «Корупція і демократія, «кольорові революції» в Україні та Грузії» [65], аналізує феномен революцій, їх політико – соціальні причини, періоди президентства Л. Кучми та Е. Шеварнадзе, тенденції корупції в Грузії та Україні. Варта уваги праця Н. Коберідзе «Україна та Грузія: фактори які впливають на зміну зовнішньої політики» [66] авторка аналізує, що впливає на вектор зовнішньої політики держав та чи відбулися реальні зміни в державах після «революції троянд» в Грузії та «помаранчевої революції» в Україні.

П. Леіашвілі у статті «Алгоритми демократизації тоталітарного суспільства (на прикладі Грузії)» [67] дослідив особливості процесу демократичних перетворень в посттоталітарних країнах. Вчений дійшов висновку, щодо неминучості одночасного використання демократичних та авторитарних методів управління на початкових етапах демократизації.

Н. МаК Фарлейн [68] у публікації «Постреволюційна Грузія на межі?» аналізує економічний, політичний та правовий розвиток за часів президенства М. Саакашвілі. А.Мельвіль, Д. Стукал [69] у праці «Умови демократії і межі демократизації. Фактори режимних змін в посткомуністичних країнах: досвід порівняльного і багатовимірного статистичного аналізу» аналізують використання якісних і кількісних методів порівняльного аналізу для вияву ключових факторів, що впливають на траєкторію демократичного переходу в посткомуністичних державах.

Проблемам політичного, історичного та цивілізаційно-культурного розвитку України присвячені праці Т. Кузьо [70], С. Уїтмора [71], В. Фріца [72], О. Гаман-Голутвинської [73], А. Міллера [74], Е. Попова [75], М. Погребинського [76], А. Окари [77], К. Малигіної [78]. Результати соціологічних досліджень та проблем економіки розглядаються в роботах В. Геєца [79], Н. Шульги [80], В. Хмелько [81], А. Круглашова [82]. Причини і результати грузинських реформ досліджуються Т. де Валом [83], Г. Слейдом [84], С. Корнелом і Н. Нільсоном [85], Г. Нодія [86], Дж. Уїтлі [87], Л. Буракової [88].

Соціально-економічному розвитку Грузії присвячені дослідження Г.Егіазаряна [89], Е. Ісмаїлова і В. Папави [90], Л. Григор'єва та С. Кондратьєва [91], А. Епіфанцева [92]. Серед вітчизняних науковців питаннями демократичного транзиту займалися та займаються В. Полохало [93], О. Романюк [94, 95], В. Гельман [37, 96], О. Рудік [97], Ф. Рудич [98], Є. Юрійчук [99], Є. Кіш [100], М. Лендсьел [101], А. Колодій [102], Є. Гайданка [103]. Серед останніх досліджень українських вчених, які аналізують емпіричні моделі переходу до демократії слід виділити А. Зельницького [104] (міжнаціональне порівняння індексів демократизації на макро- та мікрорівнях), Б. Райковського [105] (оцінка ступеню адаптації демократії у перехідних країнах на основі досягнутого рівня демократичності виборчого процесу), О. Романюка [106] (демократизація виборчих систем як основа демократичності посткомуністичних країн). Слід зазначити, що кількість соціологічних досліджень та статистичних даних по Україні та Грузії в порівняльній перспективі є незначним. Крім того, більшість сучасних робіт автори яких досліджують грузинську та українську пострадянську трансформацію, зосереджують увагу на аналізі соціально-економічних реформ після «революції троянд» та «помаранчевої революції» відповідно, ігнорують інші аспекти демократичного транзиту. Таким чином, в науковій літературі щодо даної проблеми є дисбаланс. Більшість дослідників зосереджено або на вивченні інституційних аспектів транзитів, або на еволюції державності, при цьому відсутність необхідних масивів даних очевидно ускладнює аналіз процесу демократичної трансформації в досліджуваних країнах.

Розвиток транзитологічної теорії вимагає застосування емпіричної методики для дослідження спільних та відмінних рис демократичного транзиту посткомуністичних країн. При розгляді трансформаційних процесів в Україні та Грузії дисертант застосував методологію виміру рівня демократизації наступних дослідницьких центрів: 1. Міжнародна неурядова дослідницька організація Freedom House. Автором використано дані моніторингу рівня демократії у перехідних країнах – Nation in Transit [107]; 2. Міжнародний дослідницький Фонд Бертельсмана [108]. На основі аналізу трьох основних індексів демократизації (ІПТ, ІУ, ІЕТ) було зроблено висновки щодо успіхів трансформаційних процесів в досліджуваних країнах. 3. Дослідження визначення рівня корупції методологія організації Transparency International. Міжнародна організація по боротьбі з корупцією та дослідженні питань корупції у світі. Станом на сьогодні має більше 100 національних осередків [109]. Таким чином, проаналізувавши історіографію дослідження слід наголосити, що у вітчизняній та зарубіжній літературі проблема трансформаційних процесів пострадянського простору зокрема України та Грузії досліджена не повністю та в процесі розвитку політичної науки транзитологічний напрям вдосконалюється та розширюється.

1. Бистрицький Є. Політична філософія посткомунізму: горизонти методології. *Політична думка*. 1995. № 1. С. 3–12.
2. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамичной модели. *Полис*. 1996. №5. С. 8-15.

3. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии до консолидации. *МЭ и МО*. 1995. №6. С.87-90.
4. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / пер. с англ. М.: Росс. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2003. 368с.
5. Бжезинский З. Большой провал. Рождение и смерть коммунизма в двадцатом веке. Нью-Йорк: Liberty Publishing House, 1989. 250 с.
6. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. М.: РОССПЭН, 1999. 320с.
7. Brzeziński Z. The Crisis of Communism II The Washington Quarterly. *Autumn* 1987. Vol. 10. № 4. P. 3-9.
8. 52. Brzeziński Z. Post-Communism Nationalism. *Foreign Affairs*. 1989. № 4. P. 1-25.
9. O'Donnell G. The delegated democracy. *Kellogg Institute Working Paper*. 1992. № 172.
10. Schmitter P. Dangers and Dilemmas of Democracy. *Journal of Democracy*. 1994. Vol.5. №2. P.50 -59.
11. Linz J. The Breakdown of Democratic Regimes. Vol. 1. Crisis, Breakdown, & Reequilibration. Baltimore, L., 1978.
12. Linz J. Transitions to Democracy. The Washington Quarterly, Summer 1990, №3. P. 146.
13. Linz J., Stepan A. Problems of Democratic Transformation and Consolidation – Southern Europe, South America, Post-Communist Europe. Baltimore. 1996. 480p.
14. Linz J., Stepan A. Toward Consolidated Democracies. *Journal of Democracy*. 1996. Vol. 7. № 2 P. 18.
15. Lipset S. Political man: the social bases of politics. Garden City, N.Y.: Doubleday, 1960. 434 p.
16. Menges C.C. A Strategy to Encourage Democracy in Russia. Menges C.C., ed. Transitions from Communism in Russia and Eastern Europe. Lanham, N.Y., L., 1994. P. 5-8.
17. Kalberg St. Max Weber's comparative-historical sociology / St. Kalberg. Chicago : 1994. - 221 p.
18. Higley J. Elity, vne-elitnye gruppy i predely politiki: teoreticheskij rakurs [Elite, elite group of out-of-policy and limits: a theoretical perspective]. *Gaman-Golutvina O. V. Elity i obshhestvo v sravnitel'nom izmerenii [Elites and Society in the comparative measurement] / O. V. Gaman-Golutvina*. Moscow: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN), 2011. 431 p.
19. Linz J. J. Problems of Democratic Transformation and Consolidation – South Europe, South America, Post-Communist Europe / Juan José Linz, Alfred Stepan. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1996. 480 p.
20. Linz J. J. Toward Consolidated Democracies / Juan José Linz, Alfred Stepan. *Journal of Democracy*. 1996. Vol. 7 (April). № 2. P. 14 – 32.
21. Lipset S. M. Political Man. The Social Bases of Politics / Seymour Martin Lipset. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1960. 586 p.

- 22.. Schmitter P. The Consolidation of Democracy and Representation of Social Groups. *American Behavioral Scientists*. 1992. Vol. 35 (March/June). № 4/5. P. 422 – 449.
- 23.Schmitter P. The Consolidation of Political Democracies: Processes, Rhythms, Sequences and Types. Ed. by Geoffrey Pridham. Dartmouth: Aldershot-Brookfield, 1995. P. 535 – 568.
- 24.Schmitter P. Dangers and Dilemmas of Democracy. *Journal of Democracy*. 1994. Vol.5. №2. P. 57 – 74.
- 25.Stepan A. Paths towards redemocratization: Theoretical and comparative considerations // Transitions from authoritarian rule. Vol. 3: Comparative Perspective / Eds. by Guillermo O'Donnell, Philip Schmitter and Laurence Whitehead. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986. P. 64 – 85.
- 26.Menges C.C. Transitions from Communism in Russia and Eastern Europe. Lanham, N.Y., L., 1994. 223 p.
- 27.From Leninism to freedom: the challenges of democratization / Ed. by Margaret Latus Nugent. Boulder: Westview Press, 1992. 292 p.
- 28.Fukujama F. The End of History and the Last Man / Francis Fukujama. London: Penguin Books, 1992. 350 p.
- 29.Fukuyama F. The Modernizing Imperative [Электронный ресурс]. *The National Interest*. 1993 (March 1). №31. Режим доступа до журналу
- 30.Тоффлер Э. Проблемы власти на пороге XXI столетия. *Свободная мысль*. 1992. №2. С. 113 – 120.
- 31.Тоффлер Э. Третья волна. *США – экономика, политика, идеология*. 1982. №7-11. С. 97 – 102.
- 32.Липсет С. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии / Сеймур Липсет, Кен-Рюн Сен, Джон Чарльз Торрес. *Международный журнал социальных наук*. 1993. №3. С. 11 – 28.
- 33.Даль Р. Введение в теорию демократии. М., 1992.
- 34.Даль Р. Демократия и ее критики / пер. с англ. М. : РОССПЭН, 2003. 576 с.
- 35.Rustow D. Transition to Democracy: Toward a Dynamics Model. *Comparative Politics*. 1970. Vol.2. № 3. P. 337 – 363.
- 36.Демократія. Антологія / Упорядн. О. Проценко. Київ : «Смолоскип» 2005, 1108 с.
- 37.Гельман В. Постсоветские политические трансформации. *Политические исследования*. 2001. №1. С. 15 – 29.
- 38.Володенков С. В. Модели динамики политических процессов в условиях переходного периода. *Вестник Московского университета*. Серия 12: Политические науки. 1999. № 6. С. 36-48.
- 39.Democracy in developing countries. Africa / Ed. by Diamond L., Linz J., Lipset S., 1988–1989, 3 vols. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 1989. P. 15.
- 40.Diamond L., Linz J., Lipset S. Developing and sustaining democratic government in the Third World. Paper presented at the 1986 Annual Meeting of the American Political Science Association. Washington: DC, 1986. August 28–31.

41. Transitions from authoritarian rule / Ed. by O'Donnell G., Schmitter P., Whitehead L., 3 vols. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1986.
42. Lijphart A. Democracy in plural societies. A comparative exploration. New Haven: Yale University Press, 1977.
43. Lijphart A. Democracies. Patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries. New Haven: Yale University Press, 1984.
44. Horowitz D. Comparing democratic systems. *Journal of Democracy*. 1990. № 1(4). P. 73–79; Bogdanor V. What is proportional representation? Oxford: Martin Robertson, 1984.
45. Diamond L. Three Paradoxes of Democracy. The Global Resurgence of Democracy / Ed. by L. Diamond, and M. Plattner. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1993. – P. 95 – 101.
46. Diamond L. J. Is the Third Wave Over? *Journal of Democracy*. 1996 (July). Vol. 7. № 3. P. 20 – 37.
47. Diamond L. J. Consolidating the Third Wave Democracies: regional challenges / Larry Jay Diamond. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1997. 392 p.
48. Diamond L. J. Defining and Developing Democracy. Developing Democracy Toward Consolidation / Ed. by Larry Jay Diamond. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1999. P. 1 – 19.
49. Dahl R. Polyarchy: Participation and Opposition. New Haven: Yale University Press, 1971. 256 p.
50. Dahl R. Who Governs? Democracy and Power in an American City. New Haven: Yale University Press, 1961. 355 p.
51. Terry S. M. Thinking about Post-Communist Transitions: How Different Are They? *Slavic Review*. 1993. Vol. 52. №2. P. 333 – 337.
52. Джилас М. Лицо тоталитаризма / пер. с сербо-хорв. П. А. Щетинин, Е. А. Полак, О. А. Кириллова. М. : Новости, 1992. 542 с.
53. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / пер. з англ. В. Ружицького, П. Таращука. К. : Основи, 1995. 528 с.
54. Reisinger W. Establishing and Strengthening Democracy. *Democratic Theory and Post-Communist Change* / Ed. by Robert D. Grey. Upper Saddle River: Prentice Hall, 1997. P. 52 – 57.
55. Гаденіус Е. Тривалість демократії : інституційні чинники на противагу соціоекономічним / Ексел Гаденіус. *Визначення і вимірювання демократії* / За ред. Д. Бітем ; пер. з англ. Г. Хомечко. Л.: Літопис, 2005. С. 94 – 128.
56. Дарендорф Р. После 1989. Размышления о революции в Европе: мораль, революция и гражданское общество. М.: Ad Marginem, 1998. 272 с.
57. Stark D. Postsocialist pathways: transforming politics and property in East Central Europe / David Stark, László Bruszt. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 284 p.
58. Pickles J. Theorising transition: the political economy of post-Communist transformations. London: Routledge, 1998. 522 p.

59. Snyder L. J. Averting Nationalist Conflict in an Age of Democratization / Jack L. Snyder. From Voting to Violence: Democratization and Nationalist Conflict / Ed. by Jack L. Snyder. New York : Norton&Co, 2000. P. 313 – 353.
60. Pourgerami A. The political economy of development. An empirical examination of the wealth of democracy. *Journal of Theoretical Politics*. 1991. № 3(2). P. 189–211.
61. Демократизация: учеб. пособие / сост. и науч. ред. К. В. Харпфер, П. Бернхаген, Р.Ф. Инглхарт, К. Вельцель; пер. с англ. под науч. ред. М. Г. Миронюка; «Высшая школа экономики». М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. 708 с.
62. Nalbandov R. Democratization and Instability in Ukraine, Georgia, and Belarus / Robert Nalbandov. Strategic Studies Institute. 2014. 204 p.
63. Wolczuk K. Spoiler or facilitator of democratization? Russia's role in Georgia and Ukraine. *Democratization*. № 3, p. 459–478
64. Bader M. Against All Odds: Aiding Political Parties in Georgia and Ukraine. Vossiuspers UvA Amsterdam University Press, 2010. 202 p.
65. Spirova M. Corruption and Democracy The “Color Revolutions” in Georgia and Ukraine. *Taiwan Journal of Democracy*, 2008. 16 p.
66. Koberidze N. Ukraine and Georgia since “color” revolutions: factors that influence foreign policy change. Tartu, 2017. 70 p.
67. Леиашвили П. Алгоритмы демократизации тоталитарного общества (на примере Грузии). *Кавказ & Глобализация*. Том 4. Выпуск 1-2, 2004. С. 21-31.
68. MacFarlane. N. Post-Revolutionary Georgia on the Edge? Briefing Paper. Russia and Eurasia Program. № 1. 2011. 16 p.
69. Мельвиль А. Ю., Стукал Д. К. Условия демократии и пределы демократизации. Факторы режимных изменений в посткоммунистических странах: опыт сравнительного и многомерного статистического анализа. *Полис*. № 3. 2011. С. 164 – 183.
70. Kuzio T. National Identity and History Writing in Ukraine. *Nationalities Papers*. 2006. Vol. 34. № 3. P. 407- 27.
71. Whitmore S. State-building in Ukraine: The Ukrainian parliament, 1990-2003. L., N.Y.: Rutledge, 2005. 222 p.
72. Fritz V. State-building: a comparative study of Ukraine, Lithuania, Belarus, and Russia. Budapest: Central European university, 2007. 384 p.
73. Гаман-Голутвина О.В. Авторитаризм развития или авторитаризм без развития: судьбы модернизации на постсоветском пространстве. *Вестник МГИМО*. 2010. № 4. С. 77-84
74. Миллер А.И. Нация-государство или государство-нация? *Политическая наука* [Электронный ресурс]. URL: http://globalaffairs.ru/number/n_11632 (дата обращения: 12.04.2012)
75. Попов Э.А. Украинские НПО: от «оранжевой революции» к экспорту «демократии» в постсоветские страны. Оранжевые сети: от Белграда до Бишкека / отв. ред. Н.А. Нарочницкая. СПб.: Алетейя, 2008. С. 150-175

76. Погребинский М., Большов Е. Векторы интеграции [Электронный ресурс]. URL: http://zn.ua/POLITICS/vektory_integratsii-93964.html (дата обращения: 6.04.2012)
77. Окара А.Н. «Украинский вопрос» и новые ответы на него. *Полис*. 2001. № 4. С. 23-32;
78. Malygina K. Ukraine as a neo-patrimonial state: understanding political change in Ukraine in 2005-2010. *Journal for Labor and Social Affairs in Eastern Europe*. 2010. № 1. P. 7-27.
79. Геец В.М. Экономика Украины 1999-2008: потерянное десятилетие [Электронный ресурс]. URL: http://perevodika.ru/articles/10180.html?sphrase_id=51441 (дата обращения: 6.02.2012);
80. Шульга Н.А. Хочет ли Украина быть с Россией? Результаты социологического исследования Института социологии НАН Украины [Электронный ресурс]. URL: <http://2000.net.ua/2000/forum/mnenie/74197> (дата обращения: 6.04.2012)
81. Хмелько В.Е. Отношение граждан Украины к её вступлению в ЕС и НАТО и их оценки своей осведомлённости об этих организациях. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2006. № 1. С. 71-87
82. Круглашов А.Н. Украинское общество: интолерантность как расплата за гражданский конформизм. *Вестник Института Кеннана в России*. 2009. Вып. 16. С. 35-42.
83. Де Ваал Т. Выбор Грузии: какой курс избрать в период неопределённости? / пер. с англ. М. Коробочкина. М., 2011. 67 с.
84. Slade G. The threat of the thief: Who has normative influence in Georgian society? *Global crime*. Abingdon, 2007. Vol. 8, N. 2. P. 172-179.
85. Cornell S.E., Nilsson N. Georgian Politics since the August 2008 War. *Demokratizatsiya*. Vol. 17. № 3. 2009. P. 251-268
86. Nodia G., Scholtbach A.P. The Political Landscape of Georgia. Political Parties: Achievements, Challenges and Prospects. Eburon Academic Publishers, 2006. 270 p.
87. Wheatley J. Georgia from National Awakening to Rose Revolution: Delayed Transition in the Former Soviet Union. Aldershot, Hampshire: Ashgate Publishing Company, 2005. 218 p.
88. Буракова Л.А. Почему у Грузии получилось. М.: ООО «Юнайтед Пресс», 2011. 271 с.
89. Егиазарян А.Г. Грузия: структурные проблемы экономики и турецкая экономическая экспансия (1994-2007). Ереван; Москва, 2007. 86 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://common.regnum.ru/documents/georgia-structure-problems.pdf> (дата обращения: 10.02.2012).
90. Ismailov E. and Papava V. A new concept for the Caucasus. *Southeast European and Black Sea Studies*. Vol. 8. № 3. September 2008. P. 283-298
91. Григорьев Г., Кондратьев С., Салихов М. Трудный выход из трансформационного кризиса (случай Грузии). *Вопросы экономики*. 2008. № 10. С. 10-25

92. Епифанцев А.А. Реформы в Грузии. Анализ грузинских реформ. Применимы ли они в России? [Электронный ресурс]. URL: <http://www.apn.ru/publications/article23547.htm> (дата обращения: 6.02.2012).
93. Полохало В. Политология посткоммунистических обществ в Украине и России. К методологии политического анализа. *Полис*. 1998. № 3 С. 7 - 15.
94. Романюк О. Кінець “транзитології” чи криза її первинної парадигми? *Політичний менеджмент*. 2007. №2. С. 3 – 15.
95. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій. *Політичний менеджмент*. 2006. № 3 С. 35 – 50.
96. Гельман В. Демократія надлишкова або недостатня? *Pro et contra*. 1998. №4 (осінь). С. 166 – 172.
97. Рудік О. М. “Процес демократизації “третьої хвилі” та особливості його розвитку у посткомуністичних країнах” : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 Політичні інститути і процеси; Одеська національна юридична академія. Дніпропетровськ, 2002. 188 с.
98. Рудич Ф. Момент істини. Трансформація політичних та економічних структур в країнах Центральної та Східної Європи. *Нова політика*. 1995. № 6. С. 32 – 37.
99. Юрійчук Є. Виборчі процеси в постсоціалістичних державах : шляхи демократизації. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2006. №4. С. 81 – 86.
100. Кіш Є. Політична трансформація в Угорщині в контексті загальноєвропейської інтеграції на зламі тисячоліть. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний та прикладний аспекти: Колект. монографія [Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан, О.П. Дергачов та ін.] / За ред. Фелікса Михайловича Рудича. К. : МАУП, 2002. С. 293 – 308.
101. Лендшел М. Стан місцевої демократії в країнах Центральної та Східної Європи як чинник консолідації національної демократії: теоретико-методологічні засади. *Наукові записки. Серія “Політичні науки”*: *Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004–2007 рр.* Вип. 3. Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2008. С. 134 – 144.
102. Колодій А. Ф. Про стадії та етапи політичної трансформації в Україні. *Трансформації політичної системи України в контексті світових глобалізаційних змін: матер. II Наук.-практ. студ. конф. (Львів, 20 березня 2010 р.)*. Львів: ЦДП філос. ф-ту ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. С. 4-22.
103. Гайданка Є. Характеристика системно-процесуальних внутрішньополітичних трансформацій Угорщини, Польщі та Словаччини у посткомуністичну епоху (на основі аналізу емпіричного індексу демократизації Бертельсмана). *Альманах “Грані”*: *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. Розділ “Політологія”*. липень – серпень 2010. №4 (72). С. 160 – 166.
104. Зельницький А. Измерение индекса демократии как предпосылка управления процессом демократизации (Украина и посткоммунистические страны Центральной и Восточной Европы, 1994 – 2004). *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2004. №2. С. 156 – 168.

105. Райковський Б. Критерії демократизації виборчого процесу. *Вісник Центральної Виборчої Комісії*. 2007. №1(7). С. 32 – 37.
106. Романюк О. Виборчі системи посткомуністичних країн: проблема раціональності в контексті демократичного транзиту. *Політичний менеджмент*. 2007. Спецвипуск. С. 186 – 196.
107. Freedom House – Nations in Transit. Metodologi. Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit-methodology>
108. Bertelsmann's Index transformation of democratisation [Електронний ресурс] Transformation: ВТІ. Режим доступу: <http://www.bertelsmann-transformation-index.de/en/bti/>
109. Corruption Index Transparency <http://www.transparency.org>.

НАСЛІДКИ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ: АНЕКСІЯ АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ

The author makes a complex research of political and legal principles of ethno-political stability under global challenges. The historical origins, the evolution of understanding of ethno-political stability of the state are discovered in political thought. The comprehensive theoretical and methodological basis of the ethno-political stability study is drafted. The role, place of ethno-political stability in ethno-political system (state) are conceptualized. The author proposes his own definition of ethno-political stability. Based on the analysis of features providing ethno-political stability in democratic and authoritarian political regimes, the understanding of ethno-political stability of the state as dynamic characteristics is conceptualized, the classification of ethno-political stability of the state types is elaborated.

Аналіз етнополітичної нестабільності в Україні продемонстрував, що етнічний і зокрема етнополітичний конфлікт належить до головних чинників порушення етнополітичної стабільності на локальному, державному та регіональному рівнях. Ступінь дестабілізації етнополітичної ситуації прямо залежить від форми (стадії) перебігу конфлікту. Державна етнонаціональна політика України впродовж усіх років незалежності була консервативною, характеризувалася дуже стриманим вирішенням проблем, але вважалася ефективною з огляду на відсутність конфліктів за участю етнічного чиннику. Однак дестабілізаційний ефект етнополітичного конфлікту, який став невід'ємною складовою сучасної етнополітичної ситуації в Україні, спонукає до кардинального перегляду засад та особливостей провадження етнонаціональної політики.

Етнічний конфлікт належить до головних причин порушення етнополітичної стабільності на локальному, державному, регіональному рівні – залежно від його масштабів, кількості учасників та особливостей перебігу. Попри те, що в політології, етнополітології зокрема, та суміжних науках спостерігається нагромадження термінів, якими позначають подібні конфлікти, під етнічним конфліктом розумітимемо будь-який конфлікт за участю етнічного чиннику. Як зауважують науковці, у вітчизняній і навіть західній етнополітології досі не вироблено універсальної дефініції, якою б позначалися суперечності і конфлікти у сфері етнонаціональних відносин, тому найбільш вживаним щодо них є означення «етнічний», «етнополітичний», «міжетнічний», «міжнаціональний», «конфлікт за участю етнічного фактора», які застосовуються для аналізу конфліктних ситуацій, пов'язаних із етнічністю, та змісту, який вкладають у ці поняття [1].

Аналіз напрацювань у сфері етноконфліктології засвідчив, що найбільш вдалою є конкретизація термінологічного апарату, запропонована В. Євтухом.

---

1 *Правові механізми врегулювання етнополітичних конфліктів в Україні [наукова записка] / Кресіна І.О., Кубальський О.Н., Стоєцький С.В., Стойко О.М., Шемшученко Ю.С., Явір В.А. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. С.5.*

Дослідник підкреслює, що в науковій літературі та у практиці законодавчого і виконавчого регулювання етнонаціонального розвитку поліетнічного суспільства найчастіше вживається термін «етнічний конфлікт», водночас надаючи перевагу поняттю «міжетнічний конфлікт» [2]. В. Євтух пропонує розглядати кореляцію між ними на рівні «загального – конкретного», рекомендуючи застосовувати термін «етнічний конфлікт» тоді, коли відбувається розгляд конфліктної ситуації, пов'язаної з етнічністю в загальному, адже термін «міжетнічний конфлікт» вимагає уточнення (конкретизації) етнічних учасників, тобто представників тих чи інших спільнот.

Враховуючи те, що етноконфліктологія є окремою галуззю етнополітології, рівень розробки цієї проблематики слід охарактеризувати як високий. На теренах вітчизняної науки слід відзначити доробок О. Антонюка, Є. Головахи, В. Євтуха, О. Картунова, А. Кіссе, В. Котигоренка, О. Кривицької, І. Кресіної, О. Маруховської, О. Майбороди, Л. Нагорної, О. Нельги, М. Обушного, М. Панчука, Г. Перепелиці, С. Римаренка, Ю. Римаренка, В. Ребкала, Л. Шкляра, М. Шульги. Незважаючи на те, що науковці послуговуються різними термінами для позначення етнічного конфлікту, предметом нашого дослідження буде не пошук найбільш вдалого визначення цього феномену, а вивчення його впливу на етнополітичну стабільність. Як вітчизняні, так і закордонні науковці одностайні, відзначаючи дестабілізаційні характеристики етнічного конфлікту. За визначенням В. Тішкова етнічний конфлікт – це «конфлікт з певним рівнем організованої політичної дії, громадських рухів, масових заворушень, сепаратистських виступів і навіть громадянської війни, в яких протистояння відбувається по лінії етнічної спільноти» [3]. Сепаратистські виступи, протести з елементами насильства та руйнувань, спалахи внутрішньої війни не є тотожними стану стабільності етнополітичної системи держави.

В. Євтух визначає міжетнічний конфлікт як специфічну ситуацію у стосунках між етнічними спільнотами, її частинами або окремими представниками, змістом якої є змагання за відповідні ніші у суспільному житті поліетнічної країни, у ході якого відбувається протиставлення інтересів і застосування будь-яких засобів для їх реалізації та утвердження стійких позицій своєї етнічності в етнонаціональній структурі суспільства проживання [4]. Саме протиставлення інтересів етнічними спільнотами зі застосуванням найрізноманітнішого арсеналу засобів для утвердження своєї позиції дестабілізує етнополітичну систему, негативно позначаючись на стані етнонаціональних відносин у державі.

Зауважимо, що рівень дестабілізації етнополітичної ситуації прямо залежить від форми (стадії) перебігу етнічного конфлікту. В латентній формі етнічний конфлікт, що зароджується, може жодним чином не позначатися на міжетнічній взаємодії та не порушувати етнополітичну стабільність. Якщо проаналізувати як приклад етнополітичний конфлікт на Сході України, що

---

2 Євтух В.Б Соціологія міжетнічного конфлікту: теоретичний аспект / В.Б Євтух. *Політичний менеджмент* 2006. № 6. С. 3.

3 Тишков В. Реквием по этносу: исследования по социально культурной антропологии. М.: Наука, 2003. С. 104.

4 Євтух В. Соціологія міжетнічного конфлікту: теоретичний аспект. *Політичний менеджмент* 2006. № 6. С. 3.

завершився сепаратизацією окремих частин Донецької та Луганської областей та формуванням на їх території невизнаних республік ДНР та ЛНР, його латентна стадія виглядатиме, на перший погляд, короткою і датуватиметься листопадом 2013 року – квітнем 2014 року. Саме тоді населення Півдня та Сходу України висловлювало невдоволення Революцією гідності, протестами проти євроінтеграції в Києві. Євромайдан отримав чітке засудження на територіях нинішніх ЛНР та ДНР, де ширились стереотипи про збитковість євроінтеграції для України, її негативний вплив на економіку держави та добробут громадян [5].

Однак латентна (прихована) стадія цього етнополітичного конфлікту (означимо його цим терміном, адже до протистояння від самого початку долучилася сусідня держава – Російська Федерація) розпочалася задовго до 2013 року. Передумови конфлікту були сформовані одразу після виходу України зі складу СРСР. Більшість населення Сходу України не ідентифікувало себе як представників української політичної нації, зберігаючи пострадянську ідентичність; чинило опір використанню державної мови, утвердженню національної ідентичності. В межах державної етнонаціональної політики не вдалося сформувати українську політичну націю на Сході держави та в Автономній Республіці Крим. Тому конфлікт вже кілька разів переходив у відкриту стадію на тих етапах державного розвитку, на яких владу в Україні перебирали в свої руки націоналістичні проукраїнські політичні сили.

Вперше, в листопаді 2004 року під час Помаранчевої революції серед населення південно-східного регіону держави також поширилися сепаратистські настрої, які оформилися в спробу сецесії регіону на знак незгоди з переголосуванням другого туру виборів та майбутнім президентством опозиційного націоналістичного кандидата – В. Ющенка. 28 листопада 2004 року у м. Северодонецьк відбувся з'їзд депутатів усіх рівнів, на якому було прийнято рішення провести Всеукраїнський референдум щодо створення Південно-Східної Автономної Республіки. Депутати Луганської обласної ради звернулися до Президента РФ із проханням про визнання Росією створюваної республіки. Однак тоді етнополітичний конфлікт вдалося врегулювати на самому початку відкритої стадії мирними засобами – шляхом поступок регіону та переговорів.

Як зауважує А. Кіссе, на прихованій стадії перебігу етнічного конфлікту в поліетнічній державі відносини між представниками етнічних груп можуть виглядати нормальними, тому нічого або дуже мало робиться для запобігання конфлікту [6]. Головними ознаками зародження конфлікту дослідник називає підвищену увагу однієї з етнічних груп до мови, традицій, символіки. Як свідчить аналіз цієї класифікації, безпосередньо дестабілізаційний вплив міжетнічний конфлікт чинить не на прихованій, а на відкритій стадії та наступній стадії – ескалації. Відкрита стадія міжетнічного конфлікту супроводжується сутичками

---

5 Асланов С.А. Етнічний конфлікт як чинник етнополітичної нестабільності (на прикладі гібридної війни в Україні). *Держава і право: збірник наукових праць*. К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2014. №66. С.314-322.

6 Кіссе А. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз [монографія]. К.: Логос, 2006. С. 84.

конфліктуючих сторін, звинуваченнями влади, протестними акціями, провокаціями, які порушують етнополітичну стабільність.

У 2014 році етнополітичний конфлікт на Південному Сході України, який висловив незгоду з ротацією влади в Києві, знову перейшов у відкриту стадію розвитку. Наприкінці лютого Верховна Рада усунула Президента, який представляв інтереси Сходу на загальнонаціональному рівні, від виконання повноважень глави держави, а також призначила дострокові вибори глави держави на 25 травня 2014 року. У відповідній постанові парламент мотивував це рішення тим, що «Президент України самоусунувся від виконання конституційних повноважень, що загрожує керованості держави, територіальній цілісності і суверенітету України, масовому порушенню прав і свобод громадян» [7].

Важливою ознакою переходу конфлікту з латентної стадії у відкриту слід вважати прояви етнічного невдоволення. На Сході України вони оформилися в конкретні дестабілізаційні прояви лише наприкінці березня – на початку квітня 2014 року після анексії Автономної Республіки Крим Російською Федерацією. Тисячі учасників взяли участь у проросійських мітингах у Донецьку, Луганську, Харкові та інших містах Сходу України, наголошуючи на невизнанні влади Києва. Радикально налаштовані протестувальники відкрито вимагали приєднання цих регіонів до Росії, більш помірковані – федералізації. Ці мітинги відбувалися під символікою Російської Федерації, у них брали участь російські спецпризначенці, що вказувало на причетність сусідньої держави до їх організації. Я. Техау, директор Європейського відділення Центру Карнегі наголосив, що російська меншість, яка є більшістю на Сході України, ніколи не відчувала утисків, порушення своїх мовних прав, тому привід для протестів виглядає дуже штучним, нав'язаним ззовні. За словами експерта, події на Сході – це диригований рух проросійських протестувальників, за яким стоїть Москва, спрямований на поділ країни та підрив української державності [8]. Ще на початку відкритої стадії конфлікту експерти помітили, що визначальним у його ескалації є роль зовнішнього фактора, а не внутрішні чинники етнічного невдоволення.

Перехід до третьої стадії – ескалації розпочався після захоплення влади та проголошення невизнаних республік – ДНР та ЛНР у квітні 2014 року. Саме ця стадія характеризується найбільш широкомасштабними дестабілізаційними проявами. Як зазначає А. Кіссе, конфлікт може виникнути як збройне повстання меншості проти центру або як війна між етнічними групами в межах держави, які можуть спиратися на підтримку з-за кордону [9]. Неконтрольованість конфлікту є його головною ознакою перебігу на цій стадії. Можливі теракти, руйнування

---

7 *Постанова* Верховної Ради України «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України». *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 11. ст.158.

8 *Сепаратистські* заворушення на Сході відрізняються від протестів на Майдані у Києві, – Я. Техау [Електронний ресурс] / Mediastar від 08.04.2014. – Режим доступу: <http://www.mediastar.net.ua/45556-separatistsk-zavorushennya-na-shod-vdrznyiayutsya-vd-protestv-na-maydan-u-kiyev.html>

9 *Кіссе А.* Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз [монографія]. К.: Логос, 2006. С. 86.

інфраструктури, вбивства за етнічною ознакою, етнічні чистки. Однак перехід етнічного конфлікту у стадію ескалації можливий лише тоді, якщо заходи, вжиті на попередніх етапах не дали очікуваних результатів.

Зауважимо, що влада практично не вживала заходів запобігання до моменту переходу конфлікту на Сході України в стадію ескалації. Правоохоронні органи майже не реагували на незаконні дії під час проросійських мітингів – захоплення адмінбудівель, формування самопроголошених органів влади, знищення української символіки та заміни її на російську. Жодних заходів протидії етнополітичній дестабілізації в регіоні не було вжити також тому, що Київ недостатньою мірою контролював Схід та Південь України після ротації влади. Місцева влада, силові структури та правоохоронні органи були на боці сепаратистів або симпатизували сепаратистським, проросійським настроям, а тому відмовлялися виконувати доручення центру.

Зупинити конфлікт на відкритій стадії не вдалося. Самопроголошена влада ЛНР та ДНР ініціювала проведення місцевих референдумів про відокремлення областей від України з подальшим приєднанням до Російської Федерації. Київ відповів силовою протидією сепаратизму – 13 квітня 2014 року в Донецькій області розпочалася Антитерористична операція з залученням Збройних Сил України. Між Україною та невизнаними самопроголошеними утвореннями розпочалася військові дії. Україна оголосила часткову мобілізацію до Збройних Сил, сепаратистські угруповання залучилися збройною, фінансовою, інформаційною підтримкою Російської Федерації, яка також поповнювала їх лави російськими військовими та проводила обстріли української території. Стадія ескалації конфлікту триває й досі, перетворивши частину території Донбасу на неконтрольовану (навіть самопроголошеною владою) зону етнополітичної нестабільності, в якій точаться військові дії.

В. Євтух пропонує іншу структуру міжетнічного конфлікту, внутрішню: етнічне дистанціювання; етнічна неприязнь; етнічна ворожість; етнічна напруга; етнічна конфронтація; етнічний антагонізм [10]. Етнічне дистанціювання (протиставлення однієї спільноти іншій) закладає основи майбутнього конфлікту, однак вираженими дестабілізаційними ознаками характеризуються усі наступні стадії. І всі вони також присутні в етнополітичному конфлікті на Південному Сході України 2013 – 2015 років. В основі етнічної неприязні – несприйняття людей з іншою культурою, ментальністю, що базується на системі етнічних стереотипів, в більшості випадків негативних. Стереотипи формуються за допомогою інформації, що складається із знань, одержаних в результаті контактів, спілкування з представниками інших етнічностей, із ЗМІ.

Російська Федерація, що бере участь в етнополітичному конфлікті і має великий вплив на його учасників – населення самопроголошених республік – належить до авторитарних режимів, які унеможливають функціонування вільних ЗМІ. Авторитарний режим РФ використав ЗМІ у конфлікті як механізм для поширення на Сході та Півдні України пропаганди та негативних стереотипів

---

10 Євтух В.Б. Соціологія міжетнічного конфлікту: теоретичний аспект. *Політичний менеджмент*. 2006. № 6. С. 14.

про українську владу, українську армію, про європейський шлях розвитку України. З російських телеканалів населення Сходу залякувалося (тиражувалися міфи про вбивства дітей, мирних громадян українськими «карателями», Правим сектором), не мало можливості отримувати об'єктивну інформацію. Сепаратисти, в першу чергу, намагалися відрізати підконтрольні їм території від інформації з Києва (телебачення, інтернету).

Циркулювання подібної інформації провокує етнічну ворожість, яка має чітко окреслений об'єкт, на котрому акцентується негативне ставлення, що формується цілеспрямовано також через засоби інформації. У випадку конфлікту на Сході України – через ЗМІ Російської Федерації та місцеві періодичні видання, на зразок газети «Новоросія». Щоб захиститися від агресивної інформаційної політики Росії та невизнаних ДНР та ЛНР правоохоронним органам та органам, що здійснюють реєстрацію ЗМІ, довелося вдатися до заходів очищення вітчизняного інформаційного простору від сепаратизму. Так, на території України було заборонено трансляцію російських каналів (Россия-24, Россия-1, НТВ, ТНТ, Life News, Russia Today та ін.), скасовано реєстрацію друкованих ЗМІ (Новороссийский курьер, Русский мир Украины, Русская культура Украины, Красная звезда та ін.) та заблоковано доступ із території України до низки сайтів, що поширюють ідеї сепаратизму.

Наступною стадією етнічного конфлікту є етнічна конфронтація, яка реалізується у протиставленні інтересів однієї етнічної спільноти інтересам іншої, або ж на рівні більшості і меншості, та намаганні задовольнити свої інтереси, нав'язуючи іншій стороні свій сценарій розвитку подій. На цій стадії сторони не схильні до пошуку компромісу, вони укріплюють свої позиції та самоорганізуються. Як зауважує В. Євтух, якщо інші компоненти (стадії) міжетнічного конфлікту мають переважно стихійний характер, то для етнічної конфронтації все помітнішою стає організованість (керованість з боку лідерів етнічних рухів) цих процесів. Для цієї стадії також характерні дестабілізаційні прояви, адже взаємодія сторін ускладнюється суперечностями, відсутністю діалогу та непрогнозованими кроками. У випадку конфлікту на Сході України влада Києва обґрунтовано відмовилася від визнання самопроголошених республік та налагодження взаємодії.

Ознаки підвищення організованості проявлялися, з одного боку, у напрацюванні військової стратегії та тактики у боротьбі з протилежною стороною, у створенні окремих структур, підвищенні їх ефективності. Зокрема, Україна провела ротацию очільників силового блоку, внесла зміни до законодавчої бази – РНБО отримало додаткові повноваження як координаційний орган з питань національної безпеки і оборони при Президентові України, у тому числі, що стосуються запровадження санкцій. Самопроголошені ДНР та ЛНР, з іншого боку, намагалися сформувати власні органи влади – парламенти, уряди, залучалися військовою підтримкою з Російської Федерації під виглядом гуманітарних конвоїв. Формування органів влади самопроголошених республік ускладнювалося відсутністю кваліфікованих кадрів, які замінялися російськими

призначеннями, руйнуванням інфраструктури, відсутністю правопорядку, внутрішніми міжусобицями, які точаться серед терористичних угруповань [11].

Найвищою точкою в структурі міжетнічного конфлікту В. Євтух називає етнічний антагонізм, який виростає з етнічної напруги і конфронтації та характеризується жорстоким змаганням за ніші в суспільному житті поліетнічної країни. В Україні жорстке змагання вилилося у широкомасштабні військові дії між українськими збройними силами, що намагалися звільнити тимчасово окуповані території та незаконними терористичними формуваннями й російськими військовими, що вторглися на територію України без оголошення війни. Етнополітична дестабілізація в регіоні досягла безпрецедентного рівня, що вказує на деструктивну природу етнополітичного конфлікту, який отримав назву гібридної війни, для етнополітичної стабільності України зокрема і усього регіону в цілому.

С. Тимофеев, досліджуючи природу міжетнічних конфліктів, резюмує, що вони мають великий потенціал, спроможний похитнути стабільність в державі [12]. Запобігти їх виникненню покликана зважена, але водночас гнучка етнонаціональна політика держави. Не випадково, у всіх проектах Концепції державної етнонаціональної політики запобігання етнічним, етнополітичним конфліктам фігурує серед основних принципів етнонаціональної політики України. Державна етнонаціональна політика України впродовж усіх років незалежності була консервативною, характеризувалася повільним вирішенням проблем, але вважалася ефективною з огляду на відсутність конфліктних ситуацій на етнічному ґрунті. Дестабілізаційний потенціал етнополітичних конфліктів, які стали реальністю для сучасної України, спонукає до кардинального перегляду засад етнонаціональної політики.

Масштабний етнополітичний військовий конфлікт, який розгорнувся в Автономній Республіці Крим після зміни влади в Україні в лютому 2014 року внаслідок Єврореволюції, не був несподіваним. Науковці довгий час прогнозували його можливу ескалацію. Етнополітичний конфлікт у Криму за участю російської, української, кримськотатарської етноспільнот, Росії та української влади перебував у латентному стані багато років від часів незалежності України. Його виникнення обумовлено етнополітичними суперечностями регіону та історичними передумовами. До 1945 року півострів перебував у складі Радянського Союзу у статусі Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (національний склад згідно з переписом 1939 року – 49,6 % росіяни; 19,4 % кримські татари; 13,7% українці). Автономію було ліквідовано 1945 року після депортації з Кримського півострову кримських татар, кримчаків, греків, болгар, німців начебто за співпрацю з Німеччиною під час Другої світової війни. Протягом 1945 – 1991 років регіон перебував у статусі Кримської області, яку в 1954 році було виведено зі складу РРФСР та приєднано

---

11 Асланов С.А. Особливості дестабілізації етнополітичної ситуації в Україні. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації»* (м. Львів, 27-28 лютого 2015 р.). ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. С.61-65.

12 Тимофеев С. Міжетнічні конфлікти та роль держави в їх вирішенні. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2008. Вип. 13. С. 207.

до УРСР. Таким чином півострів опинився у складі України після розпаду Радянського Союзу, що не повною мірою відповідало етнічному розселенню в регіоні.

Згідно з переписом 1989 року росіяни становили 65,6% від загальної кількості населення, українці – 26,7%, кримські татари – 1,9%. Частка росіян суттєво збільшилася за часів СРСР за рахунок заохочувальної міграції, особливо після депортації кримських татар. Російська національна меншина, яка кількісно домінує в Криму, від самого початку територіального розмежування пострадянських держав була невдоволена належністю Криму до України. У зв'язку з цим 20 січня 1991 року в Криму було проведено референдум щодо питання відтворення Кримської АРСР як суб'єкта СРСР та учасника Союзного договору. На ньому 93,26% кримчан (81,37% від загальної кількості виборців) підтримали цю пропозицію. Референдум отримав назву першого в СРСР плебісциту і прямих правових наслідків не мав. Однак, намагаючись не дестабілізувати етнополітичну ситуацію в автономії, Верховна Рада УРСР урахувала волю кримчан та прийняла в 1991 році Закон УРСР «Про відновлення Кримської АРСР», який передбачав відновлення Кримської АРСР в межах території Кримської області у складі Української РСР.

Як виявилося, статус адміністративно-територіальної автономії в складі унітарної України не відповідав етнополітичним інтересам більшості населення півострова. Проросійські організації та партії кілька разів ініціювали вихід Криму зі складу України та приєднання до Російської Федерації. Серед таких кроків – проголошення незалежності Криму, спроби скасування в судовому порядку Конституції автономії 1998 року, яка закріплює перебування півострова в складі України. Нормативно-правові акти кримської місцевої влади, зокрема Декларація про державний суверенітет Криму (1991 р.), Акт про проголошення державної самостійності Республіки Крим (1992 р.) та Конституція Республіки Крим (1992 р.) містили ознаки сепаратизму. Зокрема, ст. 1 Декларації про державний суверенітет Криму проголошувала громадян республіки всіх національностей, народ Криму носієм суверенітету та джерелом державної влади, виступати від імені якого може виключно Верховна Рада Криму. Згідно зі ст. 5 республіка самостійно визначала свій економічний статус, формувала державний бюджет. Найважливіші державні питання, пов'язані з розвитком республіки, її відносинами з іншими державами, передбачалося виносити на всенародне обговорення або референдум [13]. І лише в преамбулі містилася згадка про прагнення створити правову демократичну державу в складі України.

Актом про проголошення державної самостійності Республіки Крим Верховна Рада Криму, виходячи з необхідності прискорення процесу становлення державності Республіки Крим і базуючись на результатах волевиявлення 1991 року, проголосила створення суверенної держави Республіки Крим. Цим документом територія Республіки Крим у межах Кримського півострову

---

13 Декларация о государственном суверенитете Крыма [Електронний ресурс] / ЛИГА Закон. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/KM910102.html.

оголошувалася неподільною та недоторканою [14]. Для вступу в силу Акт мав бути підтриманий загальнокримським референдумом. Безумовно, ці нормативно-правові акти були нелегітимними, суперечили українському законодавству, дестабілізували етнополітичну ситуацію на півострові та загострювали міжетнічні відносини. Подібна нормотворчість мала привернути пильну увагу Києва не лише до сумнівних з юридичної точки зору дій місцевої влади, а й етнонаціональних, етнополітичних проблем півострова.

Однак цього не сталося. Як стверджує К. Вітман, всі роки незалежності супроводжувалися міжетнічною напруженістю в регіоні на тлі перманентного конфлікту центральної влади та влади автономії – боротьба за повноваження та намагання зберегти півострів у складі України будь-якою ціною обумовили неухильну увагу державної етнонаціональної політики до етнополітичних проблем Криму. За твердженням дослідника, Київ практично не втручався в перебіг етнополітичних процесів, намагаючись зберегти позірний міжнаціональний мир в регіоні та статус-кво Криму як адміністративно-територіальної автономії [15]. Тому інший етнополітолог, О. Куць, наполягав на необхідності вдосконалення державної етнонаціональної політики шляхом урахування таких чинників, як багатонаціональний поліетнічний склад населення; послаблення етнополітичної стабільності, загострення етнополітичних конфліктів у державі [16].

Протягом усіх років незалежності України науковці констатували перманентну етнополітичну нестабільність у Криму та вказували на те, які згубні наслідки вона може мати для національної безпеки, територіальної цілісності та суверенітету України. В. Котигоренко серед пріоритетів України, як і будь-якої держави з поліетнічним складом населення, визначив мінімізацію етнополітичних загроз соціальній стабільності. До загроз етнополітичної стабільності в Криму дослідник зарахував: втручання Росії у внутрішні справи України з намаганням блокувати євроінтеграційні прагнення України та провокувати російську громаду Криму на конфлікт з Українською державою й більшістю її населення; утворення і діяльність у Криму російських організацій, які декларують наміри виходу автономії зі складу Української держави та її приєднання до Російської Федерації; негативне ставлення етноросійської більшості до депортованих народів, що повертаються до Криму [17]. На думку вченого, мінімізації, нейтралізації та усуненню загроз стабільності внаслідок дії згаданих чинників сприяла б ефективна етнонаціональна політика як частина загальної внутрішньої і зовнішньої політики України.

Півострів залишався найбільш етноконфліктогенним регіоном в Україні, тому потребував прискіпливої уваги з боку держави в межах етнонаціональної політики. На думку О. Майбороди, головним етнодестабілізаційним фактором

---

14 *Постановление* Верховного Совета Крыма №72-1 от 5.05.1992 года «Об Акте «О провозглашении государственной самостоятельности» Ведомости Верховного Совета Крыма. №6. 1991-1992. Ст. 243.

15 *Вітман К.М.* Зміна статусу Автономної Республіки Крим як спосіб вирішення етнополітичних суперечностей. *Актуальні проблеми європейської інтеграції.* №7. 2011. С. 17.

16 *Куць О.М.* Етнополітологія: [навч. посібник]. Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2005. С.9.

17 *Котигоренко В.О.* Ризики для держави в контексті етнополітичних загроз соціальній стабільності. *Віче.* 2008. № 19. С. 38.

було те, що Крим упродовж багатьох десятиліть був об'єктом російської колонізації, що забезпечило кількісне домінування росіян після виселення кримських татар. За словами дослідника, утворена в 1991 році на півострові автономія в складі України, хоча формально визначалася як територіальна, насправді була російською національно-територіальною автономією. О. Майборода назвав питання взаємин і розподілу повноважень між автономією та центром не лише політико-адміністративним, а й етнополітичним [18].

Намагаючись не загострювати етнополітичні суперечності в Криму, центральна влада практично не втручалася в сферу етнонаціональних взаємин півострова. Саме тому російське етнокультурне середовище практично не зазнало згортання з радянських часів. Цією ситуацією були невдоволені кримські татари, які після повернення на територію півострова вимагали від Української держави повної реабілітації своїх прав, в тому числі етнокультурних та майнових. А також українці, які опинилися в статусі меншини в меншині на півострові. Але оскільки більшість із них була русифікована, їх реальна присутність не відповідала кількісним показникам перепису населення. Згідно з сенсусом 2001 року, росіяни становили 58,3% від загальної кількості населення, українці – 24,3%, кримські татари – 12,1%. Частково вимоги етнічно політизованої російської більшості на півострові врівноважувалися зростаючими етнокультурними та етнополітичними вимогами кримськотатарської національної меншини. Саме тому протягом багатьох років незалежності вдавалося зберігати позірну етнополітичну стабільність на півострові, перевівши етнополітичний конфлікт між основними етноспільнотами в латентний стан.

Приводом для ескалації етнополітичного конфлікту в Криму стала зміна в лютому 2014 році влади в Україні, яка з 2010 року стояла на проросійських позиціях, тісно співпрацювала з Росією, впроваджувала проросійську мовну та етнокультурну політику. Це робило будь-які радикальні проросійські претензії в Криму необґрунтованими. Однак після втечі Президента В. Януковича до Росії, повноту влади в країні перебрала на себе Верховна Рада як єдиний легітимний вищий орган державної влади. Парламент врахував вимоги протестувальників Євромайдану та почав впроваджувати націоналістичну українську політику, яка одразу викликала обурення російської національної меншини. Найбільше невдоволення висловлювали росіяни Південного Сходу держави, зокрема Криму. До того ж одним із перших рішень Верховної Ради України стало скасування мовного закону – Закону України «Про засади державної мовної політики», який гарантував вільне застосування регіональних мов або мов меншин, зокрема російської, та надавав цим мовам посилені заходи підтримки.

Під час політичної кризи влада автономії активно виступала на боці експрезидента України. В грудні 2013 року на позачерговому пленарному засіданні сесії Верховної Ради АРК депутати прийняли Звернення до Президента України, у якому закликали вжити всіх доступних заходів для відновлення громадського порядку й стабільності, не зупиняючись перед запровадженням надзвичайного

---

18 *Майборода О.М.* Етнополітична ситуація в Україні: регіональний вимір. Сприяння поширенню толерантності в поліетнічному суспільстві. К.: «Фонд Європа XXI», 2002. С.30.

стану. Депутати висловили побоювання можливого «реваншу збанкрутілих політичних сил, що сповідують крайній націоналізм, що перейшов межу, яка відділяє його від нацизму» [19]. Адже усунення влади відбувалося за участі правих партій та їх електорату, що стоїть на націоналістичних позиціях. Праві організації стали ядром Євромайдану, його рушійною та оборонною силою. До них долучився протестний електорат, невдоволений корупцією, низьким рівнем життя, порушенням прав людини в Україні, непрозорістю політичних процесів. Єврореволюція мала націоналістичне забарвлення, що неабияк бентежило проросійськи налаштований Південний Схід України.

Росія активно долучилася до поширення етнополітичних фобій у лояльних до себе регіонах України за допомогою пропаганди в ЗМІ. Кримчан, які переглядають переважно російські телеканали, залякували поширенням «коричневої чуми», «бандерівцями», які масово прямують до Криму, щоб нав'язати регіону європейський етнополітичний вектор розвитку та заборонити російську мову. Населення автономії вийшло на мітинги на підтримку колишньої проросійської влади, яка асоціювалася з політичною стабільністю. Дестабілізація політичної ситуації в Україні сягнула апогею саме в Криму, хоча на території півострова майже не було конфліктів між опозицією та владою, і тим більше протестів з вимогою повалення колишньої влади [20].

Місцева влада обрала вже апробовану стратегію захисту етнополітичної самобутності півострова та своїх повноважень. Голова кримського парламенту В. Константинов не виключив відокремлення Криму від України у випадку загострення ситуації в країні. Під час обговорення кримським парламентом питання «Про політичну ситуацію в країні» депутати наголосили на «прагненні до влади груп націонал-фашистського ґатунку», які прагнуть ліквідувати автономний статус Криму, і запропонували звернутися до Російської Федерації за допомогою: «З урахуванням того, що Крим – це російська автономія, російська за національністю, за культурою і мовою... нашим захисником може бути тільки Російська Федерація» [21]. Нагадаємо, що права парламентська партія «Свобода», що брала активну участь в Євромайдані, раніше неодноразово ініціювала зниження статусу Автономної Республіки Крим до області, вважаючи цей крок єдиним можливим механізмом стабілізації етнополітичної ситуації на півострові.

Тим часом кримські політики розпочали сепаратні переговори про можливий розподіл України на частини з представниками іноземних держав. СБУ повідомила, що вживатиме жорстких заходів із припинення посягань на територіальну цілісність і недоторканність України, адже це може призвести до припинення існування України як унітарної держави та втрати нею державного суверенітету. Кримінальний кодекс України на той час не передбачав прямої

---

19 *Звернення* Верховної Ради Автономної Республіки Крим до Президента України Януковича В. Ф. [Електронний ресурс] / Верховна Рада Автономної Республіки Крим. – Режим доступу: http://www.rada.crimea.ua/ua/news/01_12_13_2.

20 Асланов С.А. Дестабілізація етнополітичної ситуації в Автономній Республіці Крим . *Актуальні проблеми політики*. Одеса: НУ "ОЮА", 2014. Вип. 52. С.163-172.

21 «Крым – это русская автономия»: в парламенте АРК решили менять Конституцию [Електронний ресурс] // ДеПо.ua. – Режим доступу: http://www.depo.ua/ru/vlast-i-socium/politika/krym---eto-russkaja-avtonomija_-v-parlamente-ark-reshili-menjat-konstituciyu.htm.

відповідальності за сепаратизм, але ст. 111 встановлювала кримінальну відповідальність за державну зраду, складовою якої є сепаратистські дії. Зокрема державна зрада, тобто діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності: перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України, каралися позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років [22].

Росія підтримала місцеву владу Криму у незаконній протидії владі Києва, у намаганнях відокремлення півострова як на офіційному, так і неофіційному рівнях. Лідер партії «Справедливая Россия» запропонував надати можливість отримати громадянство РФ у спрощеній формі протягом шести місяців усім охочим українцям. Перші російські паспорти отримали українці – бійці розформованого спецпідрозділу МВС «Беркут», які підозрювалися у розстрілі беззбройних учасників протестів у Києві. Росія відкликала свого посла з Києва, мотивуючи це загостренням ситуації в Україні, в тому числі етнополітичної. Прем'єр-міністр Росії пояснив такі дії тим, що в Україні начебто існує загроза здоров'ю та життю громадян Російської Федерації.

До Автономної Республіки Крим прибула делегація депутатів російського парламенту, щоб підтримати протестуючих проти влади Києва мешканців Криму. Голова Комітету Держдуми у справах СНД, євроінтеграції та зв'язків із співвітчизниками Л. Слуцький, зустрічаючись із представниками культурних, громадських і політичних об'єднань Криму, пообіцяв, що Москва не залишиться осторонь у випадку, «якщо життю і здоров'ю російських співвітчизників на території України буде загрожувати небезпека» [23]. Тим часом російські телеканали повідомляли про утиски етнокультурних, політичних прав росіян та російськомовних українців на Сході та Півдні України. Міністерство закордонних справ України відповіло, що будь-які заяви та повідомлення російської сторони щодо загрози громадянським правам представників національних меншин та релігійних конфесій є неправдивими і не спираються на доведені факти. Звинувачення МЗС РФ щодо «терористичних методів придушення незгодних» та поширення «неонацистської ідеології» з боку парламентських політичних сил, які перебирають на себе відповідальність за ситуацію в країні, українське зовнішньополітичне відомство назвало упередженими [24].

В Криму активісти проросійських організацій заблокували будівлю Верховної Ради АРК з вимогою відмовитися підпорядковуватися центральній владі, провести референдум про незалежність і звернутися до Росії по допомогу. Вночі 27 лютого 2014 року невідомі зі зброєю захопили споруди Верховної Ради й Ради міністрів АРК у Сімферополі, встановивши над обома адміністративними будівлями російські прапори. Присутність озброєних осіб не завадила депутатам

---

22 Кримінальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. № 25-26. 2001. Ст. 131.

23 Росія обіцяє втрутитися, якщо «росіянам в Україні буде загроза» [Електронний ресурс]. Українська правда. Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/25/7016276/>.

24 МЗС заперечило заяву російських колег про загрози нацменшинам [Електронний ресурс] / BBC Україна. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news_in_brief/2014/02/140225_rl_russia_mfa.shtml.

кримського парламенту провести позачергову сесію Верховної Ради АРК, на якій було ухвалено постанову про проведення республіканського референдуму з питань удосконалення статусу і повноважень Автономної Республіки Крим. Спочатку референдум було вирішено провести 25 травня 2014 року з таким запитанням: «Автономна Республіка Крим володіє державною самостійністю і входить до складу України на основі договорів і угод?» (так чи ні). Згодом начебто з ініціативи кримчан референдум було перенесено на березень [25.] У відповідь Центральна виборча комісія наголосила, що проведення будь-якого місцевого референдуму є неможливим, оскільки це питання українським законодавством не врегульовано. Адже на момент проведення референдуму в Криму жоден із чинних в Україні законів не визначав порядку проведення місцевих референдумів, а відтак механізм реалізації права громадян на прийняття рішень із питань місцевого значення шляхом проведення місцевого референдуму був відсутній.

Верховна Рада АРК тоді ж прийняла рішення про недовіру Раді міністрів АРК та припинення її повноважень. Також парламент Криму призначив прем'єр-міністром автономії депутата Верховної Ради АРК, лідера партії «Русское единство» С. Аксьонова, порушивши регламентні процедури. Зокрема, не було отримано згоди Президента України на призначення нового прем'єр-міністра, також відсутні докази присутності всіх депутатів, які підтримали ці рішення – на момент їх прийняття нікого з працівників секретаріату кримського парламенту озброєними особами допущено не було. Офіційний Київ не визнав зміни влади на півострові. В.о. Президента України видав указ незаконність обрання С. Аксьонова головою Ради міністрів Автономної Республіки Крим, оскільки таке обрання відбулося з порушенням законодавства України [26]. Однак нелегітимний кримський прем'єр відповів, що влада Криму не визнає влади Києва і звернувся до президента РФ з проханням про надання сприяння у забезпеченні миру і спокою на території Автономної Республіки Крим. Росія відреагувала дуже швидко – 1 березня 2014 року російські війська увійшли на територію Криму, порушивши низку міжнародних угод, які гарантують недоторканість та суверенітет України.

Основних внутрішніх причин ескалації етнополітичного конфлікту на території півострова, які не лише загострили стосунки між етноспільнотами, а й ознаменували захоплення влади, сецесію регіону та введення іноземних військ, вбачаємо декілька. Серед них визначальною є неувага держави до етнополітичних та етнопонаціональних проблем півострова. За понад 20 років незалежності України Крим так і не став українським в етнополітичному та етнопонаціональному сенсі: не було заблоковано інформаційний, пропагандистський, фінансовий вплив з боку Росії на жителів півострова; процеси формування української політичної нації на основі громадянської належності в Криму майже не відбувалися; не було

---

25 Президія Верховної Ради АРК підтримала ініціативу кримчан про перенесення дати республіканського референдуму на 30 березня 2014 року [Електронний ресурс] / Верховна Рада Автономної Республіки Крим. – Режим доступу: http://www.rada.crimea.ua/ua/news/03_03_14_2.

26 Указ Президента України №187/2014 «Про Голову Ради міністрів Автономної Республіки Крим» [Електронний ресурс] / Офіційне Інтернет-представництво Виконуючого обов'язки Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/16577.html>.

проведено повної реабілітації депортованих осіб, зокрема кримських татар. Це обумовило конфліктність міжнаціональної взаємодії, етнополітичну нестабільність, підживлювану постійним втручанням сусідньої Росії в ситуацію в Криму, що в результаті завершилося військовою інтервенцією та порушенням територіальної цілісності України [27].

Як свідчить досвід України, серед чинників етнополітичної стабільності держави значне місце посідає дотримання іншими країнами її суверенітету, територіальної цілісності та непорушності кордонів. Зауважимо, суверенітет визначається як політико-правова властивість держави, зміст якої полягає в її праві самостійно вирішувати внутрішні та зовнішні питання без втручання інших держав, організацій, осіб. Н. Шаптала наголошує, що діяльність держави має ґрунтуватися не тільки на внутрішній законодавчій базі, а й на загально визначених міжнародних договорах і принципах добросусідства [28]. Ці принципи належать до основоположних принципів міжнародного права, вони закріплені в Статуті ООН, членами якої є всі визнані держави світу.

Докладне тлумачення основних принципів подається в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, прийнятій на 25-й сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1970 р. Зокрема, принцип утримання від загрози сили або її застосування проти територіальної цілісності держави означає, що: кожна держава зобов'язана утримуватися у міжнародних відносинах від загрози застосування сили проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої іншої держави; кожна держава зобов'язана утримуватися від організації або сприяння організації іррегулярних сил або озброєних банд, у тому числі найманців, для вторгнення на територію іншої держави; кожна держава зобов'язана утримуватися від організації, підбурювання, надання допомоги або участі в актах громадянської війни в іншій державі або від потурання організаційній діяльності в межах своєї території, спрямованій на здійснення таких актів; територія держави не може бути об'єктом військової окупації, що є наслідком застосування сили; територія держави не може бути об'єктом надбання іншою державою в результаті загрози застосування сили або її безпосереднього застосування; жодні територіальні надбання, що є наслідком загрози сили або її застосування не повинні визнаватися законними [29].

Однак дотримання цих принципів міжнародного права, а також міжнародної договірної бази Україною не гарантувало державі під час політичної кризи невтручання з боку сусідніх держав. Президент Російської Федерації отримав від верхньої палати парламенту РФ – Ради Федерації дозвіл на введення військ на територію України, мотивувавши цю необхідність «екстраординарною ситуацією, що склалася в Україні, загрозою життю громадян Російської Федерації...

---

27 Асланов С.А. Ризики етнополітичної нестабільності: спроби етнополітичної дезінтеграції України. *Політологічний вісник: збірник наукових праць*. К.: ВАДЕКС, 2014. Вип. 74. С.322-331.

28 Шаптала Н. К. Конституційне право України: навч. посіб. / Н. К. Шаптала, Г. В. Задорожня. Д. : ТОВ "ЛізуновПрес", 2012. С. 210.

29 Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_569.

особового складу військового контингенту Збройних сил Російської Федерації» [30]. Ввівши 1 березня 2014 року свої війська на територію Автономної Республіки Крим, що перебуває в складі унітарної України, Росія порушила не лише вищезгадані принципи міжнародного права, а й міжнародну договірну базу країн пострадянського простору, а також дво- та тристоронні договори з Україною.

Так, Декларація про дотримання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав від 15 квітня 1994 року фіксує наміри підписантів поважати суверенітет, територіальну цілісність, непорушність кордонів своїх держав, відмову від протиправних територіальних надбань і від будь-яких дій, спрямованих на розчленування чужої території. Держави-учасниці СНД цим документом підтвердили наміри утримуватися від воєнної, політичної, економічної чи будь-якої іншої форми тиску, а також підтримки і використання сепаратизму проти територіальної цілісності і недоторканності та політичної незалежності будь-якої з держав-учасниць Співдружності. Вони зобов'язалися припинити створення і діяльність на своїх територіях організацій і груп, спрямованих проти незалежності, територіальної цілісності держав-учасниць Співдружності чи на загострення міжнаціональних відносин. Країни СНД дійшли згоди, що захоплення території з застосуванням сили не може бути визнаним, а окупація території держав не може використовуватися для міжнародного визнання чи нав'язування зміни її правового статусу [31].

Окрім того, Україна відмовилася від третього за величиною арсеналу ядерної зброї в світі після Росії та Сполучених Штатів, який успадкувала після розпаду СРСР, в обмін на гарантії безпеки. У 1994 році Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї в статусі без'ядерної держави і передала всі свої ядерні боєголовки до Росії для ліквідації та утилізації. У зв'язку з особливими умовами приєднання України до Договору було підписано спеціальний документ – Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Його неофіційна назва – Будапештський меморандум. Цю угоду було укладено 5 грудня 1994 року між Україною, США, Росією та Великою Британією. Документ містить гарантії суверенітету України з боку країн-підписантів. Згідно з Меморандумом, Російська Федерація, Велика Британія і США зобов'язалися, зокрема: 1) поважати незалежність і суверенітет та кордони України; 2) утримуватися від загрози сили, її використання проти територіальної цілісності або політичної незалежності України, і що ніяка їх зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони; 3) утримуватись від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету; 4) домагатися негайних

---

30 Совет Федерации РФ допускает введение войск в Крым [Електронний ресурс] / УНІАН. – Режим доступу: <http://www.unian.net/politics/891526-sovet-federatsii-rf-dopuskaet-vvedenie-voysk-v-kryim.html>.

31 Декларация о соблюдении суверенитета, территориальной целостности и неприкосновенности границ государств-участников Содружества Независимых Государств. Информационный вестник Совета глав государств и Совета глав правительств СНГ «Содружество». 1994 г. №1. С. 145.

дій з боку Ради Безпеки ООН з метою надання допомоги Україні, якщо вона стане жертвою акту агресії або об'єктом погроз з використанням ядерної зброї [32].

Російська Федерація, незаконно окупувавши своїми військами територію Кримського півострову, порушила більшість положень Меморандуму. Сусідня держава намагалася приховати свою присутність в Автономній Республіці Крим – військові та військова техніка, що спрямовувалися до України, не мали розпізнавальних знаків. Президент РФ спочатку стверджував, що російських військових в Криму немає, що військову присутність в регіоні забезпечують місцеві загони самооборони кримчан, які організувалися та екіпірувалися самостійно. В. Путін переконував, що необхідності введення російських військ в Україну немає, але така можливість не виключена, посилаючись на звернення експрезидента України про використання збройних сил для захисту життя, свободи і здоров'я громадян України [33]. Російська Федерація надала притулок В. Януковичу, який залишив свій пост і був оголошений у розшук з метою притягнення до кримінальної відповідальності. Тим часом російська сторона продовжувала вважати його легітимним Президентом України, не визнаючи вищих органів державної влади України.

Міжнародна спільнота одноставно стала на бік України в етнополітичному збройному конфлікті з Росією. Рада безпеки ООН висловила підтримку територіальній цілісності України, закликала всі сторони до політичного діалогу і нагадала Російській Федерації про виконання міжнародних угод. Однак Президент РФ вважає, що Будапештський меморандум про гарантії територіальної цілісності не поширюється на нинішню Україну, нову державу, яка постала внаслідок революції і з якою Російська Федерація жодних міжнародних договорів не підписувала [34].

Українські дослідники раніше неодноразово зауважували факти порушення суверенітету України в етнополітичній сфері з боку сусідніх держав, які мають численні національні меншини в Україні. Щоразу вказувалося, що ця проблема стосується таких етнополітично нестабільних регіонів України, як Автономна Республіка Крим із домінуванням російської національної меншини (58,5%), Чернівецької (найбільша національна меншина румунська – 12,5%) та Закарпатської (угорська національна меншина – 12,1%) областей [35]. Росія та Румунія довгий час практикували спрощену процедуру надання громадянства для представників своїх національних меншин в Україні. Сусідні держави надавали фінансову, організаційну, інформаційну підтримку своїм національним меншинам, не лише підтримуючи етнокультурне середовище, а й живлячи дезінтеграційні тенденції та прояви сепаратизму в Україні. Представники

---

32 Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_158.

33 *Путін: російських воєнних в Криму нет, а бази блокують вооруженные «самооборонцы»* [Електронний ресурс] / ТСН. – Режим доступу: <http://ru.tsn.ua/video/video-novini/putin-rossiyskih-voennyh-v-krymu-net-a-bazy-blokiruyut-vooruzhennye-samooboroncy.html>

34 Там же.

35 *Політико-правові засади етнокультурної консолідації українського суспільства: наукова записка* / Кресіна І.О., Лойко Л.І., Явір В.А., Грицяк Д.І., Стоєцький С.В. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. С. 34.

російської національної меншини та їх організації в АРК неодноразово вимагали виходу Криму зі складу України та приєднання до Росії. Тим часом в Україні навіть не здогадувалася про справжні масштаби поширення подвійного громадянства, забороненого законодавством.

І. Кресіна зауважує конкретні історичні випадки того, як громадянство сусідньої країни ставало приводом для примусової етнополітичної дезінтеграції держави – анексії Судетської області Чехії Німеччиною в 1938 році під приводом захисту німецької меншини, а також Південної Осетії та Абхазії – територій Грузії, відмежованих Росією 2008 року під приводом захисту національних меншин – осетинської та російської [36]. Ці приклади дезінтеграції під політичним або військовим тиском сусідньої держави вказували на те, яку загрозу для етнополітичної безпеки та етнополітичної стабільності в Україні несе практично неконтрольована діяльність сусідніх держав щодо своїх національних меншин на території України. Як свідчить анексія Криму, здійснювалася така етнополітична діяльність Російською Федерацією під виглядом захисту етнокультурних прав національних меншин, але на меті мала дестабілізацію етнополітичної ситуації в регіоні з подальшим його виходом зі складу України.

Спостерігаючи за спробами етнополітичної дестабілізації та дезінтеграції України, європейські держави, в яких проживає російська національна меншина, висловили стурбованість та задекларували намір закрити кордони для росіян. Міністр закордонних справ Чехії запропонував Євросоюзу зупинити переговори з Росією про скасування візового режиму. На думку дипломата, окупаційний, дезінтеграційний сценарій чекає і ЄС, якщо росіяни будуть безперешкодно пересуватися і жити на території Євроспільноти [37]. Адже Росія декларує право захисту російських співвітчизників у геополітично важливих для себе регіонах всіма можливими засобами, в тому числі й військовими.

Дослідники неодноразово застерігали, що статус автономії може бути використаний національними меншинами як проміжна ланка на шляху до суверенізації та відокремлення від країни проживання. К. Оніщенко схематизувала алгоритм етнополітичної дезінтеграції держави за участю національної меншини і етнічної батьківщини, яка межує з нею. Спочатку кількість представників меншини на певній території доводиться до більшості за допомогою етнічної мобілізації або політико-економічних стимулів. Згодом національна меншина вимагає автономії на найширших правах, після чого намагається реалізувати своє право на самовизначення [38]. Сецесія регіону може бути штучно змодельованим етнополітичним процесом за допомогою еліт та сусідніх країн. Однак із-поміж усіх автономій лише одна перетворилася на суверенну державу, яку визнали більшість держав світу – Косово. Інші досі перебувають у статусі невизнаних державних утворень. На пострадянському просторі таких налічувалося три – Придністров'я, Абхазія та Південна Осетія.

---

36 Кресіна І.О. Проблеми етнонаціональної консолідації українського суспільства. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Випуск третій. Житомир-Київ-Краків. 2013. – С. 142.

37 Чехія призупинила переговори про скасування віз для Росії [Електронний ресурс]/ UNN. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1312078-chekhiya-prizupinila-peregovori-pro-skasuvannya-viz-dlya-rosiyi>.

38 Оніщенко К.О. Класифікація та особливості політико-правового статусу територіальних автономій. *Держава і право*. 2009. Вип. 45. С. 633.

До невизнаних державних утворень могла долучитися й Автономна Республіка Крим. Росія відіграла в цьому етнополітичному процесі ключову роль, надавши підтримку нелегітимній владі півострова у сепаратистських діях. Захоплення військовими Російської Федерації всіх ключових об'єктів Криму унеможливило реалізацію рішень центральної влади щодо блокування сецесії регіону. Проти голови Ради міністрів Криму С. Аксьонова, голови Верховної Ради автономії В. Константинова було порушено кримінальні справи за посягання на територіальну цілісність України. Адже саме ці посадовці причетні до прийняття незаконного рішення – проведення в Автономній Республіці Крим референдуму 16 березня 2014 року, в ході якого виборці відповідали на питання: 1) Ви за воз'єднання Криму із Росією на правах суб'єкта Російської Федерації? 2) Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України? Прикметно, що ще до результатів волевиявлення, 11 березня кримський парламент прийняв Декларацію про незалежність АРК та міста Севастополь, якою проголосив Автономну Республіку Крим незалежною і суверенною державою з республіканською формою правління [39].

Звичайно, усі ці рішення були скасовані центральною владою. В.о. Президента України зупинив дію постанови кримського парламенту № 1727-6/14 «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» як такої, що не відповідає Конституції та законам України. Конституційний Суд визнав проведення загальнокримського референдуму неконституційним, що означає припинення будь-якої діяльності з його проведення. Верховна Рада України, протидіючи етнополітичній дестабілізації та сепаратизму достроково припинила повноваження Верховної Ради АРК, але всі ці заходи з блокування процесу дезінтеграції України виявилися неефективними, оскільки центральні органи влади не мали можливості для їх імплементації на території півострова, контрольованого незаконною кримською владою, що спирається на військову присутність Росії. Тому між Херсонською областю та анексованим Кримом вимушено було облаштовано адміністративний кордон.

Натомість Російська Федерація визнала легітимність референдуму та Декларації незалежності. МЗС РФ заявило, що Росія «буде повною мірою поважати результати вільного волевиявлення народів Криму в ході референдуму» [40]. Місцева проросійськи налаштована кримська еліта та Росія скористалися прецедентом проголошення Косово державою для легітимації своїх етнополітичних і етнотериторіальних претензій до України. Адже в 2010 році Міжнародний суд ООН підтвердив, що одностороннє проголошення незалежності Косова від Сербії не порушило норм міжнародного права. І хоча висновок Суду був консультативним і не мав прямої юридичної дії, експерти прогнозували, що в майбутньому цей документ може активізувати сепаратистські рухи в багатьох регіонах світу [41]. Досліджуючи етнополітичну ситуацію в Косово і

39 *Парламент Крима* прийняв Декларацію о независимости АРК и г. Севастополя [Електронний ресурс]/ Государственный Совет Республики Крым. – Режим доступу: http://www.rada.crimea.ua/news/11_03_2014_1.

40 *Росія* наперед схвалює результати кримського референдуму [Електронний ресурс]/ 5 канал. – Режим доступу: <http://www.5.ua/proekti/item/372669-rosiia-napered-skhvaliuiie-rezultaty-krymskoho-referendumu>.

41 Суд ООН: незалежність Косова не порушує міжнародне право [Електронний ресурс] / Радіо Свобода. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2107181.html>.

екстраполюючи її на українські реалії, К. Вітман вказав на потенційні загрози Україні, що можуть за несприятливих умов призвести до нового витка етнополітичної дезінтеграції на пострадянському просторі. Це етнотериторіальні та етнополітичні претензії сусідніх країн, які спираються на підтримку своїх національних меншин; етнополітичний розкол різних частин України, які рухаються в протилежних зовнішньоінтеграційних напрямках [42].

Ці етнополітичні прогнози реалізувалися. Однак дезінтеграційні процеси не завершилися б сецесією півострова, якби Росія не взяла активну участь у них. Прояви сепаратизму з боку місцевої влади навіть не втілилися б в організацію незаконного референдуму без військової участі сусідньої держави. Анексія Криму була запланована Російською Федерацією заздалегідь. На це вказує той факт, що ще до встановлення результатів волевиявлення 14 березня 2014 року кримська нелегітимна влада оголосила курс на приєднання півострова до Російської Федерації та входження в рубльову зону. Зокрема, перший віце-прем'єр автономії Р. Теміргалієв повідомив, що вже в квітні населення Криму отримає зарплати і пенсії в рублевому еквіваленті [43]. Отже, результати місцевого референдуму були відомі нелегітимній владі заздалегідь, що повністю нівелює значення цього незаконного механізму волевиявлення населення окупованого півострову.

Російські законодавці також почали готувати законодавчу базу для приєднання Криму до Росії задовго до волевиявлення. На початку березня 2014 року в Державній Думі РФ було зареєстровано законопроект, який містив механізм анексії частини іноземної держави. Зміни до Федерального конституційного Закону «Про порядок прийняття в Російську Федерацію та утворення в її складі нового суб'єкта Російської Федерації» передбачали «за неможливості укладення міжнародного договору у зв'язку з відсутністю в іноземній державі суверенної влади, яка зобов'язана захищати своїх громадян, дотримуватися їх прав та свобод, забезпечувати фактичне постійне та мирне здійснення державних функцій, прийняття до Російської Федерації в статусі нового суб'єкта частини іноземної держави» [44]. Проектом закону пропонувалося приймати суб'єкт до РФ за результатами референдуму, проведеного на території частини іноземної держави, якщо питання про її приєднання до Російської Федерації отримало схвалення, або за зверненням органів державної влади цієї частини іноземної держави. У пояснювальній записці до законопроекту згадувалася саме Автономна Республіка Крим. Однак потреба внесення таких змін до російського законодавства відпала після так званої суверенізації, а на практиці – анексії Криму.

Попри невизнання та заборону проведення, кримський референдум на окупованій російськими військами території Автономної Республіки Крим

---

42 Вітман К. М. Етнополітична ситуація в Косово: висновки для етнонаціональної політики України. *Політологічний вісник*. 2012. №67. С. 172.

43 У квітні кримчани отримають зарплати і пенсії вже в рублях [Електронний ресурс]/ Українські новини. – Режим доступу: http://ukranews.com/uk/news/crimea_occupation/2014/03/14/117779.

44 *Законопроект №462741-6 «О внесении изменений в Федеральный конституционный закон «О порядке принятия в Российскую Федерацию и образования в ее составе нового субъекта Российской Федерации»* [Електронний ресурс] / Государственная Дума РФ. – Режим доступу: <http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/%28SpravkaNew%29?OpenAgent&RN=462741-6&02>

відбувся. Його результати були прогнозованими: 96,77% виборців, що начебто взяли участь у волевиявленні, підтримали приєднання півострова до Росії, 2,51% підтримали статус Криму як частини України [45]. Референдум проходив поспіхом з численними порушеннями: у ньому без жодних на те підстав брали участь громадяни Російської Федерації. Волевиявлення бойкотували кримські татари. Референдум не визнала ні Україна, ні міжнародна спільнота. Втім, за його результатами Верховна Рада АРК 17 березня 2014 року проголосила Крим незалежною суверенною державою – Республікою Крим і звернулася з проханням прийняти нове державне утворення до складу Росії. Також Республіка Крим звернулася до ООН із закликом визнати незалежну державу, створену народами Криму [46].

Державна Дума РФ розглянула це питання в найкоротші терміни і 18 березня 2014 року між Російською Федерацією та невизнаною Республікою Крим було підписано Договір про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення в складі РФ нових суб'єктів – Республіки Крим та міста федерального значення Севастополь. Наразі Російська Федерація вважає анексовану незаконну Республіку Крим суб'єктом Російської Федерації, що входить до складу Кримського федерального округу.

Тоді як Україна та міжнародна спільнота вважають Крим територією України, тимчасово окупованою Російською Федерацією. Україна напрацювала правовий статус тимчасово окупованої території шляхом прийняття Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [47]. Нормативно-правовий акт визначає тимчасово окуповану територію України невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України. Закон визначає статус території України, тимчасово окупованої внаслідок збройної агресії Російської Федерації, встановлює особливий правовий режим на цій території, визначає особливості діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій в умовах цього режиму, дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб. Ст. 3 нормативно-правового акту визначає тимчасово окупованою територією – сухопутну територію Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води цих територій, повітряний простір на цими територіями. Згідно з Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» будь-які органи, їх посадові та службові особи на тимчасово окупованій території та їх діяльність вважаються незаконними, якщо вони були створені, обрані чи призначені у порядку, не передбаченому законом. Відтак, будь-який акт (рішення,

---

45 *Результаты* общекрымского референдума [Електронний ресурс]/ Государственный Совет Республики Крым. – Режим доступу: <http://www.rada.crimea.ua/referendum/resultaty>.

46 *Крым* провозглашен независимым суверенным государством – Республикой Крым [Електронний ресурс]/ Государственный Совет Республики Крым. – Режим доступу: http://www.rada.crimea.ua/news/17_03_2014_1.

47 Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>.

документ), виданий незаконними органами та/або особами є недійсним і не створює правових наслідків.

Однак Україна майже не має політико-правих механізмів впливу на ситуацію на окупованому півострові. У першу чергу, це стосується неможливості забезпечення захисту прав громадян України, які залишилися на окупованій території та зазнають тиску. Як слушно зауважує С. Сільченко, для того сегменту населення Криму, яке не визнало легітимності окупаційного режиму, не отримало російських паспортів, актуальними стали безліч питань правового статусу, у тому числі в царині трудового права і права соціального забезпечення. Науковець підкреслює, що правове регулювання в Криму визначається нині тим, що Україна надалі розглядає Автономну Республіку Крим і Севастополь частиною своєї території, окупованою Російською Федерацією, але при цьому вказані території РФ визнала суб'єктами федерації, створюючи тут власну владу та соціальну інфраструктуру [48].

Україна разом із міжнародною спільнотою докладає чимало зусиль задля відновлення законності на півострові та повернення української влади у Крим. Тоді як незаконна влада анексованого Криму та влада Російської Федерації наполягають на тому, що Крим залишається суб'єктом РФ і не може бути предметом перемовин щодо статусу. Зокрема нелегітимний прем'єр-міністр Республіки Крим С. Аксьонов заявив, що кримський півострів більше ніколи не повернеться до складу України, дякуючи всім, хто «сприяв процесам возз'єднання Криму з Росією – від простих кримчан до президента Росії В. Путіна» [49]. Глава МЗС РФ С. Лавров також наполягає на тому, що питання Криму закрите. Міністр закордонних справ України на це відповідає, що питання Криму не закрите для міжнародного співтовариства і його окупацію РФ міжнародне співтовариство ніколи не визнає: «Жодна держава, для якої права людини, міжнародне право та міжнародна безпека не порожні слова, ніколи не визнає російської окупації Криму і ті злочинні рішення, які прийняла Російська Федерація» [50]. США підтверджують, що питання анексії Росією Криму не буде знято з порядку денного, поки півострів не повернеться під контроль України. Постпред США в ООН С. Пауер запевнила, що санкції, впроваджені Заходом через анексію РФ Криму, триватимуть так довго, доки Росія нелегально окупуватиме цю частину України. Представник США під час візиту до Києва (червень 2015 року) запевнила, що анексія Криму була і залишається величезним порушенням міжнародного права [51].

Міністерство юстиції України підрахувало, що сума збитків від анексії Криму складає 1 трлн. 80 млрд. грн. у зв'язку з відчуженням майна, обмеженням

---

48 Сільченко С. Соціальні аспекти окупації Криму. *Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми, 5-7 червня 2014 р.* Суми : СумДУ, 2014. С. 320.

49 Аксьонов: мы гарантируем, что Крым больше никогда не будет украинским [Електронний ресурс] / Крым. Реалии. – Режим доступу: <http://ru.krymr.com/content/article/26903171.html>.

50 Пауер: Ми не заспокоїмося, поки Крим не повернеться під контроль України [Електронний ресурс] / Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/07/9/7073948/>.

51 Клімкін: Для звільнення Криму ми застосуємо силу, але – дипломатії [Електронний ресурс] / Укрінформ. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/klimkin_dlya_zvylnennya_krimu_mi_zastosue_mo_silu_ale___diplomatiyi_2080749.

права користування об'єктами, майном та корисними копалинами. Також Україна втратила близько 70% корабельного складу внаслідок окупації Криму Російською Федерацією у 2014 році. Прем'єр-міністр заявив, що Україна позиватиметься до Російської Федерації на відповідну суму збитків за незаконне захоплення і пограбування частини території України. Зокрема, 11 березня 2015 року А. Яценюк доручив Міністерству юстиції передати в Гаазький трибунал інтерв'ю президента Росії В. Путіна з трейлера до фільму виробництва телеканалу «Росія» «Крим. Шлях додому», у якому Російська Федерація докладно розповіла про особливості анексії українського півострова. Міністерство юстиції відправило цей фільм на експертизу, яка виявила в ньому порушення міжнародного права у висловлюваннях Президента РФ й міністра оборони РФ С. Шойгу. Після цього матеріали передали в Генпрокуратуру для формування позовних документів. У квітні 2015 року ГПУ підготувала позовні матеріали за фактом анексії Криму Росією для передачі їх у Міжнародний кримінальний суд у Гаазі (Нідерланди) [52]. На даний момент Україна подала 4 позови проти Росії у зв'язку з окупацією Криму та конфліктом на Донбасі – до Європейського суду з прав людини у Страсбурзі та до Міжнародного кримінального суду у Гаазі.

Тим часом зв'язок між Україною та окупованою територією Криму послаблюється, а задекларований українською владою процес реінтеграції досі не розпочався. Колишній міністр курортів та туризму АРК зауважує, що на сьогодні відсутні гуманітарні, соціальні, економічні та будь-які інші варіанти комунікації між Києвом та жителями Криму. О. Лієв підкреслює, що «материк та півострів за останні роки суттєво віддалилися і цю відстань не скорочує навіть зростаюче розчарування кримчан щодо нового політичного режиму» [53]. Колишній чиновник також констатує інституційний хаос у етнонаціональній політиці України щодо окупованого Криму.

Утім, влада Україна запевняє, що працює над поверненням окупованої території до складу України, однак цей процес кропіткий, тривалий і неоднозначний. Не останню роль у деокупації Криму відіграє активна позиція кримських татар, які зазнають переслідування та етнополітичного тиску з боку окупаційної влади. Кримські татари також пропонують якнайшвидше створити дієву інституційну структуру забезпечення реінтеграції Криму. 17 липня 2014 року було утворено відповідний державний орган - Державну службу України з питань Автономної Республіки Крим, міста Севастополя та тимчасово переміщених осіб, яка, втім не проіснувала і двох років. Президент України пообіцяв, що стратегія з повернення Криму буде підготовлена як цілісний документ у РНБО і презентована найближчим часом. За словами глави держави, Крим залишається першим і головним пріоритетом України [54].

---

52 ГПУ підготувала матеріали для Гаазького трибуналу щодо анексії Криму Росією [Електронний ресурс] / Дзеркало тижня. – Режим доступу: http://dt.ua/UKRAINE/gpu-pidgotuvava-materiali-dlya-gaazkogo-tribunalu-schodo-aneksiyi-krimu-rosiyeyu-171140_.html.

53 Лієв О. Крим. 20 місяців потому... [Електронний ресурс] / О. Лієв / Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2015/10/20/7085525/>.

54 Повернення Криму протягом найближчого року неможливо – Порошенко [Електронний ресурс] / Дзеркало тижня. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/povernennya-krimu-protyagom-nayblizhchogo-roku-nemozhливо-poroshenko-174892_.html.

ПІДХОДИ ДО ТРАКТУВАННЯ ТА РОЗУМІННЯ ПОНЯТЬ «ГЕНДЕРНА ДИСКРИМІНАЦІЯ» І «СЕКСИЗМ»

In the article the author researches approaches to the interpretation and understanding of the concepts of "gender discrimination" and "sexism". The author accentuates the need to develop a unified methodological approach to understanding the gender discrimination practices.

Гендерна дискримінація (від англ. gender – рід, соціальна стать і discrimination – відмінність) – дискримінація людини за ознакою статі чи гендеру, у суспільстві може бути представлена у вигляді системи стереотипів і навіть ідеології. Гендерна дискримінація ґрунтується на уявленні про перевагу моральних, інтелектуальних, культурних, фізичних та інших якостей однієї статевої чи гендерної групи щодо іншої. Розрізняють пряму та непрямую гендерну дискримінацію. Пряма гендерна дискримінація (англ. Direct gender discrimination) – має місце у тих випадках, коли в однакових умовах до однієї людини відносяться менш сприятливо, ніж до іншої, внаслідок її приналежності до тієї чи іншої статі чи гендера. Непряма дискримінація (англ. Indirect gender discrimination) – має місце тоді, коли нейтральне, на перший погляд, становище, критерій чи діяльність можуть поставити людину у несприятливе становище на основі її статевої чи гендерної приналежності, крім випадків, коли загальноприйнята практика обґрунтована об'єктивними законними цілями, а засоби досягнення цих цілей відповідають необхідності.

У міжнародних та національних законодавчих документах поняття «гендерна дискримінація», як правило, не використовують, замінюючи його термінами «дискримінація щодо жінок» та «дискримінація за ознакою статі». Так, наприклад, у Конвенції ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок», 1979 р. (ст. 1) подано таке тлумачення: «Дискримінація щодо жінок означає будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямовані на зневаження чи заперечення визнання, користування або реалізацію жінками незалежно від їх сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі».

Визначення, запропоноване Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», 2005 р. (ст. 1), є більш конкретизованим: «Дискримінація за ознакою статі – дії чи бездіяльність, що виражають будь-яке розрізнення, виняток або привілеї за ознакою статі, якщо вони спрямовані на обмеження або унеможливають визнання, користування чи здійснення на рівних підставах прав і свобод людини для жінок і чоловіків» [3].

Конституція України також не містить поняття «гендерна дискримінація», проте ст. 24 де-факто визначає її: «Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками ... статі... або іншими ознаками. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-

політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї, спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг, створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством, правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям» [5].

Інша часто вживана назва гендерної дискримінації – сексизм (від англ. sexism, від лат. sexus – стать). Переважно під «сексизмом» розуміють соціальні стереотипи та переконання, що утверджують перевагу однієї статі над іншою і тим самим закріплюють соціальну нерівність статевих та гендерних груп. За своїми ідеологічними функціями сексизм аналогічний до расизму, нацизму, ейджизму та інших проявів дискримінації. Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає сексизм як упередження засноване на проблемі статі [2].

Серед основних ознак сексизму виділяють такі:

1. дискримінація (переважно жінок);
2. негативні або амбівалентні установки;
3. упередження.

Поняття «сексизм» почали використовувати з середини 60-х років ХХ століття, ним описували упереджене ставлення у взаємовідносинах статей. При цьому сексизмом позначали не лише індивідуальні упередження щодо статей, але й системні інституційні дискримінації. Вперше поняття «сексизм» використала американська дослідниця Кірстен Амундсен у роботі «Мовчазна більшість. Жінки і американська демократія» (1971 р.). К. Амундсен розглядала сексизм у контексті суспільства і розуміла під цим поняттям дискримінацію жінок [1]. Інші дослідники продовжили вивчати сексизм, так, наприклад, Дж. Стольтенберг ототожнював сексизм з патріархатом, підкреслюючи нерівний статус жінок і чоловіків у суспільстві. Л. Альсбрук порівнював сексизм з діючою кастовою системою суспільства, яка задає структуру відносин представників обох статей і характеризується пригніченим становищем жінок [6]. Переважна частина дослідників та дослідниць розглядали сексизм в основному як дискримінацію жінок і вивчали лише даний аспект. Д. Броверман, спираючись на результати власних досліджень, вказував на те, що існуючі суспільні установки відносно жінок менш сприятливі, ніж відносно чоловіків.

У більшості наукових джерел існують різні підходи до пояснення сексизму, однак основну частину з них можна звести до таких тверджень:

- сексизм – це дискримінація жінок (К. Амундсен, 1971);
- сексизм – це форма патріархату (Дж. Стольтенберг, 1975);
- сексизм – це дискримінація жінок і стереотипізація гендерних ролей (Дж. Фішер, 1976);
- сексизм – це дії та принципи, спрямовані на дискримінацію жінок і чоловіків на підставі їх належності до певної статі (Д. Кравец, 1976);
- сексизм – це дискримінація жінок, яка полягає у наданні чоловікам більш престижних посад (Д. Зіетц, 1976);

- сексизм – це кастова система, яка задає структуру відносин статей і характеризується підлеглим становищем жінок у суспільстві (Л. Альсбрук, 1976);
- сексизм – це певні установки до представників своєї і іншої статі (гендера) за параметрами влади, гендерної диференціації та сексуальності (П. Глік, Б. Фіске, 1999);
- сексизм – це культурно обумовлений, інституційно закріплений та індивідуально усвідомлюваний феномен. Такий підхід наголошує на дискримінуючих механізмах суспільних систем та одночасно досліджує перетин сексизму з іншими практиками пригнічення, такими як расизм, класизм, ейджизм, нацизм та ін.

Різноманітність визначень сексизму, з одного боку, відображає складність і багатогранність даного поняття, з іншого боку, свідчить про його розмитість і відсутність чітких меж: одні дослідники ототожнюють сексизм з гендерною дискримінацією, інші розглядають його як сукупність установок і принципів, треті – як прояв упередженого ставлення. Відсутність чіткості визначення спричиняє суперечності в інтерпретації одержуваних даних і дискусії між дослідниками.

У сучасній науці існує одразу кілька класифікацій сексизму. Н. Бенокрайтіс і Дж. Фегін, аналізуючи сексистські установки відносно жінок, виділили відкритий, прихований і витончений типи сексизму. Відкритий сексизм полягає у нерівноправній поведінці з жінками та іншими гендерами, що заподіює їм шкоду і має негативні наслідки. Прихований сексизм характеризується неявним проявом упередженого ставлення до жінки та інших гендерів і спричиняє негативні наслідки для них. Особливістю витонченого сексизму є те, що він залишається непоміченим, оскільки сприймається як загальноприйнята і нормальна поведінка, в зв'язку з чим він може залишатися непоміченим як самим носієм упередження, так і його об'єктом [4].

Інша класифікація сексистських установок була запропонована Дж. Свім, яка виділила старомодний і сучасний сексизми [6]. Старомодний сексизм характеризується підтримкою традиційних гендерних ролей, різним ставленням до жінок і чоловіків та стереотипами щодо інших гендерів. Сучасний сексизм проявляється в запереченні дискримінації за статевою ознакою, ворожості відносно гендерного рівноправ'я і ігноруванні спеціальних програм і законів. Цей різновид сексизму має схожість з неосексизмом, виділеним Ф. Тугас [4]. Неосексисти заперечують існування дискримінації щодо жінок і сексизму як такого, висловлюють обурення з приводу звинувачень у гендерній дискримінації, а також особливих привілеїв для жінок та інших гендерів. Вони виступають проти програм на користь жінок, але при цьому можуть підтримувати нетрадиційні гендерні ролі і не є противниками гендерної рівності.

Отже, у сучасній науці існують різноманітні трактування понять «гендерна дискримінація» та «сексизм», що відображає їх багатовимірність, але разом з тим свідчить про відсутність чітких кордонів даних понять і породжує складності в інтерпретації одержуваних у дослідженнях даних. Сексизм може бути спрямований як на жінок, так і на чоловіків чи інші гендери, включає

доброзичливі і ворожі установки і у зв'язку з трансформацією суспільства набуває все більш завуальовані форми прояву, у результаті чого може залишатися непоміченим як носієм упередження, так і його об'єктом. Існують різноманітні причини його виникнення, однією з яких є категоризація людей на чоловіків і жінок і наділення представників однієї групи подібними ознаками.

1. Амундсен К. Женщины и американская демократия. Большинство, которое заставляют молчать. Москва : Прогресс, 1976. 172 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1303 с.
3. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», № 2866-IV, від 8 вересня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. 2005. № 52. – С. 561.
4. Комарова Е. А. Мета-анализ понятия сексистских установок и их видов / Актуальные психологические исследования. 2013. №1. С. 90 – 95.
5. Конституція України. – К. : Прімо, 2012. 16 с.
6. Смирнова Ю. С. Современные формы предубеждений. Философия и соц. науки. 2008. № 4. С. 72–75.

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ ПРО ПРИЧИНИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ В 1930-1943 РОКАХ

In the article Andrey Sheptytsky's letters and pastors missives are considered. In these works the Galician metropolitan analyzes the reasons of the Ukrainian – Polish confrontation, denounces the pacification in concern of the Ukrainian people, destruction of orthodox temples, enforcement of Catholicism of the population of Volhynia and Holmshchyna. In the article A. Sheptytskyi is described as a wise and sober-minded politician.

Андрей Шептицький відстоював інтереси українського народу за різних соціально-політичних обставин, часто всупереч дискримінаційній політиці тієї чи іншої держави. Багато зусиль для утвердження прав і свобод українського народу доклав Галицький митрополит, ведучи діалог з владою Польщі в першій половині ХХ століття. Про роль А.Шептицького у врегулюванні українсько-польських взаємовідносин багато написано Ліліаною Гентош [1, с. 2], однак заслуговують на окрему увагу пастирські послання про пацифікацію та листи Галицького митрополита до римо-католицького архієпископа Болеслава Твардовського, де надзвичайно глибоко осмислюються історичні факти, причини конфліктів між українцями та поляками та пропонуються дипломатичні способи їх вирішення.

13 жовтня 1930 року А. Шептицький та шість українських єпископів написали Спільне Пастирське послання з приводу так званої «пацифікації» українського народу польською цивільною владою. Тут чітко визначено позицію Церкви щодо будь-якого злочину проти суспільства, оскільки Церква не може підтримувати моральних переступів і загалом вчить християн жити за заповідями Божими. Водночас, як відомо, польська преса та деякі політичні діячі стверджували, що А.Шептицький та Греко-католицька церква заохочують українську молодь до терористичних дій. Тому, щоб чітко окреслити свою позицію й спростувати звинувачення польської влади і було написане вище згадане Спільне Пастирське послання. Галицький митрополит та два Перемиські, два Станиславські, Львівський та Патарський Єпископи заявили: «Ми мовчали, а якщо промовляємо нині, то робимо це для того, щоб уникнути більшого лиха. Ті, що мають в руках владу, явно твердять і підозрівають нас, що ми мовчанням солідаризуємося з підпільною акцією підпалів і т. зв. саботажів; вони накидають нам відповідальність за все, що діється в краю, та за злочини одиниць, не висліджених ще властю, масово карають наш нарід» [6, с. 466].

Єпископи на чолі з А.Шептицьким характеризують підпали як моральне зло, що суперечить «Божому закону, а через це і нашому народові, у високому степені шкідливу тим більше шкідливу, що промощує дорогу комунізмові» [6, с. 466]. Отже, у листі чітко засуджено підпали та саботажі, скоєні українською молоддю, оскільки вони не відповідають християнській доктрині, але ні назв

політичних угруповань, ані прізвищ тут не вказано. Крім того, греко-католицькі єпископи перш за все думали про цілу українську громаду, а сплановану участь українських націоналістів у саботажних діях вважали не доведеною.

Позиція А.Шептицького стосовно «пацифікації» стала відомою Папі Пію XII, і під впливом Ватикану, з Галицького митрополита та Греко-католицької церкви було знято всі звинувачення, з'явилася версія, що саботаж здійснювали комуністи. «В Апостольській нунціатурі були обурені тим, що польські засоби масової інформації прив'язують до цих актів греко-католицький клір і навіть «високошановану особу його ексцеленції Андрея Шептицького» [2, с. 93].

У Посланні єпископів також засуджувалася політика Польщі, яка прагнула залякати весь український народ під приводом покарання винних у підпалах. У Посланні проти пацифікації наголошувалося на недоцільності й неприпустимості карати всіх українців за злочини, скоєні лише кількома групами осіб. А.Шептицький прагнув вберегти від польських погромів українські села і, можливо, саме тому різко розмежував радикально налаштовану українську молодь і решту краян: «Одначе, ми не можемо брати на себе відповідальності за одиниці чи революційні групи. Підпалачі й усякого рода замаховці, це люди, що слухають не голосу Христової Церкви, а тайних приказів якоїсь тайної влади. За їх діла (навіть у цих случаях, де виноватим мав би бути якраз український націоналіст, а не комуніст, реваншист, спекулянт, чи провокатор) ми не можемо відповідати, вини за них не поносимо, й за них ми не повинні бути карані» [6, с. 466].

А.Шептицький усвідомлював, що польська еліта скористалася обставинами, щоб показати українцям їх беззахисність перед державною владою, залежність від політичних рішень, а, отже, нездатність заявляти про себе як про окрему націю. Галицький митрополит разом з українськими єпископами рішуче засудив дії польської поліції та війська, які розгорнули каральні експедиції проти ні в чому невинного українського населення: «З глибоким одначе жалем і болем переживаємо події, з якими з точки справедливості ніяк не можемо погодитися; за винних, ще не висліджених, розтягається вину на весь народ, на клир, на інтелігенцію, не селянство. Строго карається ціле населення побоями, контрибуціями, реквізиціями й навіть не питаючися про його вину. Карні експедиції ідуть до ряду сіл, де ані не було ніяких саботажів, ані непослуху для властей — де протинно, люди зовсім спокійно і лояльно заховувалися. З глибоким сумом і жахом про будучність бачимо багато случаїв, де на превеликий жаль, безправно уживається фізичної сили на нищення культурного й господарського дорібку людей, або на знущання над безборонними і невинними людьми» [6, с. 466].

Як слушно зазначила Л.Гентош, «Шептицький, доктор юриспруденції, вихований у Габсбурзькій імперії, котра попри всі недоліки таки оберігала верховенство права, не міг погодитися з методичними порушеннями права найвищими представниками уряду та з правовим нігілізмом місцевої адміністрації. Саме тому він постійно в своїх офіційних і неофіційних листах, у пресових інтерв'ю акцентує на неприпустимості застосування колективної відповідальності та неможливості в цивілізованій державі адміністрації

покарання без доказу вини. Шептицького обурювало переслідування свободи слова та встановлення, як він писав, «системи терору» держави стосовно особи» [2, с.109].

1938 року на Холмщині й Південному Підляшші в рамках польської урядової акції відбулося сплановане руйнування українських православних храмів з метою радикальної та агресивної асиміляції українського населення. Передумовою такої акції було пропагування в польській громадській думці того часу стійкого стереотипу українця-бандита, «гайдамаки». А поширювати таку негативну пропаганду допомагала владі польська преса, друкуючи статті про нібито існуючу «українську небезпеку» на Холмщині. Православній церкві польська влада приписувала діяльність у напрямку русифікації населення або ж надмірної українізації. А.Шептицький відреагував на події, спрямовані на руйнування української духовності, написавши два послання: 1) «Пастирське послання в справі переслідування Церкви на Холмщині» (від 2 серпня 1938 року), 2) «Про переслідування на Холмщині» (написане 6 серпня 1938 року, але не було опубліковане, до нас дійшла лише чернетка).

У неопублікованому зверненні «Про переслідування на Холмщині» А.Шептицький чітко виявив свою громадянську позицію патріота. У першу чергу як українець, а вже потім як греко-католицький митрополит, А.Шептицький засудив політику Польщі: «В часах, коли браття наші православні на Холмщині, Підляшші й на Волині терплять люте переслідування і видять церкви, які самі нераз ставляли, самі своїм коштом удержували і прикрашували, нищені в варварський спосіб, коли священників карають за відправу Богослужень, а людей, що своїх церков боронять, коли б'ють, а часом виселюють, не можемо ані мовчати, ані обоятним оком дивитися на терпіння наших братів» [11, с.307].

Звертаючись до українців греко-католиків Галичини, А. Шептицький закликає їх не тільки молитися за братів, що живуть на Холмщині, Підляшші, Волині, але й виявити свою громадянську позицію, засудити дії польської влади й морально підтримати православних українців, які мають право на вільне сповідування віри. Митрополит Андрей відмежовує Греко-Католицьку Церкву від політики насильного «окатоличення» й грабунку українців і хоче, щоб про це знали православні українці. «Положення, витворене нищенням церков, накладає на нас тим більший обов'язок про ту справу прилюдно говорити, що могло б нашим браттям православним видаватися, що так немилосердно і нелюдяно поступають з ними католики та що ми, які хоч обрядами, звичаями та народністю є одним з ними – православними, одначе вірою ми є одним з католиками, тому могло б видаватися нашим браттям православним Холмщини, Підляшшя, Волині, що лучимося та солідаризуємося з тими, що їм церкви відбирають та не дають відправляти Богослуження. Могло б рівно ж видаватися нашим браттям, що лучимося з поступованням тих, що насильством наклоняють або і змушують православних покинути свою віру та перейти на латинський обряд. Тому на самому вступі мусимо рішучо заявити, що спосіб силування в якій-небудь релігійній акції вважаємо за спосіб нехристиянський, що тих, які так поступають, не вважаємо за добрих християн, їхній спосіб поступовання перед Богом та людьми осуджуємо» [11, с.307]. Відтак, така політична та церковна позиція

А.Шептицького мала б переконати в протилежному всіх тих діячів, хто звинувачував його у надмірних симпатіях до польської влади. Зміст цього Послання переконливо доводить, що, в першу чергу, митрополит Андрей – гідний син українського народу і для нього щастя українців не вимірюється їх конфесійною приналежністю. Він рішуче засуджує «відбирання православним нашим браттям їхніх церков, нищення тих церков, нищення святих ікон та святих сосудів церковних; нищення старих пам'яток історичних, давно побудованих церков, вважаємо за вандальство і проти такого способу поступовання проти наших братів якнайенергічніше протестуємо». [11, с.307].

Звертаючись до населення Галичини та греко-католицького духовенства, А.Шептицький рішучіше застерігає всіх перед сприйманням подій на Холмщині, Підляшші та Волині як позитивного явища, оскільки це оманлива акція, яка тільки «унійною називається, а на кожний спосіб видається розширюванням католицької віри, а в дійсності є лише політичною акцією обману, яка має на цілі нищити Вас яко нарід і зводити Вас на бездоріжжя невіри. З такою акцією, хоч вона через когось, і унійною може бути названою, і хоч про неї дехто може твердити, що вона має на меті ширення віри католицької, або й ширення Унії, ми нічого спільного не маємо, ту акцію осуджуємо і перед тою акцією Вас перестерігаємо» [11, с.308].

«Пастирське послання в справі переслідування Церкви на Холмщині», написане А.Шептицьким 2 серпня 1938 року, стало широко відоме в Галичині й Польщі й отримало гучний резонанс. На відміну від вище проаналізованого листа тут винними у руйнуванні церков на Холмщині, Волині й Підляшші названі крім польської влади ще й таємні масонські організації, котрим могло бути вигідно зруйнувати і Католицьку, і Православну Церкви, спровокувавши між ними конфлікт. Галицький митрополит детально аналізує ситуацію з православними храмами: «Коло сто церков розібрано і розвалено. Многі замкнено. Деякі спалено рукою незаних злочинців. У замкнених церквах і каплицях заборонені Богослуження, і в них і поза ними. Між знищеними церквами є дорогоцінні старинні пам'ятники церковної архітектури. Часто нищили і зняряддя релігійного культу. Людей змушували, іноді насильством, приймати католицьку віру в латинському обряді. Священиків...виселювали та діймаючо карали грошовими гривнами або в'язницею. Неповинних людей нераз бито та видалювано з їхніх осель. Навіть не вільно там учити катехизму і проповідувати в матерній мові людей» [12, с.304].

«Пастирське послання в справі переслідування Церкви на Холмщині» згодом було надруковане в закарпатській газеті «Нова свобода». А.Шептицький акцентував на всіх наслідках насильного окатоличення населення й виокремлював питання мови, адже разом із забороною православ'я заборонялося проповідувати українською мовою.

Галицький митрополит з'ясовує, що передумовою такого стану речей стала пропозиція польського уряду ратифікувати справу «поунійних дібр» внаслідок домовленості між Ватиканом та Польською Державою. У такий спосіб ініціатори конфлікту між православними українцями та католиками скомпрометували Ватикан, опосередковано зробивши його відповідальним за те, що сталося. Крім

цього, така ситуація сприяла зародженню ненависті та незгоди між українцями греко-католиками та православними, а це не сприяло укріпленню національної та християнської єдності: «Події на Холмщині нищать в душах православних, нез'єдинених наших братів, саму гадку про можливість з'єдинення, представляють Вселенську Церкву ворожою і небезпечною для православного народу. В очах кількоміліонового населення Польщі Апостольська Столиця представлена співвинною діла знищення. [12, с.304].

А.Шептицький шукає відповідей на питання, хто насправді відповідальний за матеріальні й моральні руїни на Холмщині, хто був зацікавлений у підриві авторитету Ватикану. І однією з версій митрополита є думка про діяльність масонів: «Мусимо, на жаль, уважати за тріумф ворогів Церкви – масонів той моральний удар, завданий самій ідеї з'єдинення Церков та авторитетові Вселенської Церкви й Апостольської Столиці. Мусимо запротестувати проти намагання кинути понуру тінь підозріння, що боротьбу з Православною Церквою апробує Апостольська Столиця. Мусимо також запротестувати проти того, щоб холмські події та політичну боротьбу з Українським Народом оправдувати інтересами Католицької Церкви» [12, с.305]. Масони, як приховані вороги Католицької церкви та християнства, на думку А.Шептицького, розпочали знищення ілюзорних ворогів використали як прикриття необхідність знищення ворогів держави.

А.Шептицький гостро критикує виконавців проурядової акції, наголошуючи на несправедливих звинуваченнях у бік українських селян та священиків Холмщини у нелояльності до польської держави. Лицемірними, на переконання Галицького митрополита, були також псевдопатріотичні польські гасла – “вирівнювання історичних несправедливостей” і “нищення слідів неволі”, якими супроводжувалася боротьба з православ'ям.

Пастирське послання-протест було конфісковане польською цензурою і поширювалося нелегально, але воно справило великий вплив і на українців, і на поляків. З приводу цього писав о. Осип Кладочний у листі до А.Шептицького 31 серпня 1938 року: «Останній пастирський лист Вашої Ексселенції є на правду дуже майстерно, геніально, чудово написаний. Викликає він серед наших правдиве захоплення, так як зі сторони поляків викликає сердечну ненависть. Попит за тим пастирським листом є так великий, що я попросту не можу собі ради дати з тими всіми знакомими, передовсім з заграниці, які хотіли б мати того листа, о. Толочко з Бильна також не має слів, якими міг би висловити свій подив, своє захоплення» [3, с.312]. О. Кладочний також повідомляє, що польська преса гнівно засудила послання Галицького митрополита, оскільки «той пастирський лист є неабияким ударом для поляків: вони напевно воліли б, щоб О. У. Н. видало тисячу накладів різних летючок, чим той лист Вашої Ексселенції має тепер розійтися по світі в тисячу накладах на різних мовах». [3, с.313].

Свідома громадянська позиція А.Шептицького стосовно подій на Холмщині була високо оцінена православним митрополитом Діонізієм у Варшаві. У відповідь на послання цього православного патріарха митрополит Андрей теж написав лист (17 жовтня 1938 року), у якому ще раз наголосив на любові до рідної

нації: «нарід український на Холмщині, Підляшшю і Поліссю вважаю за свій нарід у національнім значіню». [4, с.315].

З початком Другої світової війни на українських землях, коли майже у всіх сферах життя панував хаос і невизначеність та важко було зрозуміти, хто є друг, а хто ворог, виник гострий конфлікт між українцями і поляками. Ситуація ускладнилася тим, що більшовики почали маніпулювати свідомістю українців і поляків, переодягаючись у форму то однієї, то іншої армії, вбиваючи мирне населення Підляшшя, Галичини, Волині... Такі дії Червоної армії та агентів НКВД стали однією з причин взаємних звинувачень між Україною і Польщею й спровокували мирне населення й військові угруповання двох країн на безглузде кровопролиття. Водночас активізувалися різні злочинні угруповання, які прагнули збагачення у період відсутності міцної й стабільної державної влади. Динаміка розвитку цих подій була добре відома А.Шептицькому, й у чотирьох листах до римо-католицького архієпископа Болеслава Твардовського митрополит Андрей описав справжні реалії протистояння українців і поляків, відкидаючи звинувачення високоповажного колеги й заперечуючи твердження про звірства українців проти поляків.

Відповідаючи на лист Б. Твардовського, А.Шептицький обурювався пропагуванням у польській пресі образу українця-розбійника й звинуваченням «абстрактних» українців (бо конкретних імен і прізвищ не вказано) у вбивствах поляків (теж без окреслення місць, територій, де ці злочини були скоєні). У листі від 15 листопада 1941 року Галицький митрополит писав: «Коли Ваша Ексцеленція згадує про те, що на Волині діється – масові вбивства польського елементу, – то мушу сказати, що хоча дуже вболіваю над тим фактом, все ж нагадую, що спричинили їх, на жаль, дуже численні вбивства українців і то лишень через те, що були українцями. Це відбувалося на Холмщині, в околицях Лехсайська і на Волині.

Говорячи про мій пастирський лист про V Божу заповідь, Ексцеленція приписує мені знову побоювання, що певні елементи вимикаються з-під моєї пастирської влади і впливу; з цього виходить, що я визнаю доконаним фактом теперішні вбивства, жертвою яких є поляки, – справою українців, які не хочуть слухати мого голосу. Не заперечую, що поміж греко-католиків є і такі, які не слухають голосу свого єпископа, але чи вважає Ваша Ексцеленція, що всі латинники є такими добрими, що вже не потребують публічного застереження зі сторони їх архипастиря? Чи ж так невинними й ідеально добрими мали би бути і члени революційної партії Дробнера і Василевської, або ж ті католики латинського обряду, які численно записувалися як *volksdeutsche*?» [8, с. 957].

А.Шептицький категорично заперечує й відкидає твердження Б.Твардовського, що «вбивства поляків – це справа українців. Таке припущення є неправдивим і не слухним. Подібним було би припускати, що всі вбивства українців є справою поляків» [8, с. 957].

Митрополит Андрей вважає, що причиною таких непорозумінь і підозр є суспільно-політична ситуація, викликана воєнним хаосом, адже саме за таких умов злочинні елементи поведуться особливо зухвало, відчуваючи безкарність: «У статистиці вбивств, вважаю, дуже поважне місце займають грабункові

вбивства, а латинські ксьондзи в цілому мають репутацію заможних людей. Напад на плебанії для бандитів видається і кориснішим, і легшим, як на інші помешкання. Безкарно діють в краю більшовики-партизани, жидівські банди, агітатори польських революційних організацій Варшави, які в своїх органах навіть хваляться вбивствами поляків. Правдоподібно, в багатьох випадках діють особисті порахунки, найчастіше в лісничій сфері» [8, с. 957]. А.Шептицький акцентує на існуванні соціальної неприязні, ворожнечі, породженої образою бідних селян на багатих. Часто об'єктами знущань стають, на його думку, лісники через їх відмову допомогти біднішим селянам, відмовляючи у продажу дерева, так необхідного для опалювання осель. А «управителі ж лісів за крадіжки лісу карають, а дерева не хочуть продавати» [8, с. 957]. Крім того, Галицький митрополит нагадує Б. Твардовському про існування банд різних дезертирів та величезну кількість морально-спустошених «звироднілих одиниць-садистів, які потребують людської крові [8, с. 957].

А.Шептицький згадує описаний Б. Твардовським понурий калейдоскоп вбивств, які нібито є справою рук українців, і дорікає архієпископу у безпідставних звинуваченнях. Митрополит звертає увагу Б. Твардовського на факти вбивств українців та ідеологію поляків, які належать до політичного угруповання *volksdeutscherow* і при кожній нагоді знищують українську культуру і людей. «Що сказати про таємні польські організації, які хваляться в своїх органах нищенням своїх противників всіма можливими способами» [8, с. 957], - запитує А. Шептицький в римо-католицького архієпископа.

Галицький митрополит наголошує на тому, що за таких страшних, породжених війною, обставин він виконав свій обов'язок, нагадуючи християнам заповідь "Не убий" і застерігаючи їх перед політичною і національною ненавистю. Б. Твардовський теж у своєму листі запевнив А.Шептицького, що зі свого боку також робив і робить все, що потрібно, аби утвердити християнські засади в серцях вірних. Однак, на думку Галицького митрополита, необхідно було, «аби і вірних латинського обряду Костел застерігав перед нехристиянською політикою, перед національною ненавистю і проливанням крові» [8, с. 958]. Адже лише тоді б в душах українців і поляків «взаємна ненависть була б переможена наказом Христовим любові ближнього» [8, с. 958].

У наступному листі до Б. Твардовського від 1941 р. (точна дата не вказана) Андрей Шептицький з осудом пише про насильство поляків над українським населенням Львівської Архієпархії та засуджує національну ворожнечу. Галицький митрополит із занепокоєнням говорить про симпатії поляків до революційної партії під керівництвом Дробнера і Ванди Василевської, яка «поширила свою діяльність на цілу Польщу і відкрито признається до вбивств не тільки українців, але й поляків» [7, с. 960]. А.Шептицький висловлює здивування пасивною позицією, яку зайняли польські римо-католицькі священики, він очікував засудження церковною владою міжнаціональної ненависті, яку пропагують прихильники революційної партії Дробнера і Ванди Василевської. «Ніде не чув про публічне осудження ненависті ворогів, не чув ніде ні слова про осудження нехристиянської політики, ані таких злочинів як пацифікація та Береза Картузька, - пише А.Шептицький. - Не чув також про осудження застосовуваних

поліцією катувань, ані вбивств стрільцями українців в першому місяці війни. Ця толеранція допровадила нас до теперішнього стану. Ексцеленція не відповів мені на зроблене оскарження польських організацій в Холмщині і Підляшшю. Випадки політичних вбивств, вчинених евідентно на користь польських партій, довели до створення організацій, діючих і на території Львівської архієпархії» [7, с. 960]. Аналізуючи ситуацію, що склалася, А. Шептицький просить підтримки в Б. Твардовського, закликаючи архієпископа публічно засудити політику «ненависті проти українців і вбивств, вчинених хоча б лишень у Львівській Архієпархії польськими гестапівцями, таємними польськими організаціями і польською революційною партією» [7, с. 960].

У третьому листі до Б. Твардовського від 18 серпня 1942 року А.Шептицький вказує на необхідність написання пастирських листів українського і польського єпископату до духовенства та вірних з закликом до порозуміння обох народів. Митрополит Андрей нагадує єпископу Болеславу про два Пастирські послання до духовенства і вірних, що були виголошені у Львові з метою консолідації українських і польських християн. «Як єпископ, займаю позицію відповідну до ситуації настроїв та подій, які свідчать про неприхильне відношення один до одного двох народів краю, – пише А. Шептицький у листі до архієпископа Твардовського. – Прошу також про кілька пастирських послань Вашої Ексцеленції або ж інших польських єпископів, які б осуджували та остерігали перед ненавистю до українського народу [10, с. 999]. Отже, прагнучи захистити українців від долі жертв національної нетерпимості, митрополит Андрей намагався використати свій дипломатичний талант і вплив у церковних колах, однак, у часи війни зробити це було важко.

А.Шептицький наводить у листі жахливі факти знуцань поляків над українцями перед початком Другої світової війни і під час впровадженої польським урядом акції, що мала назву пацифікація. Галицький митрополит нагадує Б. Твардовському 1930 рік, коли життя й майно українців страждало від запровадженої урядом пацифікації, 1939 рік, коли «кілька місяців перед війною, збройні відділи, може тільки перебрані в мундири польських солдатів, і може тільки перебрані в мундири польських офіцерів, грабували українські села, знущалися над людьми і не одного українця замордували, коли в хвилі початку війни польські стрільці нищили майно і вбивали українців, коли на Підляшшю і Холмщині від року не має місяця, щоби хтось з українських діячів не був вбитий діячами польських таємних організацій, коли поляки під прикриттям так званих Volksdeutscherу від двох років всюди, де тільки можуть виступають вороже проти українців і шкодять їм» [10, с. 1000]. А.Шептицький наголошує на небезпеці, в якій опинилися греко-католицькі священники та їх сім'ї, а в цілому краї відбуваються збройні напади «на греко-католицькі плебанії, а цілий ряд священників отримує анонімні вироки смерті» [10, с. 1000], ініціаторами розправи й неправедними суддями стають люди, що належать до польських організацій. Жертвою таких агресивно настроєних поляків став «священик Колтунюк» [10, с. 1000].

Описуючи у листі страждання українського народу, А.Шептицький намагався переконати Б.Твардовського в необхідності зайняти чітку церковну й

політичну позицію й виступити на захист населення України. Митрополит Андрей знову закликає польського архієпископа публічно висловити свою позицію й засудити політичні вбивства і грабунки, а також загальну ненависть до українського народу. А.Шептицький просить Б.Твардовського надіслати йому кілька промов для того, щоб «зацитувати тексти Пастирських листів, виданих в обороні життя і майна українського народу. Надіслані Вашою Ексселенцією тексти буду старатися опублікувати в таких тільки органах, які сьогодні маємо» [10, с. 1000]. Таким чином, доброзичлива позиція одного з поважних римокатолицьких архієпископів, на думку Галицького митрополита, мала вплинути на поляків і зупинити кровопролиття. Водночас А.Шептицький наголошував, що його міркування повинні знати й поляки, і тому просив Б.Твардовського «виклопотати, щоби “Gazeta Lwowska” мої послання видала в польським перекладі. В надії, що голос пастирів, з двох сторін перестерігаючих перед гріхом і поручаючих дотримуватись Божих законів, а передусім християнську любов, причиняться до заспокоєння настроїв і до унормування взаємних відносин [10, с. 1000].

Через рік ситуація в Західній Україні не покращилася, й 13 вересня 1943 митрополит Андрей Шептицький знову звертається за підтримкою до римокатолицького архієпископа Болеслава Твардовського, повідомляючи про акти терору польських підпільних організацій проти українців. «Дозволяю собі звернути увагу на цілий ряд політичних вбивств, що не без підстав громадською думкою приписуються польським підпільним організаціям, – пише Галицький митрополит. – На Холмщині і Підляшшю таких вбивств політичних начислюють вже понад 500, а жертвами їх завжди були українці, які відзначалися патріотизмом або працею для свого народу. Діячі підпільних організацій майже не таяться зі своїми намірами знищити якнайбільшу кількість українців. Згідно розповіді гідного довір'я чоловіка, якого вважали поляком, хоч був підляхо (з Підляшшя), діячі підпільних організацій не таїлися з тим, що польські організації з Варшави вислали до Львова людей з дорученням виконати цілий ряд політичних вбивств. В істоті справи цілий ряд найвидатніших українських особистостей вже отримали вирок смерті» [10, с. 1000].

А.Шептицький просить поради в архієпископа Твардовського про те, як уникнути свідомим українцям смерті від рук польських політичних угруповань, як це сталося з професором Ластовецьким. Також митрополит Андрей закликав Б.Твардовського публічно засудити політику ненависті, яка породжували численні злочини [9, с. 1001]. Однак єпископ Твардовський не спішить прислухатися до звернень А.Шептицького, а, навпаки, закликає грекокатолицьких єпископів звертатися із застереженням до краян, очевидно, щоб використати їх виступ «як аргумент, що українці допускаються убійств, а не поляки» [5, с.1007]. Про це пише Станіславський єпископ Григорій Хомишин у листі (від 8 листопада 1943 року) до А.Шептицького, пропонуючи засудити діяльність будь-яких терористичних організацій: «З огляду на ситуацію, яка витворилася в нашім народі, а саме через підпільну роботу всяких невідповідальних чинників, думаю є вказане, щоби наш Єпископат видав спільну відозву або спільний Пастирський лист. Вправді польські Єпископи мовчать, а

Архієпископ Твардовський домагається, щоби наші єпископи реагували, може, отже, наш виступ ужитий як аргумент, що українці допускаються убійств, а не поляки, однак, головно упадок моралі, яку за собою потягають всякого рода боївки. Під притокою підпільних боївок витворюється також формальний бандитизм, а вслід за тим анархія. Многі з нашого духовенства, а також загал нашої суспільности не здає собі справи, який *ворожий* чинник тут криється і до якої цілі він стремить. Вправді ніхто не знає, яким буде вислід війни, але в кождім разі упадок моралі в нашім народі дуже пагубно вплине як під оглядом національним, так і політичним» [5, с.1007].

Отже, митрополит Андрей прагнув усіма силами уникнути взаємної ворожнечі українців і поляків. Найвиразніше його позиція у справі польсько-українських стосунків окреслюється на підставі аналізу пастирських послань та листів із періоду війни та окупації, оскільки вони містять недвозначний осуд ненависті, шовінізму та братовбивчих сутичок.

1. Гентош Л. Митрополит Шептицький: 1923–1939. Випробування ідеалів. Львів : ВНТЛ - Класика, 2015. 596 с.
2. Гентош Л. Ставлення митрополита Андрея Шептицького до «пацифікації» 1930 р. С. 91-112 // [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://uamoderna.com/images/archiv/21/UM-21-Hentosh.pdf>
3. Лист від о. Осипа Кладочного про відгуки на паст. Послання з приводу подій на Холмщині (1938 р., серпня 31, Львів) / Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944: У 2 т. Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 1995. Том I: Церква і церковна єдність. С. 312-313.
4. Лист митр. Шептицького до православного митр. Діонізія у Варшаві про своє відношення до народу Холмщини, Підляшшя і Полісся (1938 р., жовтня 17, Львів) / Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944: У 2 т. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 1995. Том I : Церква і церковна єдність. С. 315.
5. Лист Станиславівського єпископа Григоря Хомишина до митр. Андрея Шептицького про потребу Пастирського послання з осудженням підпільних терористичних організацій (1943 р., листопада 8, Станиславів) / Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944: У 2 т. Львів : Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II : Церква і суспільне питання, Книга 2 : Листування. С. 1007.
6. Спільне Пастирське послання митр. А Шептицького та ін. єпископів з приводу т.зв. «пацифікації» українського народу польськими цивільними властями (1930 р., жовтня 13, Львів) / Митрополит Андрей Шептицький Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944 : У 2 т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II : Церква і суспільне питання, Книга 1: Пастирське вчення та діяльність. С. 465-468.
7. Фрагмент листа митр. Андрея Шептицького до римо-католицького архієп. Болеслава Твардовського про насильства поляків над українським

- населенням Львівської Архієпархії та осудженням національної ворожнечі (1941 р., Львів) / Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944 : У 2 т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 2: Листування. С. 960.
8. Чернетка листа митр. Андрея Шептицького до римо-католицького архієпископа [Болеслава Твардовського] з приводу ворожнечі між поляками та українцями (1941 р., листопада 15, Львів) / Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944 : У 2 т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 2 : Листування. С. 956-958.
  9. Чернетка листа митр. Андрея Шептицького до римо-католицького архієпископа Болеслава Твардовського про акти терору польських підпільних організацій проти українців (1943 р., вересня 13, Львів) / Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944 : У 2 т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II : Церква і суспільне питання, Книга 2 : Листування. С. 1001.
  10. Чернетка [2] листа митр. Андрея Шептицького до римо-католицького архієпископа Болеслава Твардовського про необхідність Пастирських листів українсько-польського єпископату до духовенства і вірних з закликом до порозуміння обох народів (1943 р., серпня 18, Львів) / Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944 : У 2 т. Львів : Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 2 : Листування. С. 999-1000.
  11. Чернетка неопублікованого звернення митр. Шептицького «Про переслідування на Холмщині» (1938 р., серпня 6, Підлюте) / Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944 : У 2 т. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 1995. Том I : Церква і церковна єдність. С. 307-308.
  12. Шептицький А. Пастирське послання в справі переслідування Церкви на Холмщині (1938 р., серпня 2, Підлюте) / Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944 : У 2 т. Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 1995. Том I: Церква і церковна єдність. С. 304-306.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ПОЛІТОЛОГІЇ

ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ

1. Причини виникнення, ознаки та функції політичних конфліктів.
2. Типологія політичних конфліктів та криз.
3. Основні способи розв'язання політичних конфліктів і криз.
4. Політичні конфлікти в Україні: причини зародження та ймовірні загрози.

1. Причини виникнення, ознаки та функції політичних конфліктів.

Як би далеко ми не заглядали в історію минулого людства, завжди можемо спостерігати суперечності та конфлікти. Вони, на жаль, були постійними супутниками суспільного розвитку. Де є люди, там є і конфлікт. Їх широке розповсюдження, значна роль, яку вони відіграють (позитивну чи негативну) у суспільному житті, привертало до себе увагу з глибокої давнини. Конфуцій і представники китайської філософської школи Мао-Цзи, Платон і Аристотель, Демокрит і Сократ, Фома Аквінський, Вільям Оккама, Френсіс Бекон, Жан-Жак Руссо, Імануїл Кант, Георг Гегель, Георг Зіммель, Ральф Дарендорф намагалися знайти відповіді на безліч питань, пов'язаних з виникненням та можливим розв'язанням конфліктів. Наприкінці 50-х років ХХ століття виникла навіть самостійна наука – конфліктологія.

А що означає конфлікт? У повсякденній мові слово «конфлікт» походить від латинського *conflictus* – зіткнення і практично в незмінному виді входить в інші мови. Аналіз визначень конфлікту, прийнятих у різних сучасних неспеціальних енциклопедіях, виявляє їхню подібність. Як правило, зміст поняття конфлікту розкривається через наступні значення: стан відкритої, часто затяжної боротьби; стан дисгармонії у відносинах між людьми, ідеями або інтересами, зіткнення протилежних точок зору; психологічна боротьба, що виникає як результат одночасного функціонування взаємовиключних імпульсів, бажань або тенденцій. Загальний синонімічний ряд поняття «конфлікт» включає конфлікт, суперечку; суперництво, єдиноборство, боротьбу, скандал. Конфлікти охоплюють усі сфери життєдіяльності людей, всю сукупність соціальних відносин, соціальної взаємодії. Конфлікт по суті є одним із видів соціальної взаємодії, суб'єктами і учасниками котрого виступають окремі індивіди, великі й малі соціальні групи та організації. Конфліктна взаємодія передбачає протиборство сторін, тобто дії, спрямовані один проти одного. Що стосується політичного конфлікту, то він є одним із видів соціального.

Політичний конфлікт – зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їхньому прагненні реалізувати свої інтереси й цілі, пов'язані насамперед з боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політичного статусу, а також з політичними перспективами розвитку суспільства. Учасниками політичного конфлікту виступають індивіди, малі й великі соціальні групи, формально об'єднані у соціально-політичні організації або у політизовані соціальні рухи. В основі політичного конфлікту лежать соціально-

економічні й політичні суперечності, об'єктивно властиві будь-якому суспільству. Особливо гострих форм політичні конфлікти набувають у кризові й перехідні періоди розвитку суспільства та людства.

Німецько-американський соціолог Льюїс Альфред Козер виклав схему виникнення та розвитку конфлікту. На його думку, причини полягають в існуючій у суспільстві системі розподілу, що чим більше незаможні групи сумніваються у законності існуючого розподілу, тим більша імовірність їхнього бажання викликати конфлікт. Виникненню конфліктів сприяє наявність політичної свободи в суспільстві, зокрема здатність вільно висловлювати невдоволення у межах існуючого суспільного ладу, рівень мінімальної взаємної лояльності, необхідної для існування суспільної системи, певний рівень суспільної мобільності. Мобільність учений розглядав між пануючими та підлеглими групами. На думку Козера, гостроту конфлікту визначають певні чинники, зокрема жорсткість соціальної структури, рівень емоцій, який викликає конфлікт та ступінь усвідомлення конфліктуючими групами своїх інтересів.

Основні положення «теорії конфліктного функціоналізму» Козера наступні: чим сильніше незаможні групи сумніваються в законності існуючого розподілу ресурсів, тим вища ймовірність того, що вони можуть стати призвідниками конфлікту; чим більше злигоднів переживають групи, тим вища ймовірність того, що ці групи стануть ініціаторами конфлікту; чим більше груп вступають у конфлікт через свої об'єктивні інтереси, тим легший конфлікт і, навпаки, чим більше конфлікт пов'язаний з неправдою, тим він гостріший; чим жорсткіша соціальна система, тим менше інституціолізованих засобів для погашення конфлікту та зняття напруження, тим гостріший конфлікт; чим менше між учасниками одностайності щодо спільної мети, тим триваліший конфлікт; чим менше піддається інтерпретації символічний зміст перемоги чи поразки з супротивного боку, тим триваліший конфлікт; чим краще лідери конфліктних груп зможуть зрозуміти, що повне досягнення мети коштує дорожче, ніж перемога, тим коротшою буде тривалість конфлікту; чим гостріший конфлікт, тим більша ймовірність того, що в конфліктних групах утворяться централізовані структури прийняття рішень, тим краще він сприятиме зміцненню структурної та моральної згуртованості; чим більше відносини між основними конфліктуючими групами мають первинний характер, тим гострішим є конфлікт, тим більше він призводить до придушення інакодумання та відхилень у кожній групі й посилює підпорядкування основним нормам і цінностям; чим частіше відбуваються конфлікти, тим менша ймовірність того, що вони відображають різні думки щодо основних цінностей, тим більшою мірою їхнє функціональне значення полягає в тому, щоб підтримувати рівновагу; чим частіші й слабкіші конфлікти, тим вища ймовірність того, що вони сприятимуть створенню нормативного регулювання конфлікту.

Німецький соціолог і політичний діяч Ральф Дарендорф розглядав суспільство теж через призму теорії конфліктів. Саму відсутність конфліктів мислитель вважав дивним і ненормальним явищем. Дарендорф переконаний, що в кожному суспільстві його члени є носіями певних позицій, що відповідають певній соціальній ролі. Однак різні ролі мають неоднаковий авторитет, є

правлячими та підлеглими, між якими точиться постійна боротьба. Закономірно, що правляча група завжди зацікавлена у збереженні, а підлегла – у перерозподілі влади або авторитету. Розвиток зазначеного протиріччя становить сутність будь-якого суспільного конфлікту, який проходить відповідні фази: легітимізовані ролеві відносини в суспільстві; подвійний характер відносин стосовно авторитету між пануючими та підвладними; наявність протилежних «квазігруп»; зростаюче усвідомлення протилежних інтересів; формування конфліктних груп; конфлікт і, нарешті, новий перерозподіл авторитету в суспільстві.

Причини виникнення політичних конфліктів знаходяться в самій природі політичних відносин як відносин влади, заснованих на пануванні одних і підпорядкуванні інших, на перевазі одних суб'єктів і їхніх інтересів над іншими, що й спричиняє зіткнення і протиборство. Сучасні дослідники виділяють три основні причини, які лежать в основі політичних конфліктів: 1) різноманітні форми й аспекти суспільних стосунків, що визначають невідповідність статусів суб'єктів політики, їх ролевих призначень і функцій, інтересів і потреб у ладі, відсутність або недолік ресурсів тощо; 2) розбіжності людей, груп та організацій у базових цінностях і політичних ідеалах, в оцінках історичних і актуальних подій; 3) процеси ідентифікації громадян, усвідомлення ними своєї приналежності до соціальних, етнічних, релігійних та інших організацій і розуміння ними свого місця в політичній системі суспільства.

Роль та місце конфлікту в політичному житті суспільства визначається тими функціями, які він виконує. Під функцією конфлікту розуміють наслідки, або спрямованість його дії на суспільство в цілому чи на окремі сфери його життя. Виходячи з того, що наслідки конфліктів можуть бути як позитивними, так і негативними, то функції теж поділяються на ці дві аналогічні групи. До позитивних функцій політичного конфлікту можна віднести: розрядку напруженості (конфлікт відіграє роль «спускання пару» напруженості, за допомогою якого суспільне явище позбувається негативних пристрастей); комунікативно-інформаційну та об'єднуючу (сторони отримують більше інформації одна про одну, можуть навіть зблизитись на певній спільній платформі); стимулюючу функцію (він виступає рушійною силою соціальних змін); функцію переоцінки, зміни цінностей і норм суспільства. До негативних функцій конфлікту належать: загроза розколу суспільства; несприятливі зміни у владних стосунках; розкол у малих соціальних групах; несприятливі демографічні наслідки тощо.

Вже згадувані класики політичної конфліктології Козер і Дарендрф виділили наступні функції конфліктів: сигнальна функція характеризує конфлікт як показник відповідного стану суспільства. Де є конфлікт, там у суспільних зв'язках і відносинах щось розладналося, щось потребує серйозних перетворень. Не можна стверджувати, що пізнавальний бік сигнальної функції конфлікту великий. Як правило, сам конфлікт зовсім не відбиває всієї глибини причин, які його породили; близька до сигнальної, але не тотожна їй, інформаційна функція політичного конфлікту. Конфлікт завжди викликаний конфліктними причинами, об'єктивно пов'язаний з ними; диференційна функція політичного конфлікту визначає процес розчленування, що виникає під впливом конфлікту, який часто

проходить через зміни і руйнування попередніх соціальних структур. Спочатку диференційний рух спрямований на розтягування єдиного центру, утворення двох протилежних полюсів, притягуючи до себе окремі елементи попередньої єдності, відбувається процес переорієнтації і перегрупування в ньому соціальних сил; динамічна функція політичного конфлікту була свого часу відмічена марксизмом у відомій характеристиці класової боротьби і соціалістичної революції. Саме марксизм боротьбу класів вважав силою історичного прогресу, а соціалістичну революцію — «локомотивом історії». У цих визначеннях підмічена загальна здатність будь-якого конфлікту більш швидкими темпами рухати суспільний розвиток і здійснювати соціальні зміни; інтегруюча і дезінтегруюча функції зв'язані з тим, що політичний конфлікт не тільки створює умови для об'єднання окремих індивідів, груп, партій, об'єднань на основі можливої ідентифікації своєї позиції із загального, але і створює протилежну тенденцію із свого середовища тих, хто займає особливу позицію; демаскуюча і маскуюча функції мають місце, коли, з одного боку, політичні конфлікти виявляють дотепер скриті проблеми суспільства. Люди починають про ці проблеми не тільки думати і говорити, а й намагаються протистояти їх негативному впливові; прогресивна і регресивна функції політичних конфліктів.

Як свідчить історія, війни, революції, страйки і їм подібні суспільно-політичні конфлікти так чи інакше сприяють досягненню прогресу чи регресивним перетворенням. Очевидно, оцінка результатів того чи іншого конфлікту можлива лише через певний час, коли з'являться можливості у спокійній, вільній від емоцій атмосфері задуматись про ступінь прогресу чи регресу даного політичного конфлікту, враховуючи об'єктивність оцінки. Функціональне значення політичних конфліктів не вичерпується лише названими функціями, але й перерахованого достатньо для підтвердження тої величезної ролі, яку вони відіграють у суспільно-політичному житті.

2. Типологія політичних конфліктів та криз

Усі політичні конфлікти у суспільстві можна розділити на два основних види: горизонтальні та вертикальні. У горизонтальних політичних конфліктах боротьба за владу і владні повноваження ведеться в рамках існуючого режиму. Наприклад, між урядом і парламентом, різними політичними угрупованнями у правлячій еліті, державою і окремими суб'єктами політики. Якщо тоталітаризм не визнає жодних політичних конфліктів і прагне їх не допускати, то в демократичній політичній системі горизонтальні конфлікти інституціолізовані й певною мірою запрограмовані. Вони, як правило, носять відкритий і публічний характер (політичні дебати, розпуск парламенту і призначення нових виборів тощо). У вертикальних політичних конфліктах конфронтація проходить по лінії «влада – суспільство». Такі конфлікти дослідники поділяють на два підвиди: статусно-рольові конфлікти, які використовуються у боротьбі за підвищення особистого і групового статусу (ролі) у політичній структурі суспільства; режимні політичні конфлікти, що мають на меті скинути існуючий політичний лад або радикальну зміну політичного курсу. Український соціолог Петро Токар усю

різноманітність причин виникнення режимних конфліктів зводить до двох основних: ущемлення базових соціально-економічних і політичних потреб та інтересів значної частини населення країни; відмінності в оцінках, ціннісних орієнтаціях, цілях, уявленнях з приводу політичного і соціально-економічного розвитку суспільства. Ущемлення базових потреб може бути викликане як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами: криза природного соціально-економічного розвитку суспільства; труднощі, що пов'язані з радикальним реформуванням економіки; результат непередбачених обставин (стихійне лихо, світова економічна криза, війна тощо); явні прорахунки у проведенні соціально-економічної політики; небажання правлячої еліти враховувати корінні інтереси народу; сприйняття підвладним населенням існуючої політичної системи як несправедливої та незаконної.

Залежно від суб'єктів конфліктного взаємовпливу їх поділяють на основні типи: внутрішньоособистісні, міжособистісні, між особою і групою, міжгрупові, міждержавні. Залежно від переважання тих чи інших факторів у виникненні конфліктів їх поділяють на економічні, ідеологічні, міжнаціональні, релігійні, воєнні. Всі вони мають безпосереднє відношення до політики і для кожного з них притаманна власна типологія. Візьмемо для прикладу типологію воєнно-політичних конфліктів, яка справедливо вважається найбільш всеохоплюючою. Беручи за основу типології військової сили як засіб воєнно-політичного конфлікту та її складові (зброю, бойову техніку, військову організацію), можна виділити наступні види: залежно від зброї, що використовується, конфлікти можуть бути ракетно-ядерні; з використанням традиційних засобів; комбіновані; з використанням зброї масового ураження. Залежно від військової організації виділяємо воєнно-політичні конфлікти з використанням регулярної армії; поліції; воєнно-політичні конфлікти, що реалізуються за допомогою органів безпеки; конфлікти недержавних озброєних угруповань тощо. За масштабністю цілей воєнно-політичні конфлікти поділяються на два види: тотальні та обмежені. Залежно від виду військових дій традиційно виділяються наступальні, оборонні, маневрені та позиційні конфлікти. При всій різноманітності форм існування воєнно-політичного конфлікту можна виділити найбільш загальні: війна, агресія, партизанська боротьба, військові акції, військова блокада, збройний терор, військовий переворот тощо.

Найбільш поширеним є поділ на зовнішньополітичні та внутрішньополітичні конфлікти. У зовнішньополітичних конфліктах виділяють кілька моментів: «балансування на грані війни» (між двома чи більше державами), що відображає висунення однією державою вимог до іншої в надії, що супротивник скоріше відійде від боротьби, ніж вестиме її; «виправдання ворожнечі», що характеризує провокаційну діяльність держав проти потенційного супротивника (напад Гітлера на радіостанцію в Глейвіці для виправдання розв'язання війни проти Польщі); — закриті (приховані); довготривалі, які мають затяжний характер (конфлікти на Балканах, Кавказі тощо). Внутрішньополітичні конфлікти поділяють на наступні: між елітою і масами (незбігання інтересів); між об'єднаними політичними елітами (правлячою і опозиційною); протистояння,

зіткнення і кризи, які розкривають взаємодію різних об'єктів влади (конкуруючих партій і груп інтересів, центральної та місцевої влади та ін.).

Згідно з якісною характеристикою, що відображає ступінь радикалізації соціально-політичних змін, виділяють обмежені і радикальні конфлікти. Перші передбачають часткові зміни у політиці владних структур та їх діях, а радикальні своїм джерелом мають суперечності між корінними політичними інтересами, потребами і цінностями великих соціальних верств. Вони поділяють суспільство на дві ворогуючі протилежні сили (конфлікт у серпні 1991 року між радянською системою і антисоціалістичними силами). Політичні конфлікти відрізняються один від одного ще за одним критерієм — на якому політичному полі вони виникають і розгортаються: на вищому рівні організації влади чи регіональному, або місцевому; в центрі політичної системи чи на периферії. За часовими характеристиками вирізняють довготривалі і короткострокові конфлікти. За ознакою об'єктивності перебігу виділяють конфлікти: дійсний, тобто такий, що спричинений об'єктивними суперечностями між інтересами і метою; випадковий, умовний — існує до того часу, доки учасники не усвідомлять незначний зміст суперечності; змішаний, причини якого лише побічно пов'язані з об'єктами; неправильно уявлений конфлікт, тобто конфліктуючі сторони зовсім не ті, що перебувають у стані протиборства; помилковий конфлікт, який не має реальних причин. На практиці нерідко застосовується умисне змішання реальних, об'єктивно зумовлених конфліктів зі змішаними чи неправильно уявленими. Історія нашої країни знає чимало подібних прикладів.

Змістом політичних конфліктів є політична боротьба — це протидія політичних суб'єктів, у ході якої кожен прагне досягти такої мети, яка суперечить меті іншого. Оскільки політичні конфлікти зачіпають саму основу політичної системи суспільства — державні інститути, накопичені в їх надрах підсистеми можуть породити новий якісний стан останньої — перерости у вищий щабель конфліктів — політичні кризи (від давньогрецького слова *krisis* — вирішальний етап, перелом, важкий перехідний стан із не передбачуваними наслідками). Це поняття більш відповідає системному характеру об'єкта, який піддається кризі — уряд, парламент, система в цілому. Тобто, політична криза — це переломний стан політичної системи суспільства, який виражається у поглибленні і загостренні конфліктів, які мають місце, у різкому посиленні політичного напруження і нестабільності. Основою політичної кризи є зміни у співвідношенні сил в уряді, парламенті тощо.

Внутрішньополітичні кризи можливо вибудувати за ступенем їх глибини і безпеки для суспільної стабільності: урядова, парламентська і конституційна кризи. У тих країнах, де кабінет міністрів формується за участю парламенту і на коаліційній основі, часто виникають урядові кризи. Формування уряду на багатопартійній основі створює вірогідність виникнення непорозумінь з наступною відставкою окремих його членів. Парламентська більшість також може вказувати вотум недовіри урядовому курсу і формувати новий кабінет міністрів. Уряд постійно перебуває у конфліктній зоні. Прем'єр-міністр може вступати у конфлікти із окремими міністрами (часто вони «переглядають» свої позиції); може конфліктувати із лобістськими групами, відстоюючи пріоритет

загальнополітичного курсу. Якщо це пов'язано із фактичною втратою кабінетом міністрів опори в суспільстві, відірваністю урядовців від народних мас, то може поставити під сумнів його легітимність. Прикладом урядової нестабільності є Італія, де практично щороку змінюється кабінет міністрів. Досить часто це має місце і в Україні.

Внутрішньопарламентські конфлікти проявляються у формі політичної боротьби різних фракцій, між парламентом і урядом, між парламентом і президентом, між парламентом і групами тиску чи протистояння палат парламенту (у двопалатній системі). Парламент виступає безпосередньою інституційною ареною, на якій у мирних формах з'ясовується співвідношення інтересів і сил різних соціальних груп. Не виключений прояв і гострої політичної конфронтації. Особливо це стосується парламентів, в яких опозиція представлена значною кількістю місць, або численні фракції орієнтуються на прямо протилежні підходи у прийнятті законів і в оцінці діяльності уряду. Це робить неможливим прийняття необхідних рішень, що призводить до паралічу законодавчої діяльності парламенту. Така ситуація дозволяє говорити про наявність парламентської кризи.

Конституційна криза, з точки зору її функціональної ролі, є сигналом, проявом послаблення державності й виникнення суперечностей у соціальному та політичному ладі країни. Ця криза не виникає несподівано або випадково. Їй передують конституційні конфлікти, причини яких вельми різноманітні. Це можуть бути і конфлікти, породжені внутрішніми суперечностями самої конституції, її недосконалістю, неточністю формулювань і т.п. У таких випадках вдосконаленню конституції слугує тлумачення її статей Конституційним судом, або внесення в неї поправок парламентом. Друга група конституційних конфліктів – це конфлікти органів державної влади з конституцією; намагання обійти конституційні норми, внаслідок політичного розрахунку або через правову неграмотність. Коли виникає конфлікт застарілої конституції із новою соціально-економічною і політичною реальністю, конфлікт може перерости у конституційну кризу.

Прикладом може бути розвиток конституційної кризи на початку 90-х років у Югославії (вимоги Словенії і Хорватії щодо перетворення країни у федерацію). Радянський Союз, а потім Росія у 90-х роках пережили декілька конституційних криз. Конституційною кризою можна вважати Біловезьку угоду у грудні 1991 року, яка призвела до розпаду СРСР.

Особливою формою політичних криз є революція, контрреволюція, повстання, політичний переворот (путч), війна. Не випадково визначний військовий теоретик Карл фон Клаузевіц зауважив, що війна є «продовженням політики іншими, насильницькими засобами». Зупинимось більш детально на вищезазначених категоріях політичної конфліктології. Революція – докорінна зміна політичного життя суспільства на основі реалізації можливостей революційної ситуації; докорінне перетворення структури влади в суспільстві, радикальна зміна політичної системи, які надають можливості для значних соціально-економічних змін. Практично завжди на завершальному етапі революції суспільство, яке виникає в ході революційних змін, сильно відрізняється від проекту, а іноді становить його протилежність. Антиподом революції є контрреволюція – активна

боротьба реакційних (повалених) класів і соціальних груп, які сходять з історичної арени, проти революційних перетворень, їхня реакція на революційний процес. Контрреволюція прагне реставрувати старі віджилі суспільні відносини, зберегти владу реакційних політичних сил, відновити попередні, усунуті революцією форми владарювання, припинити глибинні процеси соціально-політичного оновлення, протидіяти можливості створенню нового ладу і відповідних йому форм влади. Як правило, методами контрреволюції є насильство, терор, саботаж, ідеологічні диверсії, підривна агітація тощо.

Дуже часто революціям передують повстання – збройні виступи певних соціальних груп, частини населення проти існуючого політичного режиму. Залежно від історичної епохи, соціального складу учасників повстання характеризуються різноманітністю, розрізняються за інтенсивністю перебігу, тривалістю, ступенем організованості, ідеологічною орієнтацією, політичними цілями. Повстання, як правило, найчастіше зосереджуються на певних конкретних завданнях, не спрямованих безпосередньо на перетворення політичних інститутів і центрів влади. Повсталі, як правило, прагнуть лише змінити функції панівних сил попереднього суспільства. Специфічною формою захоплення влади певним політичним угрупованням, що передбачає корінні зміни у персональному складі правлячої еліти є політичний переворот. Їх класифікація має поліваріантну основу: за способом здійснення політичні перевороти можуть бути мирними та збройними; за політичною спрямованістю – реакційними, консервативними або прогресивними; за сферою походження – державними або партійними. Різновидом політичного перевороту є військовий, що має вигляд озброєного виступу певних груп військовослужбовців проти політичної влади, уряду. Ще одним різновидом політичного перевороту є державний – одна з форм насильницької зміни політичного режиму, захоплення влади однією з політичних сил у процесі політичної боротьби. На відміну від соціальної революції наслідком державного перевороту не є докорінна зміна економічного базису, системи матеріальних і духовних відносин, а лише зміна суб'єкта політичної влади, усунення однією політичною групою уряду або іншої групи від влади.

Один із найвизначніших дослідників проблематики війни і миру Реймон Арон писав: «Війна властива всім історичним епохам і всім цивілізаціям. Сокирами або гарматами, стрілами або ядрами, хімічною зброєю або атомною, зблизька і здалеку, поодинці чи великими масами, навмання чи за детально обміркованим методом люди вбивали одні одних, застосовуючи ті знаряддя вбивства, які надавали в їхнє розпорядження звичай та знання їхніх спільнот. Таким чином ми можемо дійти висновку, що «формальна типологія» війн і миру є ілюзорною, що має цінність лише соціологічна типологія, яка описує конкретні модальності явищ. Проте якщо попередній аналіз допомагає висвітлити логіку дипломатичної і стратегічної поведінки, формальна типологія, яка з нього виводиться, можливо, й принесе якусь користь». Війна – за своєї сутності це політичний феномен, продовження політики, яку держава здійснює іншими, насильницькими засобами, тобто є політикою в її екстремальному, агресивному бутті. Розрізняють війни міжнародні та внутрішні (громадянські), локальні й світові, оборонні та наступальні. Критерієм класифікації війни може бути

кількість учасників з кожного боку: війна між коаліціями держав; між двома державами; між однією державою і коаліцією.

Повертаючись до проблематики політичних криз відзначимо, що найбільш типовими для перехідних суспільств є такі кризи: ідентичності, яка викликана суперечностями, пов'язаними з відмовою від старих і пошуком нових систем цінностей, ідей, символів. У багатьох країнах найтипівішим способом вирішення кризи ідентичності стала апеляція правлячих еліт до популізму, націоналізму, звернення до історії цього народу або заклик до модернізації; криза розподілу матеріальних і духовних благ. Початок переходу до ринку не гарантує одночасного зростання добробуту всіх верств населення. Ресурси для здійснення економічної модернізації шукають всередині суспільства, а це вимагає зміни стандартів і способів розподілу. Наприклад, політика, спрямована на стабілізацію економіки і боротьбу з інфляцією, вимагає упорядкування соціальних витрат держави і скорочення нерентабельного сектору економіки, що не може не відбитися на життєвому рівні населення; криза легітимності породжується розчаруванням частини населення «курсом реформ». Це знижує соціальну базу підтримки політичної еліти, з якою асоціюються реформи; криза участі зумовлена тим, що процеси лібералізації сприяють розширенню включення громадян у політичні процеси і легальному прояву різних ідеологічних течій. Нові політичні інститути, що народжуються (законодавчі органи, партії, місцеве самоврядування) не завжди бувають підготовленими до того, щоб виразити різноманітність цих інтересів. У деяких випадках інституціональні способи вираження запитів населення підмінюються мітинговою стихією. Іншим проявом кризи участі, навпаки, є політична пасивність населення; криза проникнення, яка проявляється в декількох аспектах: у втраті єдності темпів змін у різних суспільних сферах; у зниженні ефективності рішень центральної влади через розбіжності реальної політики і проголошених завдань; у розбіжності процесів перетворень у різних регіонах країни.

3. Основні способи розв'язання політичних конфліктів і криз.

Визначальним елементом врегулювання політичного конфлікту є дія конфліктогенних факторів (чинників), які призводять до його гасіння. Такими є фактори історичного, політичного, релігійного, психологічного, міжнаціонального та соціального характерів. Окремі дослідники також акцентують на чинниках, пов'язаних з відмінностями у потенціалах (припинення геноциду населення певного етносу, надання прав та свобод національним меншинам, вирішення майнових питань на певній території); чинниках, пов'язаних із зовнішніми впливами (зменшення зовнішніх впливів на прояви конфліктності; забезпечення стабільності на території держави в умовах дії зовнішніх дестабілюючих факторів); чинниках, зумовлених природними причинами (нейтралізація дії негативних впливів, спричинених природними катаклізмами).

Той чи інший конфлікт можна вирішити, як правило, двома способами. Наприклад, розв'язання релігійного конфлікту можливе або шляхом придушення,

що призведе до загострення релігійного протистояння, або шляхом регуляції, внаслідок якої ситуація стане підконтрольною, а релігійна напруга зменшена або взагалі подолана. Етнополітичні конфлікти важко піддаються вирішенню, оскільки стоїть надзвичайно складне завдання – знайти шляхи задоволення як нематеріальних інтересів, так і вимог підвищення статусу, повернення «споконвічних» територій, розширення економічних можливостей, більшого доступу до політичної влади тощо. Львівські політологи називають шість стадій проходження етнополітичного конфлікту від виникнення до завершення: 1) поява суперечностей у групових відносинах; 2) раціоналізація суперечностей і їх асоціація з певною системою цінностей; 3) виникнення напруження, стресів, неспокою, ворожих почуттів у свідомості членів; 4) початок відкритого конфлікту, який розвивається по висхідній, як система дій протидій; 5) наступна стадія розвитку конфлікту виникає тоді, коли сторони бажають нормалізувати ситуацію; 6) останній етап розвитку конфлікту починається від моменту припинення конфлікту і закінчується встановленням нових відносин.

Одним із найскладніших є врегулювання воєнно-політичних конфліктів. Найбільш розповсюдженим способом забезпечення миру останніх десятиліть є міжнародна миротворча діяльність. Миротворчість розподіляють на превентивну дипломатію, операції з підтримання миру; операції примусу до миру (використання певних дій повітряних, морських і сухопутних сил, що можуть бути необхідними для підтримання міжнародного миру і безпеки). Авторський колектив підручника «Конфліктологія» на чолі з Миколою Гетьманчуком вважає, що велике значення у врегулюванні воєнно-політичного конфлікту відіграють можливості політичного, економічного та військового характеру. До можливостей політичного характеру вони відносять: участь в організації та проведенні політичних переговорів між конфліктуючими сторонами щодо встановлення миру в районах воєнно-політичних конфліктів; участь у політичних процесах, які відбуваються в районах конфліктів; забезпечення політичної стабільності в окремих регіонах; сприяння розвитку широкого інформування населення в районах конфліктів; сприяння в послабленні напруженості між окремими верствами населення; забезпечення виконання попередніх політичних угод.

Можливості економічного характеру в себе включають: розширення можливостей щодо надання та транспортування гуманітарної допомоги; відновлення зруйнованої інфраструктури; забезпечення функціонування місцевих економічних відносин; недопущення руйнації та розкрадання важливих промислових підприємств в зоні воєнно-політичного конфлікту. Щодо можливостей власне військового характеру, то до них відносять: попередження отримання військових переваг конфліктуючими сторонами шляхом контролю над постачанням озброєнь в район конфлікту; забезпечення проведення роззброєння конфліктуючих сторін відповідно до попередніх домовленостей; сприяння в боротьбі з тероризмом та організованою злочинністю; недопущення відновлення військової інфраструктури та військового виробництва в районі воєнно-політичного конфлікту.

Етапи міжнародних миротворчих операцій спрямовані на вирішення чотирьох головних завдань: 1) припинення вогню; 2) розведення конфліктуючих

сторін; 3) врегулювання конфлікту і встановлення миру; 4) відновлення миру. Необхідно врахувати і той момент, що на кожному із зазначених етапів існує ризик поновлення насильства і повернення до продовження воєнного конфлікту. Виходячи з цього, розрізняють кілька видів розв'язання воєнно-політичного конфлікту: повне розв'язання; часткове; відновлення конфлікту; перманентний воєнно-політичний конфлікт. Що стосується кінцевого вирішення військово-політичного конфлікту, то визначний французький політолог Реймон Арон розрізняє три типи миру: рівновага, гегемонія та імперська влада. Між миром рівноваги і миром імперії розташовується мир гегемонії. В цьому випадку відсутність війни спричинена не приблизною рівністю сил, яка панує між політичними утвореннями й перешкоджає будь-якому з них або будь-якій коаліції нав'язувати комусь свою волю, вона, навпаки, спричинена незаперечною перевагою одного з утворень. Ця перевага така, що невдоволені держави не мають надії змінити статус-кво, а проте держава-гегемон не намагається поглинути ці ослаблені держави. Вона не зловживає своєю гегемонією, вона шанує зовнішні форми державної незалежності, вона не прагне створювати імперію. Поєднання методів гегемонії та політики добросусідства дістало назву американського миру.

Типологія внутрішніх політичних конфліктів, як відомо, теж неоднозначна – конфлікти різні, не подібні. Отож важко вказати на єдині способи і шляхи їх вирішення – універсальних способів не існує. Однак при всій складності проблеми вченими зроблено певні висновки завдяки накопиченому теоретичному і практичному досвіду. Слід наголосити, що політологія вказує на проблеми регулювання та розв'язання конфлікту. Регулювання конфлікту являє собою засіб впливу на конфліктуючі сторони з метою усунути окремі чинники конфлікту на основі відносин, що склалися, в рамках існуючої політики (включаючи норми, традиції тощо). Типовими шляхами є: компроміс (від латинського *compromissum* – погодження між протилежними сторонами, досягнуте взаємними поступками) на підставі збереження позицій: згода, побудована на взаємних поступках; зменшення ресурсів однієї із сторін; розуміння прав та інтересів супротивника. Частіше це шлях примирення, пов'язаний не з одnobічним нав'язуванням волі, а з активністю обох конфліктуючих сторін; примиренність на підставі примусовості (спосіб насилля), що дозволяє ігнорувати аргументи супротивника. В основі цього засобу нав'язування одній із сторін (або третьою силою всім сторонам) характерних взаємовідносин може бути: явне переважання сил і ресурсів у однієї із сторін та їх дефіцит у іншій; ізоляція однієї сторони конфлікту, зниження її статусу, а також інший стан, що свідчить про послаблення її позицій, поразку, завдану їй згідно з правилами гри; знищення, «тотальне винищування супротивника».

Розв'язання конфлікту – це не просто послаблення його насильницького і руйнівного потенціалу, але й усунення онтологічного змісту самого конфлікту. Конфлікт є вирішеним, якщо всі учасники беззастережно визнають досягнуті домовленості, а проблеми, які породили політичне протистояння, не стають предметом конфлікту. Завершення конфлікту – більш широке поняття, ніж вирішення. Конфлікт може завершитися, наприклад, загибеллю обох сторін, але це не означає, що він був вирішеним. Під завершенням конфлікту розуміється

його закінчення, припинення з будь-яких причин, а під вирішенням розуміють становище, коли припиняється протиборство.

Досвід практичної дії свідчить, що для вирішення конфлікту, як правило, доводиться прикладати більш чи менш значні дії. Було б безнадійною справою сподіватися на «самовирішеність» конфлікту. Можна намагатися його не помічати, ігнорувати, у кращому випадку пояснювати. Але якщо він буде розв'язуватись стихійно, то буде загострюватися, проявлятися більш агресивно і може розвалити політичну систему. Для врегулювання і завершення конфлікту необхідно: встановити точну діагностику протиборства, включаючи з'ясування його мотивів, причин; прогнозувати хід і наслідки конфлікту. Головне — змусити сторони усвідомити необхідність виробити спільне рішення виходу із ситуації. Чим чіткіше визначено предмет непорозумінь і наслідків, тим більше шансів на ефективність вирішення.

Можливі два варіанти вирішення конфлікту: вирішення самими учасниками конфліктуючих сторін. Переговори дозволяють дійти згоди, коли відкривають шлях до співробітництва між протилежними сторонами. Цей метод використовувався з часу виникнення конфліктів взагалі, тобто з виникненням людського суспільства. Однією з найважливіших вимог під час проведення переговорів є відмова від позиційних торгів. Коли стоять твердо на позиціях, не вникаючи в інтереси один одного, згоди, звичайно, не досягають. В сучасних умовах це саме бачимо навколо подій на Близькому Сході, в колишній Югославії тощо. Щоб дійти розумного вирішення, необхідно примирити інтереси, а не позиції. Основна проблема переговорів полягає не в конфліктних позиціях, а в конфліктах між потребами, бажаннями, турботами і побоюваннями кожної із сторін. А такі потреби, бажання і є інтересами; зближення позицій та інтересів протилежних сторін через посередника – медіатора. Медіація не є чимось відмінним від переговорів, а лише особливий вид переговорного процесу. Важливо, щоб медіатором виступала нейтральна сторона, поважана обома сторонами. При цьому більше є надії, ніж на судове втручання, що конфлікт буде вирішено. У такій законослухняній країні, як США, вважають, що рішення судді у відповідних справах виконується не більше, як на 40%, а з медіацією — до 70%. Головне, щоб при переговорах двох сторін чи із залученням третьої сторони була терпимість до іншої точки зору, відверта розмова, спілкування, але без образ.

Однією з форм вирішення політичних конфліктів є референдуми із правовими наслідками – прийняття конституції, визначення статусу території тощо. Іншою формою є вибори. В ролі арбітра як у першому, так і в другому випадках виступають самі громадяни. Важливим арбітром в політичних конфліктах виступає Конституційний Суд. Звичайно, не всякий політичний конфлікт у рамках державного апарату підпадає у перелік його справ, але в його компетенції, окрім інших, розв'язання проблем з тлумачення статей законодавства, визнання чи не визнання результатів голосування, як це мало місце в Україні під час «помаранчевої» революції. У більшості країн Конституційний Суд вирішує конфлікти, які виникають: між законодавчими і виконавчими органами; між центральними органами і її суб'єктами; між державними органами і політичними партіями, громадськими організаціями та об'єднаннями. Слід

пам'ятати, що Конституційний Суд відіграє важливу попереджувальну, стримуючу роль вже при зародженні політичних конфліктів. Суд вирішує його, спираючись на достатність чітких юридичних норм Закону про Конституційний Суд. Правові питання регулювання політичного конфлікту можуть бути предметом розгляду і пленарних засідань законодавчого органу країни.

Отже, які ж основні способи чи шляхи розв'язання конфліктів? Немає універсальних способів на всі випадки. Найкращі ті, які в тій чи іншій ситуації будуть сприяти розв'язанню і завершенню конфлікту.

4. Політичні конфлікти в Україні: причини зародження та ймовірні загрози.

Революційні події в Україні восени 2014 року зупинили процес деградації суверенної України. Своєрідний перелом і прискорення бажаного для Кремля процесу поглинання України стався у 2008 році, коли Російська Федерація формалізувала бачення майбутнього України у складі нового євразійського союзу. Політика ре-колонізації України (в період 2008 – 2013 років) здійснювалася за чотири основними напрямками: економічна система в цілому; енергетичний сектор; сектор безпеки, інформаційна політика. У сфері економіки метою Російської Федерації було надійно прив'язати Україну до Росії, не допустити зближення з Європейським Союзом і США, перешкодити інституційній та структурній модернізації економіки. Зростання безробіття, зубожіння населення на фоні розкрадання суспільних ресурсів, корупція, відсутність справедливого судівництва, незахищеність, але головне – відсутність перспектив вирішення цих проблем створили підґрунтя для соціального вибуху. За даними вчених Інституту стратегічних досліджень «Нова Україна» на початок 2013 року Україна впевнено лідирувала в Європі за кількістю людей, що стрімко збагатилися – 397 осіб володіли активами понад 30 мільйонів доларів. Наявність значної кількості населення, що перебуває за межею бідності (а в Україні, за даними ООН 80 % населення є бідними), суттєва диференціація доходів породжують не тільки економічні наслідки, а й права людини на достойне життя. Визнано, що цей показник за граничного значення 10:1 є критичним для національної безпеки і свідчить про ймовірність виникнення соціальної нестабільності.

За даними Українського незалежного центру політичних досліджень у порівнянні з минулим періодом оцінки у жовтні 2013 року оцінка на середньостроковий період стрімко погіршилася від 6 балів (вищий від середнього рівень непередбачуваності) до 7 – 9 балів (високий рівень непередбачуваності) за 10-бальною шкалою. До ризиків 6-бального рівня відносять: поляризованість політичного поля; високий рівень «людського фактора» у процесі ухвалення рішень; волонтаризм у процесі ухвалення рішень; підготовка рішень у закритий спосіб в інтересах учасників ухвалення рішень; ігнорування процедур та необхідності їх визнання; не прогнозованість рішень, втручання уряду у справи корпорацій; високий рівень корупції. В Україні зафіксовані ризики, що рейтинуються на 7-бальному рівні: регіональна нестабільність; включення країни в зону конфлікту інтересів; вихід діяльності органів державної влади за межі

правового поля. Цілком ймовірним стає виявлення внутрішніх (8 балів) і зовнішніх (9 балів) загроз безпеці, пов'язаних із некерованістю процесами: внутрішні загрози безпеці (тероризм, громадянське протистояння); зовнішні загрози безпеці (регіональна воєнна нестабільність, різні види експансії, включаючи воєнну, з боку інших держав). Загальний висновок Українського незалежного центру політичних досліджень досить песимістичний: структура політичних ризиків в Україні відзначається тенденцією до збереження у середньостроковій (8 місяців) перспективі.

Говорячи про цілий ряд теперішніх внутріполітичних проблем, необхідно пам'ятати про спадщину, яка збереглася від часів Віктора Януковича. Колишній президент почав концентрувати владу та створювати запобіжники для збереження себе у владі відразу після вступу на посаду. Основні кроки включали наступне: контроль над парламентом; контроль над урядом і виконавчою владою; контроль над представницькою владою місцевого рівня; контроль над судовою владою; створення неконкурентного політичного поля у тому числі засобами вибіркового судочинства. Очевидно, що всі дії з концентрації влади та згорання демократичного середовища не могли би відбутися у правовий спосіб. Більшість із вказаних кроків стала можливою через ігнорування основних принципів правової держави, порушення конституційних і законодавчих процедур, передбачених для процесу ухвалення рішень, за залежності судової влади. Суди перестали розглядатися більшістю громадян і політиків як місце поновлення прав. Ігнорування органами влади правових і конституційних засад під час ухвалення державних рішень вказує на приватизацію можливостей держави в інтересах владних груп. Після революції гідності, яка скинула режим Віктора Януковича, пройшло два роки. За цей проміжок часу взято курс на проведення цілого ряду реформ, які повинні радикально змінити систему влади, покінчити з корупцією, наблизити нашу економіку до європейських стандартів. На жаль, цей процес триває надзвичайно повільно, що викликає незадоволення політикою всіх гілок влади в Україні.

Сучасна українська дослідниця Інна Станкевич нещодавно захистила кандидатську дисертацію на тему «Сучасні політичні конфлікти: основні джерела та шляхи розв'язання», в якій чимало місця присвятила Україні. Автор твердить, що «політичні конфлікти в сучасній Україні можна класифікувати на такі, що підлягають лише врегулюванню, і політичні конфлікти, які можуть бути розв'язані. Відповідно, можна використовувати технології взаємодії, що використовують для врегулювання (суперництво, уникнення, пристосування, деколи компроміс). При цьому не останню роль відіграють джерела політичних конфліктів. Зокрема, доведено, що доцільно використовувати технології врегулювання у випадку реальних (чи потенційних), легко керованих деструктивних політичних конфліктів та важко керованих деструктивних. Розв'язання політичного конфлікту можна досягти, використовуючи співпрацю, дискурсивно-консенсусну стратегію та, інколи, за умови досягнення компромісу. Технології розв'язання є ефективними для застосування стосовно реальних (чи потенційних), легко керованих конструктивних політичних конфліктів. А також – важко керованих конструктивних політичних конфліктів. У даному випадку

деструктивні наслідки супроводжують технологію врегулювання, а конструктивні наслідки – технології розв’язання. Доцільним є комплексне, а не розрізнене використання технологій управління політичними конфліктами. Перспективною технологією розв’язання політичних конфліктів, враховуючи реалії сучасного українського суспільства, може бути дискурсивно-консенсусна стратегія поведінки учасників конфлікту. Остання передбачає таку їх взаємодію, за якої відбувається узгоджений пошук ними загальної позиції з приводу управління певним політичним конфліктом. Подальша демократизація в Україні багато у чому залежатиме від того, чи вдасться перетворити дискурсивно-консенсусну стратегію поведінку учасників політичних конфліктів на загальну модель управління останніми.

Однак, коли ми говоримо про кризові явища в Україні, то не повинні забувати про вплив міжнародних чинників, зокрема розв’язаної проти нас Російською Федерацією війни. Безпосередніми наслідками неоголошеної війни нового типу («гібридна війна» з використанням технології спонукання до внутрішніх «молекулярних конфліктів») вже стали: анексія Автономної Республіки Крим (окупація та незаконне включення до складу РФ); дестабілізація Східних та Південних областей України та спонукання до відокремлення від України (збройні конфлікти за участі спецслужб та військових найманців іноземного походження, переважно з РФ, проголошення нових держав та спроби нелегітимної зміни конституційного устрою України); ігнорування і фактичний зрив виконання усієї нормативно-договірної бази двосторонніх українсько-російських стосунків в односторонньому порядку з боку РФ (в першу чергу, Договору про дружбу та співробітництво між Україною та РФ); розв’язання безпрецедентної за масштабами фальсифікацій та інсинуацій інформаційної війни проти України; дискредитація діючої міжнародно-договірної бази, що мала гарантувати безпеку та цілісність Української держави (кордони, невтручання у внутрішні справи, економічна безпека). Фактично анульовано дію Будапештського меморандуму 1994 року, яким гарантована безпека України з боку ядерних держав; поява реальної загрози транс-реалізації конфліктів, розповсюдження воєнних дій на території інших країн (в першу чергу сусідів України), дестабілізації прикордонних територій, посилення сепаратистських процесів та в підсумку – виникнення реальної загрози безпеці для країн Центральної Європи, Балтійського та Чорноморського регіонів.

Виходячи з цих позицій вчені Інституту стратегічних досліджень «Нова Україна» запропонували наступні підходи до нової політики безпеки, яка, на їх думку, повинна спиратися на принципи імперативності – укріплення ролі міжнародного права в регулюванні діяльності всіх суб’єктів міжнародних відносин шляхом посилення відповідальності за порушення його норм та неухильності виконання зобов’язань всіма учасниками міжнародно-правових угод; інклюзивності (залученість) – розширення числа суб’єктів міжнародних відносин у розробці та прийнятті рішень, спрямованих на забезпечення на забезпечення колективної безпеки; пропорційності – спів ставності методів та практик глобального застосування примусу у разі виникнення викликів і загроз, які постають для безпеки кожного окремого учасника міжнародних відносин;

персоніфікації відповідальності – забезпечення карної відповідальності для керівництва держав, яке приймає завідомо протиправні рішення по відношенню до інших суб'єктів міжнародного права; захищеності соціального розвитку – шляхом розширення регуляторних функцій міжнародного права на загрози та виклики для соціальної стабільності суспільств.

На концептуальному рівні необхідно ствердження концепту безпеки розвитку, в основі якого ідея створення та забезпечення умов неконфліктного розвитку суспільства і держави. «Безпека розвитку» на національному рівні означає орієнтацію суспільства на гармонізацію соціальної структури, пріоритетний розвиток інфраструктури життєзабезпечення, створення єдиного національного гуманітарного простору, що убезпечує від внутрішніх соціокультурних конфліктів, забезпечення високої якості життя та подолання антагоністичної соціальної нерівності, створення стимулів для безперервного технологічного оновлення на основі забезпечення доступності технологій на світовому ринку. Серед важливих складових концептуального рівня є також «діалог культур» як парадигма розвитку світової цивілізації; сталий розвиток як глобальний підхід до моделювання національних і регіональних економік; демілітаризація світу – глобальна програма поетапного роззброєння, включаючи обмеження й майбутню відмову від ядерних збройних технологій та заборону впровадження і використання інших видів зброї масового ураження.

На інституціональному рівні актуальними постають проблеми реформування ООН, Ради Безпеки ООН та ОБСЄ. На думку авторів вищезазначеної стратегічної концепції ООН має бути наділена новими, дієвими регуляторами впливу на забезпечення стабільного розвитку багатопольярного світу: посилення глобальної інформаційної безпеки; запобігання конфліктів на етно-культурному, історичному чи конфесійному підґрунті; збереження та доступність культурної спадщини, розширення фінансових та регуляторних можливостей ЮНЕСКО; колективний механізм контролю та санкціонування використання ядерних технологій; глобальні механізми контролю за функціонуванням «критичної інфраструктури» (дотримання стандартів безпеки, захист, механізми реакції на загрози); розширення повноважень Міжнародного Суду ООН у Гаазі; прийняття Конвенції ООН щодо порядку набуття статусу та міжнародно-правових гарантіях для постійно нейтральних держав; забезпечення міжнародно-правового регулювання спеціальними Конвенціями ООН питань доступу до базових ресурсів (вода, енергія, продовольство); прискорення реалізації Міжнародної ініціативи прозорості видобувних галузей; посилення міжнародного нагляду над діяльністю глобальних корпорацій міжнародних картелів, трестів та синдикатів, у тому числі у фінансовій сфері.

Для країн Європи неабияке значення має реформування ОБСЄ: перетворення її в організацію з про-активними без пековими функціями, що дозволить поєднати інтереси держав-учасниць, які є членами діючих військово-політичних блоків, проводять позаблокову політику та є нейтральними; наділити ОБСЄ правом на превентивну воєнну допомогу країні-учасниці колективними збройними силами у разі заявки на допомогу; формування механізму забезпечення «колективного суверенітету» для країн-учасниць, що означає

вирішення конфліктних територіальних проблем; створення системи моніторингу та контролю за мілітаризацією новітніх «цивільних» технологій, наукових винаходів; формування системи ГІС-моніторингу (космічні технології спостереження за поверхнею Землі) воєнної, інфраструктурної та екологічної безпеки на континенті при ОБСЄ.

Для України на сьогоднішньому складному етапі її історії надзвичайно важливим є продовження системного реформування всіх важливих сфер життя, досягнення загальнонаціонального примирення та забезпечення громадянського миру, збереження соціальної та територіальної єдності країни, активна політика «зворотної інтеграції» Автономної Республіки Крим до України, припинення військової агресії Російської Федерації в окремих районах Донецької та Луганської областей, подальша співпраця та взаємодія з НАТО та ОБСЄ за окремими програмами, що гарантують колективну підтримку у разі виникнення нових військових загроз, просування української ініціативи щодо подальшого розвитку глобальних та регіональних систем безпеки.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть основні причини виникнення політичних конфліктів.
2. Які ви знаєте найбільш поширені в політичній науці типології політичних конфліктів?
3. Якими є основні способи розв'язання політичних конфліктів і криз?
4. В чому полягають причини зародження та ймовірні загрози політичних конфліктів в Україні?
5. Чи потребують реформування світові міжнародні організації?
6. Які ви бачите подальші шляхи виходу України з політичної кризи?

Рекомендована література

1. Політологія / За редакцією М.М. Вегеша. 3-є вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2008. С. 202 – 223 (3.2. Політичні конфлікти і кризи в суспільному житті) (В. Боднар).
2. Конфліктологія / За редакцією М.П. Гетьманчука. Львів: ЛІСВ, 2007. С. 244 – 263 (Розділ 13. Воєнно-політичні конфлікти, передумови виникнення та врегулювання).
3. Українська криза і нові підходи до політики безпеки (Глобальний, регіональний та національний виміри). Київ, 2015. 48 с.
4. Фельдман Д.М. Конфликты в мировой политике. М., 1997. 128 с.

Микола Вегеш, Юрій Остапець

РЕЦЕНЗІЇ

СВОЄРІДНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ПРО ЕЛЕКТОРАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ТА ЗАКАРПАТТІ

(Остапець Ю. О. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів : Монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 412 с.)

Юрій Остапець справедливо вважається визнаним на Закарпатті дослідником історії та теорії політичних партій, електорального процесу в контексті загальнонаціональних виборів. Його багаторічна наукова дільність закономірно переросла у написання й захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. В центрі уваги даного дослідження – ґрунтовна монографія «Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів», в якій вчений проаналізував виборчі кампанії в Україні та Закарпатській області за період 1991-2015 років. У рецензованому виданні висвітлено участь політичних партій, національних меншин у виборчих процесах, охарактеризовано результати виборів, їх політичні наслідки та вплив на суспільно-політичні процеси в області.

Автор справедливо відзначив, що «актуальність та необхідність такого дослідження зумовлена реформуванням виборчого законодавства, активізацією в електоральному просторі України і області політичних партій, постановкою нових вимог до компетентності та відповідальності виборців, членів виборчих комісій, до організації виборчого процесу загалом» (с. 7). Вчений зробив, на наш погляд, успішну спробу виявити і дослідити загальнонаціональні та регіональні особливості виборчого процесу в Україні. Регіональна особливість організації і проведення виборчих кампаній, мотивація вибору електорату аналізується на прикладі Закарпатської області.

У першому розділі монографії Юрій Остапець ґрунтовно висвітлив методологію вивчення виборчого процесу та поведінки виборців, проаналізував дослідницькі напрямки та методи аналізу (виборчі системи та їх політичні наслідки; участь політичних партій у виборчих процесах; електоральна поведінка, її сутність, основні підходи до вивчення; емпіричні методи дослідження електорального процесу). Особливо цікавим у всіх відношеннях є відповідний підрозділ, в якому аналізуються електоральні дослідження на Закарпатті (с. 49-55). Як визнаний фахівець даної проблеми, автор не тільки дав оцінку праці своїх попередників та сучасників, але й визначив подальші напрями дослідження: розробка методологічних засад дослідження виборчого процесу; вивчення історичних традицій політико-партійного життя та електоральної участі громадян; аналіз результатів виборів до Верховної Ради України, органів місцевого самоврядування; аналіз президентських виборів в Україні; характеристика діяльності осередків політичних партій у Закарпатській області; дослідження електоральних процесів у країнах, з якими межує Закарпаття (Польща, Угорщина, Словаччина, Румунія); вивчення впливу етнічних чинників на результати виборів,

участі у виборчому процесі національно-культурних товариств та національних меншин краю (с. 54-55). До речі, відзначимо, що до появи не тільки даної монографії, але й численних праць її автора, не так багато зафіксовано публікацій, присвячених цій тематиці. Заслужують на увагу окремі праці В. Пащенко, М. Токара, С. Федаки, О. Гавроша, В. Ільницького, М. Зана, І. Миговича, О. Мальця та деяких інших.

Хоча в центрі уваги Ю. Остапця перебували процеси 1991-2015 років, однак вчений стисло зупинився на сторінках попередньої історії краю, здійснивши екскурс у минуле: розвал «клаптикової монархії» (1918) та утворення Чехословаччини; утворення Гуцульської республіки та Всекарпатський конгрес Закарпаття 1919 р.; взаємини різноманітних політичних сил краю з урядами ЗУНР; питання Закарпаття на Паризькій мирній конференції; партійна палітра краю в міжвоєнні роки; партійне життя в Підкарпатській Русі – Карпатській Україні; вибори до Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 р. «Історичні події першої половини ХХ ст. не могли не залишити слід у ментальності населення краю, - відзначив дослідник, - тому цілий ряд особливостей електорального вибору населення Закарпаття в наш час пояснюється історичними традиціями в тому числі (наприклад, голосування в Хустському та Ужгородському виборчих округах за національні демократичні сили). А ряд створених і діючих у наші дні політичних партій, національно-культурних товариств своїм корінням сагають у період 20-30-х рр.» (с. 60).

Цим параграфом Ю. Остапцев відкрив другий розділ своєї монографії «Закарпаття електоральне», в якому зосередився на соціально-демографічній характеристиці електорату Закарпатської області та аналізі чинників впливу на електоральний вибір; структуруванні партійного простору області; етнополітичному чиннику електоральних процесів на Закарпатті (с. 61-100). Аналіз електоральної практики Закарпаття (насамперед, угорської національної меншини) дозволив вченому зробити наступні висновки щодо забезпечення виборчих прав представників національних меншин в Україні: по-перше, задекларовані в конституційних засадах та законах України виборчі права національних меншин не мають відповідних механізмів реалізації на практиці; по-друге, ефективна участь національних меншин у виборчих процесах... можлива лише за умови прийняття відповідних законів про вибори та політичні партії на зразок тих, які апробовані в політичній практиці країн Європейського Союзу; по-третє, після створення політичних партій, представники угорської меншини мають можливість мати своє представництво у місцевих органах влади (представники інших національних меншин отримують депутатські мандати ситуативно); по-четверте, ефективність політичної участі меншин має постійно піддаватися оцінці, причому на всіх рівнях соціуму, щоб забезпечити їх дійсну і повноцінну участь (с. 99-100). До цього додамо, що на сьогоднішній день, тобто напередодні чергових парламентських виборів в Україні, ситуація зовсім не змінилася. А тому висновки, зроблені Ю. Остапцем, на нашу думку, ще довго залишатимуться актуальними.

Електоральним процесам в Україні та на Закарпатті в 1991-1998 рр. присвячений третій розділ монографії. Упродовж цього періоду в Україні

відбулися два електоральні цикли протягом яких були сформовані інституційні засади виборчого процесу та започатковані регіональні електоральні традиції. Особливе значення в цьому мали так звані «установчі вибори». До останніх автор відносить вибори Президента України 1991 і 1994 рр. та парламентські вибори 1994 р. Роблячи деталізований аналіз виборів 1994 р., Ю. Остапець дійшов до логічних та закономірних висновків: 1) в Закарпатті вже на виборах 1994 р. на результат голосування досить суттєвий вплив мали владні структури краю (так званий адмінресурс); 2) нерозвиненість партійної структури краю; 3) складність перебігу виборчої кампанії в м. Ужгород, де депутат до Верховної Ради був обраний лише в грудні 1995 р.; 4) результати виборів показали, що партії національно-демократичного спрямування мали незначний вплив у Закарпатській області (с. 109). Новий закон про вибори, прийнятий у вересні 1997 р., встановлював змішану виборчу систему. Хоча у 1998 р. в Закарпатті на місцевих та парламентських виборах перемогу отримала СДПУ (о), яка публічно заявила, що бере на себе повну відповідальність за соціально-економічний розвиток краю, проте все було не так просто для правлячої сили. Ю. Остапець зробив вірний і об'єктивний висновок: «Тотальність влади «об'єднаних» соціал-демократів привела до процесу департизації органів крайової влади (ініціатором виступив губернатор В. Балага у квітні 2000 р.), а згодом і до формування потужної опозиції та негативної суспільної думки щодо монополії соціал-демократів, що яскраво проявилось на наступних виборах» (с. 123). Глибокі й виважені висновки автора монографії підтверджуються цілим рядом додатків до цього розділу (див.: с. 124-130).

Регіональні особливості парламентських та місцевих виборів 2002 року в Закарпатській області – таку назву має четвертий розділ монографії Юрія Остапця. Необхідно погодитись з твердженням автора, що найвірогідніші лідери майбутньої президентської кампанії розглядали парламентські вибори 2002 р. як підготовчий етап, перевірку сил і можливість зайняття найвигідніших позицій перед виборами Президента України (с. 131). Перемогу отримали ті партії, які на той час мали організаційну структуру, реальне членство в партії, чітко сформовану ідеологію та політичну платформу, підготовлені, навчені кадри, фінансову підтримку. Результати голосування засвідчили значну недовіру суспільства до політики влади, оскільки громадяни України перш за все підтримали партії і блоки, які заявили себе як опозиційні: «Наша Україна», КПУ, ВБ Юлії Тимошенко, СПУ. Таким чином, 4 опозиційні сили отримали 171 місце в парламенті з 225 за партійною складовою і разом отримали 57, 66 % голосів виборців (с. 140). Після опублікування такої статистики виборів 2002 р. нам стануть більш зрозумілими наступні події 2004 року, які увійшли до вітчизняної історії як «помаранчева революція». Справедливим є також наступний висновок автора рецензованої монографії: «головний результат парламентських виборів 2002 р. – це констатування різними політичними силами необхідності інституційних змін у політичній системі України, які дозволять оптимізувати систему влади та започаткують інститут політичної відповідальності в українському суспільстві» (с. 141). Багато уваги звернув дослідник на партійну та мажоритарну складові парламентських виборів на Закарпатті (с. 142-154). Що

стосується місцевих виборів 2002 року на Закарпатті, яким істориками та політологами посвячено чимало праць, то висновки автора теж є аргументованими. Зокрема, що стосується мукачівських виборів 2002 р.: «по-перше, вибори перестали бути боротьбою окремих амбіцій і перетворились у боротьбу окремих команд та їх виборчих штабів; по-друге, протистояння потужних команд мінімізували фальсифікацію, застосування адмінресурсу та брудних технологій; по-третє, в Закарпатті виокремилися дві потужні політичні сили: СДПУ (о) та ВБ В. Ющенко «Наша Україна», відносини між якими і зумовлювали певний час особливості політичного розвитку Закарпаття» (с. 159).

Президентським виборам 2004 року в Україні присвячено сотні монографій, статей, книг відомих політиків та журналістів. Це не випадково, адже вищезазначені президентські вибори переросли у так звану Помаранчеву революцію. Назву тільки окремі з видань, в яких їх автори та упорядники ґрунтовно проаналізували як сам хід подій, так і належним чином підсумували їх наслідки: Гальчинський Анатолій. Помаранчева революція і нова влада (Київ: Либідь, 2005); Яневський Данило. Хроніка «Помаранчевої революції» (Харків: Фоліо, 2005); Яневський Данило. Обличчя «Помаранчевої революції» (Харків: Фоліо, 2005); Слабошпицький Михайло. Пейзаж для Помаранчевої революції (К.: Ярославий вал, 2005); Майдан свободи (К., 2005); Президентські вибори та Помаранчева революція: вплив на трансформаційні процеси в Україні / за ред. Г. Курта, І. Кемпе, В. Андрійка (К., 2005).

Різноманітні підходи до оцінки подій 2004 року висловили Борис Березовський (Мой Майдан незалежности. Киев: НОРА-ДРУК, 2007), Юрій Котляревський (Оранжевая революция глазами консультанта. Ростов-на-Дону: Феникс, 2005), автори колективної праці «Оранжевая революция: версти, хроника, документы» (Киев, 2005). Великий фактичний матеріал міститься в книгах відомого журналіста Олега Гусева «Преображення на помаранчевому майдані» (Київ, 2004) та «Імперативний мандат» (Київ, 2005). Закономірно, що десятки праць побачили світ про визначних лідерів Помаранчевої революції – Віктора Ющенко і Юлію Тимошенко: Микола Жулинський, Оксана Сліпущко. Віктор Ющенко. Випробування владою (Харків: Фоліо, 2005); Андрей Колесников. Первый украинский. Записки с передовой (Киев: ВАГРИУС, 2005); Дмитрий Гордон. Звезды политического небосклона (Харьков: Фолио, 2004); Виктор Ющенко: феномен или фантом? (Киев, 2004); Дмитрий Попов, Илья Мильштейн. Оранжевая принцеса. Загадка Юлии Тимошенко (Москва, 2006). Тим славнозвісним подіям була присвячена і моя скромна книга «Якою ми бачимо нову Україну (Політичні замітки про минуле і майбутнє українського народу)» (Ужгород, 2004).

Здавалося б, що українського читача вже важко здивувати новою статтею чи навіть монографією про події 2004 року. Проте сила монографії Юрія Остапця полягає в тому, що він вперше в українській історіографії ґрунтовно дослідив організацію та проведення виборів Президента України на Закарпатті. Публікації, які мали місце до цього, носили спорадичний і переважно публіцистичний характер. На глибоке переконання автора, результати виборів 2004 р., що доведено Верховним Судом України, були сфальсифіковані на користь В.

Януковича. Такого розмаху фальсифікації, такого відвертого ігнорування думки народу незалежна Україна ще не знала. Наслідки такої фальсифікації не заставили себе довго чекати, оскільки все вилилось в акції громадянської непокори, названими «помаранчевою революцією» (с. 198). Можна погодитись із твердженням Ю. Остапця, що «проведення «третього туру» стало скоріше несподіванкою, ніж закономірністю. Перемога В. Ющенко насправді лише продемонструвала неоднорідність і поляризованість українського суспільства, відсутність консенсусу в питаннях подальшого економічного, політичного та геополітичного розвитку України... Одним з найважливіших результатів перемоги «помаранчевої революції» стала зміна правлячих еліт. Це саме те, чого бракувало і Україні, і Закарпаттю для її розвитку протягом останніх років. До позитивних наслідків «помаранчевої революції» можна віднести усвідомлення громадою краю спроможності впливати на владні структури». Справедливість цих слів підтвердила революція гідності 2014 року, яка «змела» режим В. Януковича і змусила вітчизняну політичну верхівку визначитися з більш чіткою зовнішньополітичною орієнтацією.

Шостий розділ монографії Юрія Остапця присвячений парламентським і місцевим виборам 2006 року в Закарпатській області. Хоча в переважній більшості західноукраїнських областей перемогли демократичні партії, електоральні вподобання закарпатських українців суттєво відрізнялися, на що й звернув увагу автор. Він констатував, що на Закарпатті значного успіху досягла Партія регіонів, яка в обласній раді ввійшла до коаліції більшості й отримала керівництво над важливими депутатськими комісіями. Правий Юрій Остапець, який зауважує про нестабільність електоральних уподобань виборців Закарпаття, які від виборів до виборів віддають голоси за різні політичні сили (с. 230). Справедливим є й наступне твердження автора: «Результати виборів показали і відсутність єдності в лавах політичних партій, які отримали місця в представницьких органах влади. Коаліції в радах різних рівнів утворювалися не виходячи із принципів задекларованих на загальноукраїнському рівні, а скоріше на особистісних симпатіях – антипатіях місцевих політиків. Це в свою чергу призвело до партійних розколів, які відбулися на рівні обласних осередків політичних партій» (с. 230). Завершує розділ окремий параграф про організацію, проведення і підсумки позачергових парламентських виборів 2007 року на Закарпатті (с. 230-245). Вибори не поклали край латентному протистоянню головних політичних сил Закарпаття. Одним із джерел таких конфліктів став формат коаліції обласної ради, до якої входила також Партія регіонів.

В сьомому розділі рецензованої монографії досліджується електоральний цикл 2010-2012 років через призму загальнонаціонального та регіонального вимірів. Загалом, вони мало поміняли політичну ситуацію в краї. За твердженням вченого, «вибори суттєво не змінили позиціонування політичних сил в регіоні. Домінуючими партіями і надалі залишилися Партія регіонів і ПП «Єдиний центр». Вони і будуть мати вплив на суспільно-політичні процеси в області» (с. 303). Монографія завершується розділом «Суспільно-політичний розвиток України у контексті електорального циклу 2014-2015 рр.» (с. 313-363). В ньому зроблена спроба по свіжим слідам простежити президентські вибори 2014 року в

Україні у регіональному вимірі, акцентувати на регіональних особливостях парламентських виборів та дослідити місцеві вибори 2015 року в Україні. На переконання автора, «регіональний фактор, який діє у контексті соціокультурного поділу «Захід – Схід», і надалі залишається визначальним чинником електорального вибору громадян України» (с. 350).

Монографія Юрія Остапця «Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів» є значним внеском автора в українську політичну науку. Написане на основі значної кількості джерел, величезного масиву монографічної літератури, особистою участю в багатьох виборчих циклах, рецензоване наукове дослідження буде цікавим не тільки для науковців, політиків та державних службовців, але і всіх тих, кого цікавить проблематика електоральних процесів, партійного будівництва та формування нової політичної еліти України і Закарпаття.

ФУНДАМЕНТАЛЬНА МОНОГРАФІЯ ПРО ЕТНОПОЛІТИЧНУ СТАБІЛЬНІСТЬ УКРАЇНИ

(Асланов Стеллас. Етнополітична стабільність держави: політико-правовий аналіз: Монографія. Ужгород: Ліра, 2016. 464 с.).

Стеллас Асланов – один із провідних закарпатських політологів, який впродовж тривалого часу ґрунтовно досліджує актуальні політологічні проблеми. Завдяки численним науковим публікаціям він стрімко увійшов до плеяди найкращих вітчизняних дослідників. Після успішного завершення навчання в аспірантурі Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України С. Асланов у червні 2010 року захистив кандидатську дисертацію на тему «Політико-правові засади державної етнонаціональної політики в Україні». В центрі даного рецензійного дослідження монографія С. Асланова «Етнополітична стабільність держави: політико-правовий аналіз», в якій автор проаналізував особливості забезпечення етнополітичної стабільності у національній безпеці, етнонаціональній політиці пострадянських держав, а також причини, фактори, механізми протидії етнополітичній нестабільності в Україні, зокрема на прикладі гібридної війни. Ця монографія найбільш повно відображає зміст та основні положення його докторської дисертації.

Стеллас Асланов поставив собі за мету комплексно дослідити теоретико-методологічні засади етнополітичної стабільності, витoki та концептуальні підходи до визначення феномену; позиціонувати етнополітичну стабільність у політичній системі; класифікувати та типологізувати досліджуване явище; вивчити місце та роль етнополітичної стабільності в науковому та правовому безпековому дискурсі; розглянути етнополітичну стабільність як фактор національної безпеки пострадянських держав у протидії технології етнополітичної дестабілізації, що застосовується Російською Федерацією; проаналізувати етнополітичний конфлікт на Сході України як чинник етнополітичної нестабільності в Україні та дослідити політико-правові механізми протидії етнополітичній дестабілізації (с. 12).

Перший розділ монографії С. Асланова присвячений висвітленню теоретико-методологічних засад дослідження етнополітичної стабільності. Окремі його підрозділи висвітлюють методологію та концептуальні підходи до осмислення етнополітичної стабільності. Автор змушений визнати, що сам термін «етнополітична стабільність» поки-що є недостатньо вживаним, однак ситуація незабаром суттєво зміниться. Необхідно погодитись із твердженням С. Асланова, що «на відміну від інших видів суспільної стабільності, етнополітичній стабільності притаманна також низка етнічних характеристик, які обов'язково мають бути враховані науковцями під час напрацювання заходів етнополітичної стабілізації» (с. 75). Серед усього масиву функцій етнополітичного менеджменту, виокремлених науковцями, до функцій, безпосередньо пов'язаних з формуванням та забезпеченням етнополітичної стабільності С. Асланов відносить наступні: 1) планування, визначення цілей та завдань етнонаціональної політики; 2) інструментальна функція; 3) прогностична функція; 4) інтегративна або консолідаційна функція; 5) функція розв'язання міжетнічних суперечностей, розробка ефективних шляхів і методів врегулювання етнополітичних конфліктів (с. 99). Автор монографії підтримує наукову позицію Ю. Калиновського, який закликає розрізняти такі поняття, як «політизація етнічності» та «етнізація політики» (с. 107). Під «політизацією етнічності» пропонується розуміти могутню консолідуєчу, стабілізаційну силу, спрямовану на побудову нації та держави, а під «етнізацією політики» - деструкцію в полі етнічній державі, коли сепаратистські тенденції штучно підсилюються і використовуються окремими політичними силами для нагнітання конфліктності у міжнаціональних відносинах (с. 107-108).

Цікавим і змістовним у теоретичному плані є розділ «Типологія етнополітичної стабільності» (етнополітичні системи закритого і відкритого типу; класифікація типів етнополітичної стабільності за суб'єктом забезпечення). Справедливим є твердження автора монографії, що «етнополітична стабільність не означає незмінності, непорушності, законсервованості етнополітичної структури і відносин. Абсолютизація цих характеристик значно посилює статичну складову стабільності і послаблює динамічну, яка забезпечує належну імплементацію позитивних змін, формування відповідних інституцій зі стихійних форм участі громадянського суспільства і управління, що забезпечать стабільний демократичний розвиток держави і суспільства» (с. 154). С. Асланов виокремив декілька видів етнополітичної стабільності: 1) за динамікою змін в етнополітичній системі та рівнем її відкритості – статичну, динамічну, абсолютну етнополітичну стабільність; 2) за суб'єктом ініціювання (формування) – мобілізаційну та автономну етнополітичну стабільність. Але з огляду на невідповідність останніх двох типів критеріям наукової чіткості та принципам етнополітології, було запропоновано замінити їх, запровадивши термінологічну діяду «вертикальна мобілізаційна та горизонтальна автономна етнополітична стабільність... Вказано на переваги горизонтальної автономної етнополітичної стабільності, функціонування якої можливе лише у відкритій, демократичній етнополітичній системі. Тоді як для закритих етнополітичних систем більше характерний тип вертикальної етнополітичної стабільності» (с. 155-156). Дослідник не ставить на

цьому крапку, зауважуючи, що «це лише кілька типологій політичної стабільності проєктованих на різновид явища і суб'єкт нашого дослідження – етнополітичну стабільність» (с. 156).

«Етнополітична стабільність і національна безпека» - таку назву має третій розділ монографічного дослідження Стелласа Асланова. Автор акцентує увагу на етнополітичній стабільності у новітніх системах безпеки, не обминаючи своєю увагою безпековий дискурс Російської Федерації та українські реалії. Необхідно погодитись із твердженням автора, що національна безпека – це стан захищеності особи, суспільства, держави від потенційних та реальних загроз або відсутність таких загроз. Аналізуючи події Євромайдану та революції Гідності, С. Асланов припускає, що «попри те, що більшість доказів було знищено, Генпрокуратура України заявила, що має докази причетності представників силових структур РФ до масових розстрілів протестувальників на Майдані Незалежності в Києві. Слідство вийшло на організаторів розстрілів завдяки аналізу роздруків телефонних розмов колишнього Президента України В. Януковича. Однак потрібного ініціаторам цих заходів ефекту вони не дали, лише спричинивши загибель людей». Таким чином насильницькі, військові, неправові, недемократичні механізми стабілізації етнополітичної ситуації в державі, ефективні для Російської Федерації, продемонстрували повну недовірливість в українських етнополітичних реаліях (с. 164). Справедливим є також наступний висновок автора: «Без формування й підтримання стабільності, в тому числі етнополітичної, неможливе забезпечення національної безпеки. Про це свідчить етнополітичний досвід України 2014 року. Російська Федерація скористалася політичною нестабільністю в Україні, зміною влади, невдоволенням проросійського сегменту електорату перемогою про європейських сил для розв'язання етнополітичного конфлікту з Україною – порушення суверенітету, територіальної цілісності, анексії території» (с. 166).

Етнополітичній стабільності пострадянських держав присвячений четвертий розділ рецензованого видання. Автор детально зупиняється на аналізі політичної ситуації в Молдові, Грузії та Україні через призму постійного втручання Російської Федерації. Молдову дослідник справедливо розглядає як потенційне джерело етнополітичної нестабільності в східноєвропейському регіоні. До речі, зауважує автор, ситуація може ще більше загостритись: «Молдова за негативного розвитку подій може стати ще більшим джерелом нестабільності, ніж Україна... Останнім часом спостерігається серйозне погіршення у відносинах з Придністров'ям, і багато хто як у Молдові, так і за її межами побоюється, що Придністров'я може повторити долю Криму. Ця тривого підживлюється закликами і зверненнями про захист до Росії з боку Придністров'я. Оптимізму ситуації додає лише той факт, що Росія не має спільного кордону з Придністров'ям, що унеможливорює швидке перекидання війська та зброї, а отже, й швидко анексію самопроголошеної невизнаної держави» (с. 225).

Цікаві думки висловив дослідник щодо сучасних політичних реалій Грузії: «в Південній Осетії та Абхазії сформувалася нова політична реальність, яка не відповідає нормам міжнародного права, але функціонує, а отже, потребує наукового вивчення та обґрунтування. Ці нові, невизнані політичні утворення

служать лабораторією політичної географії, оскільки їх кордони з Грузією залишаються внутрішніми, умовними, але не менш умовними є їх кордони з Росією... Абхазія та Південна Осетія як квазідержавні формування є політичними утвореннями без окреслених кордонів – вони не інтегровані ні в Грузію, ні в Росію, але й не відокремлені від обох держав, функціонуючи в зоні їх впливу та взаємодії, при цьому залишаючись джерелом нестабільності в регіоні» (с. 243).

Важливим для всієї структури монографії С. Асланова є підрозділ «Трансформація значення етнополітичної стабільності в Україні у протидії сучасним загрозам» (с. 244-274). Вчений зупинився на тих загрозах, що представляють інтерес для забезпечення етнополітичної стабільності: у зовнішньополітичній сфері (посягання на державний суверенітет України та її територіальну цілісність, територіальні претензії (до яких слід віднести й претензії етнічного характеру) з боку інших держав; спроби втручання у внутрішні справи України з боку інших держав; воєнно-політична нестабільність, регіональні та локальні війни (конфлікти) в різних регіонах світу, насамперед поблизу кордонів України; у сфері державної безпеки (прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України); у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону України (недостатня ефективність структур і механізмів забезпечення міжнародної безпеки та глобальної стабільності; нелегальна міграція; можливість втягування України в регіональні збройні конфлікти чи у протистояння з іншими державами); у внутрішньополітичній сфері (можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад; загроза проявів сепаратизму в окремих регіонах України).

Справедливо відзначає Стелас Асланов, що основних цілей, на які спрямована Стратегія національної безпеки України, порівняно небагато: мінімізація загроз державному суверенітету та створення умов для відновлення територіальної цілісності України у межах міжнародно-визнаного кордону України, гарантування мирного майбутнього України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави; утвердження прав і свобод людини і громадянина, забезпечення нової якості економічного, соціального і гуманітарного розвитку, забезпечення інтеграції України до Європейського Союзу та формування умов для вступу в НАТО (с. 259). Серед актуальних загроз національній безпеці України С. Асланов виокремлює агресивні дії Росії, що здійснюються для виснаження української економіки і підризу соціально-політичної стабільності з метою знищення держави Україна і захоплення її території, а саме: військова агресія, участь регулярних військ, радників, інструкторів і найманців у бойових діях на території України; розвідувально-підбивна і диверсійна діяльність, дії, спрямовані на розпалювання міжетнічної, міжконфесійної, соціальної ворожнечі і ненависті, сепаратизму і тероризму, створення і всебічна підтримка, зокрема військова, маріонеткових квазідержавних утворень на тимчасово окупованій території частини Донецької та Луганської областей; тимчасова окупація території Автономної Республіки Крим і міста Севастополь та подальші дії щодо дестабілізації обстановки у Балто-

Чорноморсько-Каспійському регіоні; інформаційно-психологічна війна, приниження української мови і культури, фальшування української історії, формування російськими засобами масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу (с. 259-260). На основі величезного документального матеріалу написаний підрозділ «Російська Федерація: боротьба з внутрішньою етнополітичною нестабільністю шляхом дестабілізації сусідніх держав» (с. 274-304).

Завершує монографію розділ «Етнополітична нестабільність в Україні: причини, фактори, механізми протидії». Актуальність цього розділу, як і монографічного дослідження загалом, важко переоцінити. Дослідник вперше у вітчизняній історіографії узагальнює праці попередників про особливості гібридної війни в Україні, причому робить це через призму етнічного конфлікту. С. Асланов розглядає події 2014-2018 років не як громадянську війну, а віроломне вторгнення російських військ на територію незалежної України. «В Україні, - констатує автор, - жорстке змагання вилилося у широкомасштабні військові дії між українськими збройними силами, що намагалися звільнити тимчасово окуповані території та незаконними терористичними формуваннями й російськими військовими, що вторглися на територію України без оголошення війни. Етнополітична дестабілізація в регіоні досягла безпрецедентного рівня, що вказує на деструктивну природу етнополітичного конфлікту, який отримав назву гібридної війни, для етнополітичної стабільності України зокрема і усього регіону в цілому» (с. 313-314). До наслідків етнополітичної нестабільності вчений справедливо відніс анексію Автономної Республіки Крим (с. 314-340). Необхідно погодитись із висновком авторів, що «кримське питання на даний момент залишається серйозним етнополітичним викликом Україні. Анексія півострова стала прикладом того як етнополітична нестабільність у регіоні, підживлювана деструктивною діяльністю сусідньої держави, що має найбільшу національну меншину в Україні, яка в Криму становила більшість, стала приводом для етнополітичної дезінтеграції України: порушення суверенітету, введення військ, сецесії півострова» (с. 340). Розділ завершується трьома параграфами, які суттєво пояснюють й підсилюють попередній матеріал: «Етнополітична дезінтеграція та формування квазідержавних утворень як технології етнополітичної нестабільності в Україні»; «Ендогенні та екзогенні механізми стабілізації етнополітичної ситуації в Україні: міжнародно-правові санкції»; «Етнополітичний конфлікт в Україні як індикатор неефективності міжнародної системи забезпечення миру, безпеки та стабільності у світі».

Вихід у світ монографії доктора політичних наук Стелласа Асланова розцінюємо як значний внесок дослідника у вивчення проблеми, що до цього часу висвітлювалася лише схематично та несистемно. Хоча перед нами фундаментальне політологічне дослідження, розраховане, в першу чергу на фахівців, проте, глибоко переконані, що воно припаде до душі кожному, хто цікавиться проблематикою етнополітичної стабільності та безпеки держави. Кожна сторінка рецензованої монографії переконує в тому, що вона написана не тільки відомим фахівцем, але й щирим патріотом України.

ДОВГООЧІКУВАНА ПРАВДА ПРО «РАДЯНІЗАЦІЮ» ЗАКАРПАТТЯ

(Міщанин Василь. Радянiзацiя Закарпаття 1944-1950 рр. : Монографiя. Ужгород: РiК-У, 2018. 644 с.)

Пiслявоєнний перiод iсторiї Закарпаття до недавнього часу продовжував залишатися найменш дослiдженням. Переважна бiльшiсть праць, якi побачили свiт в «радянську епоху», вiдзначалися упередженiстю, а нерiдко, вiдвертою фальсифiкацiєю процесiв, що мали місце в нашому краї в 1944-1950-х роках. Виходячи з цих позицiй, монографiю Василя Мiщанина необхідно розцiнювати як нове бачення тих подiй, а величезний обсяг архiвних та опублiкованих джерел свiдчить про фундаментальнiсть проведеної вченим пошукової роботи.

Необiдно погодитись з твердженням автора, що актуальнiсть дослiдження обумовлена низкою чинникiв. По-перше, тим, що впродовж нетривалого перiоду Закарпаття пережило два радикальнi перевороти. Спочатку – превентивну радянiзацiю 1944-1945 рр., яка здiйснювалася Народною Радою Закарпатської України з участю радянських спецiалiстiв за допомоги Червоної Армiї. Згодом, у 1946-1950-х рр., пройшла тотальна радянiзацiя краю вже як адмiнiстративно-полiтичної одиницi Закарпатська область у складi УРСР. По-друге, нове прочитання перетворень на Закарпаттi 1944-1950-х рр. сприяє де радянiзацiї масової iсторичної свiдомостi певних верств сучасної України. По-третє, радянiзацiя Закарпаття пройшла найпiзнiше з-помiж захiдних областей України. Тому радянський характер у краї був найменш виразний (с. 5). Пiд термiном «радянiзацiя» В. Мiщанин розумiє «феномен квазiлегiтимного запровадження специфiчного соцiалiстичного ладу (з тоталiтарним режимом в осердi, з певним способом життя, свiдомiстю, iдеологiєю, системою управлiння, економiкою, соцiальною структурою) в конкретному регiонi, що базувалося на застосуваннi масового терору i псевдodemократичних iнструментiв пiд моно партiйним диктатом... У вужчому тлумаченнi радянiзацiя передбачала проведення класичної трiади соцiалiстичних перетворень: iндустрiалiзацiя, колективiзацiя, культурна революцiя» (с. 5-6).

Закономiрно, що головною метою дослiдження В. Мiщанина стало розкриття об'єктивних та суб'єктивних чинникiв формування, механiзмiв реалiзацiї, основних наслiдкiв радянiзацiї Закарпаття у першi пiслявоєннi роки. Вiдзначимо, що конкретнi завдання, якi наважився виконати вчений, успiшно ним досягнутi.

Автор ґрунтовно опрацював Архiв Управлiння Служби безпеки України в Закарпатській області, Державний архiв Закарпатської області та Нацiональний архiв Чеської республiки в м. Прага (загалом використано 789 архiвних справ, якi вводяться до наукового обiгу вперше). Архiвнi матерiали доповнюються величезним масивом використаних опублiкованих джерел, статистичних матерiалiв, перiодики та мемуарної лiтератури. Серед останньої групи джерел заслуговують на особливу увагу спогади I. Ваша, Ю. Iльницького, Г. Ладанi, Ю. Пiтри, О. Росула, Ю. Химинця, В. Шандора та багатьох iнших. Важливим джерелом є усно-iсторичнi джерела, вiдшуканi дослiдником в рiзноманiтних

архівах. Загалом список джерел та монографічної літератури налічує 1441 позицію.

Другий розділ монографічного дослідження Василя Міщанина носить назву «Визволення і воз'єднання» Закарпаття, на сторінках якого зроблена успішна спроба охарактеризувати військово-політичну ситуацію на Закарпатті восени 1944 року, проаналізувати процес підготовки і проведення зїзду народних комітетів Закарпатської України та радянсько-чехословацький договір про Закарпаття (с. 73-114). Необхідно погодитися з твердженням вченого, що після визволення Закарпаття Червоною армією на території краю створювалися нові органи влади, діяльність яких «відразу спрямували на забезпечення народної ініціативи щодо зміни державно-правового статусу краю за московським планом. Цьому слугували весь спектр методів: диктат радянського військового командування, зачистка контррозвідкою «Смерш» «ворогів народу», переслідування угорського і німецького населення тощо. СРСР скористався сповна сприятливою суспільною кон'юнктурою і слабкістю в краї позицій чехословацького уряду, що повертався з еміграції» (с. 86). Виходячи з цього, зрозумілою та об'єктивною видається оцінка підписання радянсько-чехословацького договору про Закарпаття. На відміну від тверджень радянських істориків, які розглядали його виключно як такий, що поклав край історичній несправедливості, Василь Міщанин слушно зауважує: «Насправді це воз'єднання стало зручним пропагандистським прикриттям тоталітарного поневолення Закарпаття» (с. 114).

Оригінальністю думок та власною концепцією відзначається третій розділ монографічного дослідження В. Міщанина «Превентивна радянізація Закарпатської України». Ще в 1992 році Василь Маркусь опублікував монографію «Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944-1945», в якій підсумував: «Протягом 47 років Закарпаття є складовою частиною української держави: ... відбувається процес соціальної, культурної і психологічної асиміляції близько одного мільйона карпато-українців з усім українським народом. Якщо вони поділяли досі горе і радість з усією гнобленою країною, то не для того, щоб – коли раптом змінилися обставини – розірвати цю омріяну єдність. Навпаки, йдеться про те, щоб український народ, розділений протягом століть, разом скористався плодами цього єднання. З думкою про це, заради єдності карпато-українців з цілим народом України, у майбутньому вільної і незалежної держави, активні і пасивні автори включення Закарпатської України до Радянської України, 1944-1945 років заклали в її будову наріжний камінь» (с. 83). Слова, з якими важко сперечатися.

Василь Міщанин надзвичайно об'єктивно і ґрунтовно проаналізував сам процес запровадження символіки і системи влади, формування основ тоталітарної економіки, освітні трансформації. Особливо цікаві факти містяться в параграфі про масові репресії за національною та релігійною ознаками. За підрахунками автора, органи «Смерш» у Закарпатській області на середину 1945 р. сформували списки «антирадянських контрреволюційних елементів»: угорських терористів (345 осіб), членів «Карпатської Січі» (38 осіб), таємних агентів угорської поліції (21 особа), членів Руської національно-автономної партії (79 осіб), службовців поліції Карпатської України (262 особи), членів партії УНО (88 осіб), службовців

жандармерії (154 особи). Починаючи з листопада 1944 р. угорці та німці Закарпаття зазнали репресій за етнічною ознакою, що тривали протягом цілого післявоєнного десятиліття, аж до 1955 р. (с. 141). Загалом, протягом 1944-1946 рр. із Закарпаття виселено майже 3 тисячі німців і близько 25-30 тисяч угорців (с. 152). Що стосується репресій проти греко-католицької церкви, то автор вірно стверджує: «Радянська влада періоду Закарпатської України не наважилася ліквідувати греко-католицьку церкву, як це було зроблено на інших західноукраїнських землях. Особливості тривалий час ізольованого від України регіону затримали реалізацію цього плану на три роки. На відміну від Галичини, загарбання якої Кремль уважав «поверненням» належних до Радянського Союзу територій, Закарпаття перед війною перебувало у складі Чехословаччини» (с. 152).

Четвертий розділ монографії присвячений політичній ситуації в Закарпатській області в 1946-1950 рр. Автор детально аналізує адміністративні та ідеологічні заходи нової влади, виборчі кампанії 1946 і 1947 рр., особливості регіональної кадрової політики. Щодо останньої наводяться цікаві статистичні дані. Наприклад, в результаті проведеного обміну квитків із 4248 членів КПЗУ 1607 (37, 8%) потрапили під партійну чистку. На кінець 1946 р. комуністи майже цілком сформували структуру партії, було створено 526 первинних партійних організацій, 6 кандидатських і 17 партійно-комсомольських груп. У 1950 р. в області було 9 012 комуністів, з них місцевих – близько 4 тисяч. На початку травня 1946 р. завершено формування номенклатури обкому партії. На 1 січня 1947 р. на посадах перебувало 1263 працівників, з них місцевих – 507 (40%) (с. 241).

Не обминув своєю увагою дослідник перебіг економічних перетворень на Закарпатті в 1946-1950 роках. Саме цій проблемі присвячений п'ятий розділ монографії. Правий вчений, коли робить висновок, що «індустрія Закарпатської області розвивалася за єдиними радянським стандартом: директивне управління, п'ятирічні плани, соціалістичне змагання» (с. 257). Промисловість області виконала встановлений для неї на 1949 р. виробничий план на 108, 6%. Понад 120 підприємств виконали його достроково. За підрахунками В. Міщанина у 1950 році на Закарпатті вже діяло 336 підприємств. Для порівняння – в 1944 році – лише 58. Не обминула наш край і суцільна колективізація. «Тоталітарна влада, - стверджує вчений, - мала досвід придушення селянського опору в різних частинах СРСР 1920-1930-х рр. Отож, поетапно за кілька років, у 1946-1950 рр., незважаючи на опір селян, було колективізовано й Закарпаття. Проте перманентна боротьба з «дрібнобуржуазними» і «приватновласницькими» пережитками на селі залишалася і надалі в арсеналі державної аграрної та соціальної політики в радянському Закарпатті» (с. 275). Проте, не все було так просто для нової влади. На сторінках монографії зустрічаємо відомості про підпали колгоспних споруд, будинків активістів, розправи над головами колгоспів, сільрад. Так, 29 липня 1949 р. повстали мешканці с. Ірлява Ужгородського округу, потім четверо з них отримали по 8-10 років таборів. У с. Добронь того ж округу масовий безлад супроводжувався погромом і охопив понад 500 осіб. У 1949 р. «за крадіжки і

розтрати колгоспного майна» судили 114 осіб (с. 275). І таких прикладів можна завести чимало.

«Культурна революція: Закарпатський варіант» - таку назву має шостий розділ монографічного дослідження Василя Міщанина. В центрі уваги дослідника – радянська освітня реформа, етапи становлення радянської культурної мережі, посилення ідеологічного контролю за творчою інтелігенцією. Важливим було подолання неписьменності. Станом на 1 вересня 1946 р. 26264 дорослих закарпатців були неписьменними. У 1946/1947 навчальному році в області працювало 339 шкіл грамоти, 285 груп грамоти, індивідуально проходили навчання 725 осіб. В Закарпатті не вистачало відповідних педагогічних кадрів. Ця прогалина заповнювалася приїжджими фахівцями. За підрахунками автора, до початку 1945/1946 н. р. сюди прибуло 805 спеціалістів, а в серпні 1946 р. – ще 526 педагогічних працівників. Не обминув своєю увагою дослідник і заснування Закарпатського державного університету: спочатку запрацювали підготовчі курси, аз лютого 1946 р. за парти сіли перші студенти (168 юнаків і дівчат з різних міст і сіл України). Навчальний процес почався на чотирьох факультетах – історичному, філологічному, біологічному та медичному. На 1 липня 1946 р. було вже 15 кафедр, на яких працювали 42 викладачі. Василь Міщанин наводить фрагмент із доповідної записки тодішнього ректора Ужгородського державного університету А. Курішка: «Університет не забезпечений висококваліфікованим професорським персоналом. Із дев'яти професорських одиниць, передбачених штатним розписом, всі залишилися вакантними... Із 17 доцентських одиниць штатного розпису тільки 11 мають вчене звання. Із місцевих кадрів, які мали відповідну освіту, в штаті перебувало лише 5 (із 50 штатних одиниць). 3 викладачі працювали погодинно, 2 перебували на посадах штатних наукових співробітників ботанічного саду. 30% всіх викладачів були членами Комуністичної партії. Позапартійні викладачі перебували під посиленням ідеологічним контролем» (с. 286). Цікаві факти з монографії В. Міщанина можна почерпнути про визначних українських педагогів Миколу Лелекача, Петра Лінтура, Петра Сміяна, Федора Потушняка.

Сьомий розділ монографії В. Міщанина присвячений соціальній динаміці на Закарпатті 1946-1950 років. У 1945-1947 рр. між Чехословаччиною і Радянським Союзом відбувся взаємний обмін населенням на принципі оптації. Всього із Закарпаття офіційно виїхало до ЧСР від Віденського арбітражу до 1 листопада 1944 р. 5078 сімей, або понад 15 тис. осіб, а в 1945-1947 рр. – 1583 сім'ї. У 1945-1947 рр. на Закарпаття приїхали, приміром, 2383 учителі зі Східної України. На 1 липня 1947 р. в наш край також прибули 1139 лікарів і 3998 осіб медперсоналу. Підняв дослідник також проблему переселення мешканців Закарпаття в інші області УРСР. На його переконання, цей процес мав як економічні, так і політичні цілі. З одного боку, переселення мало полегшити дві постійні проблеми закарпатського селянина – малоземелля і безробіття. З іншого боку, до переселення в південні та східні області УРСР, відправки на навчання в школи ФЗН включили переважно молодь – активний прошарок суспільства. Цим комуністичний режим позбувся потенційних противників нової влади в щойно створеній області (с. 335-336). Цікавим є фактичний матеріал параграфу про

конфесійний переділ, який мав місце у післявоєнному Закарпатті. Необхідно погодитись із твердженням вченого, що керівництво СРСР не хотіло допустити існування чисельної греко-католицької церкви, центр якої перебував за кордоном. Тому греко-католицьку церкву на західноукраїнських землях було поетапно ліквідовано у 1946-1949 роках. Оскільки на Закарпатті активно протистояв цьому єпископ Теодор Ромжа, тому в 1947 р. радянське керівництво організувало його вбивство. Погрозами і шантажем окремих греко-католицьких священиків, адміністративним тиском, заборонаю реєструвати греко-католицькі громади радянській владі 1949 р. вдалося знищити цю церкву. Одночасно протестантські громади опинилися під суворим контролем держави (с. 353).

Завершує монографію восьмий розділ, в якому йдеться про спротив радянзації Закарпаття. Дослідник наводить безліч яскравих фактів про діяльність УПА-Захід, яке від 1944 року приділяло увагу Закарпаттю. Закономірно, що органи держбезпеки Закарпатської України почали ліквідацію мережі ОУН в краї. Фактично в результаті арештів у липні-грудні 1945 р. крайова організація перестала існувати. Деяким патріотам вдалося емігрувати. Після розгрому ОУН на Закарпатті крайовий провід ОУН «Захід-Карпати» вирішив утворити підпілля в краї заново. В монографії міститься величезний фактичний матеріал про відомих закарпатських націоналістів, акти терору проти окремих радянських працівників. Багато уваги приділяється висвітленню діяльності однієї із наймасовіших підпільних організацій краю «Закарпато-українські повстанці». В 1950 р. була викрита «Спілка визволення Закарпаття», яка діяла в Мукачівському районі.

Василь Міщанин доводить, що починаючи з листопада 1944 р. на Закарпатті за радянськими взірцями швидкими темпами проходять зміни в суспільно-політичній, соціально-економічній, національній та релігійній сферах. Ці зміни досить швидко торкнулися кожного мешканця краю. Якщо період Народної Ради Закарпатської України 1944-1945 рр. можемо назвати «превентивною радянизацією», то з утворенням Закарпатської області тут починають діяти радянські закони, спрямовані на цілковите влиття населення Закарпаття в «братню сімю народів СРСР» (с. 371). Вчений довів, що радянська влада намагалася репресивними методами цілковито контролювати політичні настрої населення Закарпаття. Під особливим контролем відбувалися перші радянські вибори в Закарпатській області – до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР і місцевих рад депутатів трудящих. Вони засвідчили, що на Закарпатті було багато незадоволених радянською владою. Це незадоволення значно посилилося під час проведення суцільної колективізації. Масовий супротив проявився насамперед у «бабських бунтах», анти колгоспних виступах і заворушеннях, акціях пасивного протесту – написанням агітаційних листівок, усних висловлюваннях проти колгоспів, місцевих партійних і радянських керівників (с. 382). Оригінальністю відзначається заключний параграф розділу «Відлуння радянзації: усно-історичний аспект» (с. 383-397). Монографію значно посилили прикінцеві додатки до неї, куди включені оригінальні документи, більшість з яких публікується вперше. Вони дозволяють краще зрозуміти тогочасну епоху, відчувати суспільні настрої, які панували серед закарпатців у перші післявоєнні роки.

Василь Міщанин впродовж останніх років плідно працював над висвітленням соціально-економічного, політичного і культурного розвитку нашого краю в перші післявоєнні роки. У численних наукових публікаціях він вперше у вітчизняній історіографії з нових позицій підняв проблему так званої «радянзації» Закарпаття. Глибоко переконані, що ґрунтовне монографічне дослідження Василя Міщанина є важливою віхою в сучасній історіографії. Разом з тим, воно застерігає: авторитаризм і тоталітаризм радянської епохи – це зло, яке не повинно більше повторитись. Про це свідчить кожний архівний документ, кожний рядок рецензованої нами монографії. Майбутнє Закарпаття тільки в складі незалежної України, до якої наші пращури прагнули впродовж віків.

**Микола Вегеш,
в. о. завідувача кафедри політології і державного
управління Ужгородського національного університету,
доктор історичних наук, професор**